

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

1996,2

HISTORIE

Udgivet af Jysk Selskab for Historie med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd

Redigeret af Per Ingesman under medvirken af Finn Stendal Pedersen og Henning Poulsen

ISSN 0107-4725

Jysk Selskab for Historie, der er stiftet i 1866, udgiver tidsskrifterne *Historie* og *Nyt fra Historien*, begge med to numre om året. Abonnementsprisen for de to tidsskrifter under ét er 300 kr. Abonnenter kan til meget fordelagtige priser købe en række ældre udgivelser fra selskabet. En liste herover fås ved henvendelse til Aarhus Universitetsforlag.

Abonnement tegnes ved henvendelse til: Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C., tlf. 8619 7033.

Manuskripter og bøger til anmeldelse sendes til: Redaktionen af Historie, Aarhus Universitetsforlag, Bygning 170, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Billedet på forsiden viser polarforskerne Knud Rasmussen (1879-1933) og L. Mylius Erichsen (1872-1907) sammen med to andre deltagere i den såkaldte »Litterære Grønlandsekspedition« 1902-04. Denne ekspeditions kontakt med polareskimoerne ved Kap York var baggrunden for, at Knud Rasmussen i 1910 oprettede den private handelsstation Thule, hvis historie fortælles i Gert Müntzbergs og Peter Simonsens artikel.

HISTORIE

1996

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

REDIGERET AF
PER INGESMAN

UNDER MEDVIRKEN AF
FINN STENDAL PEDERSEN OG HENNING POULSEN

ÅRHUS 1996

HISTORIE

Copyright © 1996
by Jysk Selskab for Historie

Trykt hos Special-Trykkeriet Viborg a-s

Udgivet med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN 0107-4725

Indhold

Afhandlinger

<i>Poul Enemark</i> : Christian I's vej til Sveriges trone	1
<i>Jens Skriver</i> : Hoveri og landgilde. Fæsteafgifterne på østjyske godser i 1700-tallet	56
<i>Lars Hovbakke Sørensen</i> : Norden som idé og praksis. Den danske Foreningen Nordens rolle som politisk-ideologisk pressionsgruppe 1940-60	84
Disputatsopposition	
<i>Ole Lange</i> : Banker, letsind og finansielle redningsmænd	114
Debat	
<i>Poul Villaume</i> : Den kolde krig og dansk sikkerhedspolitik – nogle korrektioner til en anmeldelse	130
<i>Gert Müntzberg</i> og <i>Peter Simonsen</i> : Knud Rasmussen og handelsstationen Thule 1910-37	209
<i>Klaus Ebbesen</i> : Arkæologi og sagn	243
<i>Claus Friisberg</i> : Den parlamentariske statsskik og Orla Lehmann	274
Historisk essay	
<i>Michael Bregnsbo</i> : Den danske vej. Om traditionen for den danske konsensuskultur	311
Disputatsopposition	
<i>Vagn Wåhlin</i> : Jylland, København og Danmark. Provins, region og national enhed i 19. århundrede	328
Debat	
<i>Per H. Hansen</i> : Walter Bagehot og Centralbankens rolle som »lender of last resort«	342
Bidragydere til Historie 1996	415

Anmeldelser og litteraturnyt

Alenius, Marianne, Nanna Damsholt og Bente Rosenbeck (red.): <i>Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893</i> (Claus Møller Jørgensen)	157
Bach, Marie, Ole Degn and Poul Strømstad: <i>Denmark. Køge 1500-1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns</i> , 7 (Bjørn Poulsen)	195
Benner Larsen, Erling: <i>Historien om Det store Sølvfund fra Gundestrup</i> (Kenn Tarbensen)	393
Bjørn, Claus: <i>Den gode sag. En biografi om Christian Ditlev Frederik Reventlow</i> (Finn Stendal Pedersen)	140

Bjørnvad, Anders: <i>På vej mod hjemstavnsret. Den katolske kirke i Danmark under den tyske besættelse 1940-45</i> (Henrik Skov Kristensen)	152	Ericson, Lars: <i>Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599-1637</i> (Leon Jespersen)	164
Blomquist, Helle og Per Ingesman (red.): <i>Forvaltningshistorisk antologi</i> (Jørgen Grønnegård Christensen)	359	Eriksen, Gerhardt: <i>Nic. Blædel. En biografi om journalisten og dagbladsredaktøren, der vaccinerede danskerne mod nazismen</i> (Søren Toft Hansen)	184
Bramsen, Bo (red.): <i>Strandvejen – før og nu</i> , 1-2 (Vagn Dybdahl)	392	Feilberg, Birthe Nordentoft: <i>Kære far</i> (Henrik Skov Kristensen)	390
Breisch, Agneta: <i>Frid och fredlöshet. Sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid</i> (Rikke Malmros)	205	Feldbæk, Ole: <i>Danmarks økonomiske historie 1500-1840</i> (Søren Bitsch Christensen)	355
Bringéus, Nils-Arvid: <i>Skånska kistebrev</i> (Carsten Bach-Nielsen)	397	Grandjean, Bredo L.: <i>Stukarbejder i Danmark 1660-1800</i> (Wivan Munk-Jørgensen)	199
Brinker, Anne Kathrin: <i>Armenfjersorge als Sozialpolitik im frühmodernen dänischen Staat</i> (Ole Bay)	378	Hoppe, Göran & John Langton: <i>Peasantry to capitalism. Western Östergötland in the nineteenth century</i> (Finn Stendal Pedersen)	411
Christmas-Møller, Wilhelm: <i>Obersten og kommandøren. Efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-1955</i> (Vagn Dybdahl)	191	Ilse, Grethe, Karl Peder Pedersen og Ditlev Tamm (red.): <i>På given foranledning... En antologi om dansk forvaltningskultur</i> (Jørgen Grønnegård Christensen)	359
Damsholt, Nanna, Marianne Alenius og Bente Rosenbeck (red.): <i>Clios døtre gennem hundrede år. I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893</i> (Claus Møller Jørgensen)	157	Imsen, Steinar: <i>Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøtte til Kristian Kvart, Del 2: Lydriketiden</i> (Bjørn Poulsen)	206
<i>Danmarks Kirker. Ribe amt</i> , hefte 27 (Erik Ulsig)	200	Ingesman, Per og Helle Blomquist (red.): <i>Forvaltningshistorisk antologi</i> (Jørgen Grønnegård Christensen)	359
Degn, Ole, Marie Bach and Poul Strømstad: <i>Denmark. Køge 1500-1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns</i> , 7 (Bjørn Poulsen)	195	Iversen, Peter Kr.: <i>Tre gottorpske jordebøger 1607-13</i> , 1-2 (Jens Villiam Jensen)	399
Degn, Ole, Hans Chr. Johansen og Per Madsen: <i>Tre danske kystsamfund i det 19. århundrede</i> (Svend Aage Andersen)	196	Jansson, Arne: <i>Bördor och bärkraft. Borgare och kronotjänare i Stockholm 1644-1672</i> (Leon Jespersen)	164
Edgren, Helena: <i>Mercy and Justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish Medieval Wall-Paintings</i> (Wivan Munk-Jørgensen)	206	Jensen, Bernard Eric: <i>Historiedidaktiske Sonderinger</i> , 1 (Claus Møller Jørgensen)	200
		Jensen, Grethe og Benito Scoozza: <i>Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår</i> (Knud J.V.	

Jespersen)	174	Møller)	136
Jespersen, Knud J.V.: <i>Brigaden. Den danske Brigade i Sverige 1943-45</i> (Henrik Skov Kristensen)	187	Lund, Mette S., Henning M. Kristensen, Bjarne Tersbøl og Vagn Wählin: <i>Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920. Den parlamentariske Kommission, Fúlábók'en og Adressesagen i perspektiv 1917-1920</i> (Kenn Tarbensen)	146
Johansen, Hans Chr., Ole Degn og Per Madsen: <i>Tre danske kystsamfund i det 19. århundrede</i> (Svend Aage Andersen)	196	Lund, Niels: <i>Lið, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder</i> (Rikke Malmros)	345
Karlsson, Åsa: <i>Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713</i> (Michael Bregnsbo)	409	Lundbak, Henrik: <i>Fra provokation til modstandskamp – Dansk Samling 1941-45</i> (Niels Wium Olesen)	389
Knudsen, Tim: <i>Dansk statsbygning</i> (Claus Møller Jørgensen)	374	Madsen, Per, Ole Degn og Hans Chr. Johansen: <i>Tre danske kystsamfund i det 19. århundrede</i> (Svend Aage Andersen)	196
Kreth, Rasmus og Michael Mogensén: <i>Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943</i> (Niels Wium Olesen)	368	Malmstedt, Göran: <i>Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-1800</i> (Jürgen Beyer)	407
Kristensen, Henning M., Mette S. Lund, Bjarne Tersbøl og Vagn Wählin: <i>Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920. Den parlamentariske Kommission, Fúlábók'en og Adressesagen i perspektiv 1917-1920</i> (Kenn Tarbensen)	146	Mathiesen, Henning B.: <i>Hertugens Folk. Den politiske, økonomiske og sociale udvikling for landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen</i> (Finn Stendal Pedersen)	203
Lange, Ole: <i>Logbog for Lauritzen 1884-1995. Historien om Konsulen, hans sønner og Lauritzen Gruppen</i> (Karsten Ronit)	396	Mikkelsen, Flemming: <i>Radikaliseringen af de offentlige ansatte i Danmark</i> (Niels Wium Olesen)	194
Langton, John & Göran Hoppe: <i>Peasantry to capitalism. Western Östergötland in the nineteenth century</i> (Finn Stendal Pedersen)	411	Mogensen, Michael og Rasmus Kreth: <i>Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943</i> (Niels Wium Olesen)	368
Lausten, Martin Schwarz: <i>Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring »den røde konge« i eksilet og i fangenskabet (1523-1559)</i> (Johan Jensen)	376	Mortensén, Ole: <i>Renæssancens fartøjer – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650</i> (Bjørn Poulsen)	395
Lerche, Grith: <i>Ploughing Implements and Tillage Practices in Denmark from the Viking Period to About 1800. Experimentally Substantiated</i> (Per Grau		Møller, Anders Monrad (udg.): <i>Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser, IV: 1839-48, 1-</i>	

3 (Kenn Tarbensen)	379	<i>I anledning af historikeren Anna Hudes disputats 1893</i> (Claus Møller Jørgensen)	157
Maarbjerg, John P.: <i>Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration</i> (E. Ladewig Petersen)	350	Rønne, Bent Vedsted (red.): <i>Småskibsfart fra Egersund og Fjordegnen</i> (Svend Aage Andersen)	197
Nissen, Gunhild: <i>Udfordringer til Højskolen. Danske Folkehøjskoler 1844 til 1994</i> (Thorkild C. Lyby)	176	Råberg, Marianne: <i>Visioner och verklighet, I-II</i> (Leon Jespersen). 164	
Nordby, Ib: <i>Sablen og den bløde hat. De danske skytte-, gymnastik- og idrætsforeningers forhold 1940-45 med et indledende historisk tilbageblik</i> (Henning Poulsen)	387	Sandberg, Robert: <i>I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599-1620</i> (Leon Jespersen)	164
Nüchel Thomsen, Birgit (red.): <i>Temæer og brændpunkter i dansk politik efter 1945</i> (Henning Poulsen)	390	Sandström, Åke: <i>Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600-1650</i> (Leon Jespersen)	164
Nyland, Nick: <i>Skørbug, beskøjter og skibskirurger. Træk af søfartsmedicinens historie</i> (Kåre Lauring)	198	Sawyer, Birgit and Peter: <i>Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation, circa 800-1500</i> (Anders Bøgh)	182
Olsson, Lars: <i>På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget</i> (Svend Aage Andersen)	413	Schepelern, Gerhard: <i>Operaens historie i Danmark 1634-1975</i> (Ib Gejl)	398
Ottmer, Hans-Martin: »Weser-übung«. <i>Der deutsche Angriff auf Dänemark und Norwegen im April 1940</i> (Niels Wium Olesen)	385	Schultz Hansen, Hans: <i>Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993</i> (Per Grau Møller)	400
Paludan, Helge: <i>Familia og familie. To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark</i> (Nanna Damsholt)	179	Scocozza, Benito og Grethe Jensen: <i>Danmarkshistoriens Hvem, Hvad og Hvornår</i> (Knud J.V. Jespersen)	174
Pedersen, Karl Peder, Grethe Ilsøe og Ditlev Tamm (red.): <i>På given foranledning... En antologi om dansk forvaltningskultur</i> (Jørgen Grønnegård Christensen)	359	Sjøqvist, Viggo: <i>Nils Svenningsen. Embedsmanden og politikeren. En biografi</i> (Vagn Dybdahl)	186
Rosenbeck, Bente, Marianne Alenius og Nanna Damsholt (red.): <i>Clios døtre gennem hundrede år.</i>		Skaaning, Poul: <i>Den unge Christen Kold – som samtiden så ham</i> (Thorkild C. Lyby)	382
		Strømstad, Poul, Marie Bach and Ole Degn: <i>Denmark. Køge 1500-1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns, 7</i> (Bjørn Poulsen)	195
		Tamm, Ditlev: <i>Konseilspræsidenten Jacob Brønnum Scavenius Estrup 1825-1913</i> (Vagn Dybdahl)	383
		Tamm, Ditlev, Grethe Ilsøe og	

Karl Peder Pedersen (red.): <i>På gaven foranledning... En antologi om dansk forvaltningskultur</i> (Jørgen Grønnegård Christensen)	359	<i>Nation Building in the Nordic World</i> (Lars Hovbakke Sørensen)	405
Tersbøl, Bjarne, Henning M. Kristensen, Mette S. Lund og Vagn Wåhlin: <i>Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920. Den parlamentariske Kommission, Fúlábók'én og Adressesagen i perspektiv 1917-1920</i> (Kenn Tarbensen)	146	Vad, Hans Jørgen: <i>Påskestrejkerne 1985 – Ti dage der rystede Schlüter</i> (Niels Wium Olesen) .	391
Thostrup Jacobsen, Erik: <i>Som om intet var hændt. Den danske folkekirke under besættelsen</i> (Henrik Skov Kristensen)	152	Vollertsen, Nils: <i>Det danske mindretal. En række studier om det danske i en tysk stat</i> (Michael Klos)	403
Thostrup Jacobsen, Erik (udg.): ... <i>Gør jer Pligt – Gør jert Værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45</i> (Søren Toft Hansen)	387	Vollertsen, Nils: <i>Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948</i> (Michael Klos)	403
<i>Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. Danish coins from the 11th century in The Royal Collection of Coins and Medals</i> (Erik Christiansen)	375	Warring, Anette: <i>Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør</i> (Niels Wium Olesen)	188
Tägil, Sven (ed.): <i>Ethnicity and</i>		Wåhlin, Vagn, Henning M. Kristensen, Mette S. Lund og Bjarne Tersbøl: <i>Mellem færøsk og dansk politik 1917-1920. Den parlamentariske Kommission, Fúlábók'én og Adressesagen i perspektiv 1917-1920</i> (Kenn Tarbensen)	146
		Ægidius, Jens Peter: <i>Christian Flor. Pædagogen, politiker, folkeoplyseren</i> (Carsten Madssen)	362

Knud Rasmussen og handelsstationen Thule 1910-37

Af Gert Müntzberg og Peter Simonsen

I sommeren 1910 oprettede Knud Rasmussen den private handelsstation Thule i Kap York-distriktet i Nordvestgrønland. Stationen var den eneste private handelsstation i Grønland efter oprettelsen af Den Kongelige Grønlandske Handel i 1776. Da Danmark i 1921 udstrakte sin overhøjhed til at gælde hele Grønland, kom stationen til at ligge inden for det danske koloniområde. Dermed opstod spændinger mellem Knud Rasmussens private og Danmarks statslige interesser, der først løstes endeligt med statens overtagelse af handelsstationen i 1937. På grundlag af utrykt kildemateriale i Knud Rasmussens privatarkiv på Hundested bibliotek og i Grønlands Styrelses arkiv i Rigsarkivet fortæller stud.mag. Gert Müntzberg og stud.mag. Peter Simonsen her for første gang mere detaljeret historien om Knud Rasmussens private handelsstation i Thule, der samtidig er historien om koloniseringen af et naturfolk. Ikke mindst gennem deres analyse af handelsstationens problematiske økonomi bidrager de til en afglorificering af Knud Rasmussens myteomsbundne skikkelse.

Forhistorie og tilløb

På den såkaldte »Litterære Grønlandsekspedition« 1902-04 kom polarforskerne L. Mylius Erichsen og Knud Rasmussen i nær kontakt med polareskimoerne, da de opholdt sig næsten et år i Kap York-distriktet i Nordvestgrønland.¹

Polareskimoerne levede som nomader i små grupper på en til fire familier, der fortrinsvis drev jagt ved hjælp af hundeslæder. Et opbrud i de traditionelle fangstmetoder blandt nogle fangere var sket efter 1891, hvor den amerikanske polarforsker Robert Peary første gang overvintrede i distriktet. Som betaling for de traditionelle eskimoiske redskaber, han købte for amerikanske museer, og for deltagelse på hans ekspeditioner

1. Det lange ophold skyldtes maleren Harald Moltkes alvorlige sygdom. Den oprindelige plan lød på 5-6 uger i Kap York. Dette fremgår af Mylius Erichsens foredrag ved det private møde i Bethesda den 3. maj 1905. Foredraget blev trykt i *Kristeligt Dagblad* og siden udsendt som særtryk: L. Mylius Erichsen: *Kap York*, København 1905, s. 13-14.

brugte han moderne amerikanske redskaber.² Fangerne fik på denne måde øjnene op for riflens ekstreme effektivitet i forhold til den traditionelle harpun. En lignende udvikling fandt sted med hensyn til hundeslæderne, der før var lavet af indsamlet drivtømmer og ben fra fangstdyrene, surret sammen af skindremme, men som i løbet af 1890'erne blev udskiftet til fordel for slæder af amerikanske træsorter. I løbet af en kort årrække blev polareskimoernes eksistens delvist baseret på importerede produkter, ikke mindst vedvarende forsyninger med riffelammunition, hvor de før havde været selvforsynende.

Mylius Erichsen og Knud Rasmussen forstod, at en konstant forsyning til området var strengt nødvendig.³ Det var baggrunden for, at de påtog sig at arbejde for et officielt dansk initiativ over for polareskimoerne. Danmark måtte efter deres opfattelse tage initiativ til at anlægge en handels- og missionsstation i Kap York-distriktet, som en konsekvens af polareskimoernes trængsler.⁴

Nordvestgrønland nord for Upernaviks kolonidistrikt var på dette tidspunkt folkeretsligt at betragte som ingenmandsland. Det stod enhver suveræn stat frit for at tage landet i besiddelse, så længe andre stater ikke gjorde krav på området. En udstrækning af den danske overhøjhed til også at omfatte Nordvestgrønland ville derfor, ifølge det danske udenrigsministerium, være mulig både folkeretsligt og udenrigspolitisk. Men hvis der også blev tale om en udstrækning af det danske handelsmonopol, mente Udenrigsministeriet dog, at det ville give problemer.⁵ Skotske hvalfangere og amerikanske ekspeditioner (primært Peary) havde længe drevet en tuskhandel med polareskimoerne, der ikke ville kunne accepteres af den danske stat, hvis man udstrakte det meget restriktive handelsmonopol gældende i Vestgrønland til Kap York-distriktet. Man måtte derfor regne med, at en sådan politik ville give anledning til protester fra lande som England og USA, der havde handelsinteresser i området.

Direktoratet for Grønlands styrelse, der sorterede under Indenrigsmini-

2. Knud Rasmussen i *Meddelelser om Grønland*, bd. 60, 1921, s. 550; Daniel Bruun i *Atlanten*, nr. 4, 1915-1917, s. 600.

3. Mylius Erichsen 1905, s. 44.

4. Tanken lå formentlig bag en henvendelse fra Mylius Erichsen til Indenrigsministeriet af 4/1 1905, hvori han angiveligt ligeledes ønskede, at staten skulle tage affære. Vi har dog ikke kunnet finde Mylius Erichsens skrivelse, kun Direktoratets reaktion på den. Rigsarkivet, Indenrigsministeriet, Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 228/1904: Skrivelse fra Direktoratet til Indenrigsministeriet 17/2 1905.

5. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 228/1904: Skrivelse fra Udenrigsministeriet til Indenrigsministeriet 21/3 1905.

På dette billede af deltagere i den »Litterære Grønlandsekspedition« fra Julianehåb til Thule 1902-04 ses fra venstre Knud Rasmussen, ekspeditionens leder L. Mylius Erichsen, en grøn­lænder ved navn Osakrak og Knuds barndomskammerat, kateketen Jørgen Brøn­lund. To andre deltagere i ekspeditionen, lægen Alfred Bertelsen og maleren Harald Moltke, er ikke med på billedet. (Fotografi af ukendt fotograf, 1904. Copyright © ARKTISK INSTITUT, Danmark).

steriet, var ligeledes betænkelig. Allerede i efteråret 1904 havde Direktoratet udbedt sig en udtalelse fra kolonibestyrer H. Kraul i Upernavik, den nordligste danske koloni på vestkysten.⁶ Han kunne ikke anbefale at etablere en handelsstation ved Kap York. Den ville efter hans mening give underskud, og man ville på grund af de vanskelige besejlingsforhold ikke kunne garantere, at et handelsskib kom frem hvert år. I stedet burde man, efter hans opfattelse, opfordre polareskimoerne til at slå sig ned i Upernaviks nordlige distrikt, hvad der ville være både billigere og nemmere for staten.⁷ Direktoratet lagde sig på dette tidspunkt tæt op ad Krauls tanker, om end man udtalte »nogen betænkelighed« ved at flytte polareskimoerne.⁸

Oprettelsen af missionsstationen Nordstjernen

For at berette om den litterære Grønlandsekspedition og for at agitere for oprettelsen af en dansk handels- og missionsstation i Kap York-distriktet drev Mylius Erichsen, til dels sammen med Knud Rasmussen, i foråret 1905 en omfattende foredragsvirksomhed. Særlig i kirkelige kredse fandt deres beretning om polareskimoerne og deres forhold genklang, og en indsamling til polareskimoerne, som *Kristeligt Dagblad* stillede sig til rådighed for, blev søsat.

Efter at have indhentet en udtalelse fra Sjællands biskop Skat Rørdam om, hvordan han forholdt sig til planerne om en missions- og handelsstation i Kap York-distriktet, gav Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet (Kultusministeriet) i maj 1905 grønt lys for iværksættelsen af planerne om en missionsstation.⁹ I sommeren 1905 sejlede Den Kongelige Grønlandske Handels skib »Fox« derfor til Kap York for at inspicere forholdene. Med på skibet var en præsteviet medhjælper, Knud Balle, der

6. H. Kraul skrev dog to skrivelser, den første 26/9 1904 og den næste 18/1 1905. Begge i Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 228/1904.

7. Skrivelser fra H. Kraul til Direktoratet 26/9 1904 og 18/1 1905. Begge i Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 228/1904.

8. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 228/1904; Skrivelse fra Direktoratet til Indenrigsministeriet 17/2 1905.

9. Skat Rørdams svar havde indeholdt en utvetydig anbefaling af projektet, idet biskoppen mente, at den danske stat simpelthen havde en moralsk forpligtelse til at forsyne polareskimoerne »... i Kraft af sin Højhed over hele det øvrige Grønland...«. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913; Skrivelse fra Skat Rørdam til Kultusministeriet 11/5 1905.

af Kultusministeriet havde fået til opgave at undersøge mulighederne for at anlægge en missions- og handelsstation.¹⁰ Under sit meget korte ophold fik Balle imidlertid det indtryk, at polareskimoerne ikke var særlig begejstrede for udsigten til et dansk engagement i distriktet. Ved uddelingen af gavepakkerne, stammende fra forårets indsamling, havde der heller ikke været den forventede jubel og glæde. Flere af de skibsrejsende mente samstemmende med Balle, at polareskimoerne snarere virkede sløve.

Kultusministeriets interesse for sagen kølnedes derefter, men planerne førtes videre af private organisationer, og Skat Rørdam rettede med mellemrum henvendelse til ministeriet for at få dets støtte.¹¹ Der skulle imidlertid gå fire år, før missionsstationen blev etableret. I den mellemliggende periode havde staten trukket sig ud af projektet økonomisk, og det blev i stedet virkeliggjort af to private kirkelige organisationer, »Udvalget for den Grønlandske Kirkesag« og »Dansk Missionselskab«. Det skete delvist med midler indsamlet i Grønland.

I sommeren 1909 ankom »Hans Egede« fra København med materialer til et hus og tre års forbrug af proviant og varer. Med ombord var også to missionærer med familie, der blev udstationeret til at forestå missionsvirksomheden i Kap York.¹² Den missionsstation, der nu blev oprettet, var 100% privat. Indenrigsministeriet havde bøjet sig så langt, at det havde tilladt missionen at leje et af Den Kongelige Grønlandske Handels skibe til fragten – men havde samtidig taget det forbehold, at ministeriet ikke dermed tog ansvaret for en fremtidig besejling og andre forhold ved opretholdelsen af missionsstationen, som lå »... udenfor de opgaver der henhøre under indenrigsministeriets forretningsområde...«.¹³ Udenrigsministeriet – hvis accept på grund af spørgsmålet om overhøjhedsretten var overordentlig vigtig – havde 11. maj 1909 givet sit samtykke til missions-

10. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913: Indberetning fra Knud Balle til Kultusministeriet 15/8 1905.

11. Det skete første gang i december 1906. Baggrunden var, at man den 19. juni 1906 i Egedesminde havde afholdt Nordgrønlands første præstekonvent, hvor sagen om Kap Yorkmissionen blev debatteret. Her var indstillingen helt klar. Det gjaldt om så hurtigt som muligt at få etableret en mission, uanset om problemet med monopolen ville betyde, at der ikke blev oprettet en handelsstation på stedet. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913: Trykt referat fra »Nordgrønlands første Præstekonvent«, Egedesminde 19/6 1906; Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913: Brev fra Skat Rørdam til Kultusministeriet 18/12 1906.

12. *Meddelelser om den Grønlandske Kirkesag*, nr. 13, 1909, s. 1-3: »Kap York«.

13. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913: Skrivelse fra Indenrigsministeriet til Kultusministeriet 22/4 1909. Signeret af indenrigsminister Klaus Berntsen.

stationens oprettelse. På Kultusministeriets foranledning ville man desuden underrette regeringerne i England og USA herom.¹⁴

Oprettelsen af handelsstationen Thule

Den praktiske oprettelse af missionsstationen i Kap York var blevet forstået af kaptajn Schoubye og Knud Rasmussen, der som den eneste kendte polareskimoerne og deres forhold indgående. I et foredrag året efter beskrev Knud Rasmussen oprettelsen som overordentlig vellykket; i maleriske vendinger skildrede han polareskimoernes begejstring for, at den hvide mand endelig kom og bosatte sig hos dem.¹⁵ Blivende dansk bosættelse iblandt polareskimoerne var nu en realitet, men der var ikke oprettet en rigtig handel, idet kirken ikke var interesseret i at drive en sådan. Polareskimoerne manglede stadig beskyttelse mod udbytende tuskhandel og garanti for forsyningen med de varer og redskaber, de behøvede.

Knud Rasmussen begyndte derfor i 1910 for alvor at arbejde for oprettelsen af en dansk handelsstation i Kap York. Den 9. februar 1910 henvendte han sig til indenrigsminister P. Munch.¹⁶ Han opfordrede på det kraftigste til en udvidelse af det danske monopoldistrikt til også at omfatte resten af Grønland, uden hensyn til andre staters interesser i området. Vel vidende, at et sådant skridt var usandsynligt, foreslog han, at man, hvis dette var umuligt, kunne oprette en *privat* dansk handelsstation. Knud Rasmussen var blevet foruroliget over, at den norske kaptajn Otto Sverdrup havde planer om at oprette en handels- og fangststation ved Kap York i 1910 eller 1911.¹⁷

Skrivelsen førte til et uofficielt møde i Rigsdagen, hvor Munch erklærede, at staten ikke så sig i stand til at tage spørgsmålet officielt

14. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 1, J.nr. 56/1913: Skrivelse fra Udenrigsministeriet til Kultusministeriet 11/5 1909.

15. *Meddelelser om den Grønlandske Kirkesag*, nr. 16, 1910: Foredrag i Grundtvigs hus af Knud Rasmussen. Der blev i øvrigt aldrig i *Meddelelser om den Grønlandske Kirkesag* fra nogen side udtrykt beklagelse over, at staten ikke hjalp til, derimod appellerede man så meget desto mere til private om at hjælpe den sidste mission i Grønland.

16. Hundested Kommunebibliotek, Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 2 læg 16: Knud Rasmussen til P. Munch 9/2 1910.

17. Sverdrup havde tidligere gjort et forsøg, der dog havde lidt under, at investorerne havde trukket sig ud, ifølge Knud Rasmussen efter pres fra den danske stat. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 2 læg 17: Knud Rasmussen til Nyeboe om oprettelsen 9/4 1921.

op.¹⁸ Knud Rasmussen blev dog opfordret til at komme med en skriftlig redegørelse. Den forelå den 11. februar 1910. Hvor den første skrivelse især havde handlet om Danmarks interesser i Grønland, kom denne gang polareskimoernes afhængighed af og påståede kærlighed til Danmark i højsædet. I skrivelsen fremlagde Knud Rasmussen en mere detaljeret plan for oprettelsen af en handelsstation til en anslået pris af 50.000 kr. med beregninger af ind- og udhandlingsgrundlaget. Stationen skulle være pligtig til at rapportere løbende til staten, som i øvrigt kunne købe den til bogført værdi på et hvilket som helst tidspunkt. Knud Rasmussen nævnte *ikke* sig selv som eventuel initiativtager til stationen i denne skrivelse.¹⁹

Da staten fortsat ikke foretog sig noget i sagen, besluttede Knud Rasmussen sig til selv at stå i spidsen for foretagendet. I en skrivelse til indenrigsministeren af 2. marts 1910 blev staten gjort bekendt med dette, og to hovedformål med oprettelsen blev formuleret: 1) at oprette en for eskimoernes fremtid betryggende handelsstation, og 2) at bevare Nordgrønland for Danmark. Nærmere retningslinier for stationens drift m.m. blev ikke givet, bortset fra at det var tanken, at en vis procentdel af et eventuelt overskud skulle deponeres i en fond til understøttelse af gamle og syge. Knud Rasmussen bad i øvrigt om en statslig sympatierklæring, der skulle bekræfte, at staten gerne så en station oprettet med de nævnte formål.²⁰

Ingenør M. Ib Nyeboe fik nu formidlet, at fem investorer – grosserer Holger Petersen, admiral Andreas Richelieu, etatsråd H.N. Andersen, grosserer Christian Hasselbalch og direktør for Landmandsbanken Emil Glückstadt – hver stillede 10.000 kr. til rådighed for Knud Rasmussens plan. De forlangte 4% i afkast p.a. af deres indskud ved et eventuelt overskud.²¹ De 50.000 kr. var imidlertid betinget af, at sympatierklæringen fra staten kunne tilvejebringes. Derfor sendte Knud Rasmussen i marts 1910 en detaljeret plan for stationen til Indenrigsministeriet. Da investorerne krævede erklæringen fra Indenrigsministeriet, før de ville have deres navne frem, mens ministeriet omvendt ønskede klarhed over, hvem investorerne var, før man ville fremkomme med erklæringen, nåede man ingen vegne. Efter i alt

18. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 3 læg 5: Knud Rasmussen til Nyeboe om oprettelsen, marts 1916.

19. *Thule*. Udgivet af De grønlandske Posthistorikere, København 1988, bilag 3: Knud Rasmussen til P. Munch 11/2 1910.

20. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 2 læg 16: Knud Rasmussen til P. Munch 2/3 1910.

21. Navnene på de fem investorer er oplyst i Sundbos skrivelse til Statsministeriet 24/3 1936. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934.

otte skrivelser fra Knud Rasmussen meddelte han, at forhandlingerne var nyttesløse, og han betragtede dem derfor som afsluttede.²²

I en af skrivelserne fra Knud Rasmussen var der to punkter, som er interessante at nævne, fordi de aldrig siden blev fulgt. De viser en mere idealistisk indstillet Knud Rasmussen, end de faktiske begivenheder senere skulle afsløre. For det første skulle *hele* overskuddet – og altså ikke kun en vis procentdel – fra handelsstationen, når først den oprindelige investering var betalt tilbage, lægges i en fond til Kap York. Således ville ingen komme til at tjene penge på stationen. For det andet blev det nævnt, at stationen skulle kunne overtage handelsstationen til den bogførte værdi, så snart den måtte ønske det.²³

Da Indenrigsministeriet ikke ville fremkomme med den ønskede sympatierklæring, trak investorerne sig ud af projektet, og Knud Rasmussen stod atter på bar bund. Støttet af Nyeboe fortsatte han dog arbejdet for at finde nye investorer. Anstrengelserne endte med, at hans kone Dagmar Rasmussen og en velhavende ingeniør ved navn Adam Biering hver skød 20.000 kr. i projektet. Dermed var det økonomiske fundament sikret.

Med Nyeboe som formand oprettedes en komité til varetægelse af stationens økonomiske interesser i Danmark. Komitéen havde fra starten M. Ib Nyeboe, grosser Christian Erichsen og lektor Chr. Rasmussen (Knud Rasmussens far) som medlemmer. Knud Rasmussen skulle stå for den daglige drift af handelsstationen, men blev på visse punkter underlagt komitéen. Han optrådte *ikke* som ejer af stationen, men oppebar løn fra den.²⁴ Som handelsbestyrer og daglig leder i Knud Rasmussens fravær blev Peter Freuchen ansat ved i juli 1910 at underskrive en tiårig kontrakt med Knud Rasmussen. Freuchen skulle være permanent bosat i Thule og i øvrigt deltage i eventuelle ekspeditioner.²⁵

22. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 2 læg 16: Knud Rasmussen til Indenrigsministeriet, marts 1910.

23. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 3 læg 16: Knud Rasmussen til Indenrigsministeriet, marts 1910. Knud Rasmussen gjorde i en senere fremstilling, skrevet i 1916, denne udtalelse betinget af sympatierklæringen, men sådan var det *ikke* fremført i den oprindelige skrivelse. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 3 læg 5: Knud Rasmussen til Nyeboe ang. oprettelsen, marts 1916.

24. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 6 læg 6: Forudsætninger og Vedtagelser ang. Oprettelsen af Kap York, 1910. Der er tale om en gennemslagskopi uden dato, stempel, underskrift m.m., og den er derfor en meget usikker kilde, der må benyttes med stort forbehold. Den er medtaget, fordi den – desværre – er den eneste kilde vi har, der direkte beskæftiger sig med komitéens rolle.

25. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 2 læg 21: Overenskomst mellem Knud Rasmussen og Peter Freuchen, juli 1910.

Peter Freuchen og Knud Rasmussen poserer i de karakteristiske bjørneskinsbukser. (Fotografi af Alfred Bertelsen, 1913. Copyright © ARKTISK INSTITUT, Danmark).

Følgende tre hovedpunkter blev stationens endelige formålsparagrafer: 1) at redde Nordgrønland for Danmark; 2) at udruste og danne basis såvel geografisk som økonomisk for videnskabelige ekspeditioner til forskning i eskimokulturen; og 3) at give polareskimoerne adgang til de varer, de var afhængige af, og at hjemføre og afhænde landets produkter.²⁶ Som det fremgår, var det nu ikke længere bekymringen for polareskimoernes fremtid, der var øverst på dagsordenen. Det udelukker dog ikke, at dette alligevel i sidste instans nok var Knud Rasmussens personlige motivation for oprettelsen.

Den 17. juli 1910 afsejlede »Motor« fra København med kurs mod Kap York. Med ombord var Knud Rasmussen og Peter Freuchen. Handelsstationens hus blev, på trods af de oprindelige planer om at holde en vis afstand mellem de to stationer for at mindske risikoen for befolkningskoncentration, placeret op ad missionshuset i august 1910. Årsagen var et mindre havari med skibet, men hverken Knud Rasmussen eller Freuchen kritiserede placeringen, snarere tværtimod. North Star Bay, hvor begge stationer nu lå, var den bedste havn i distriktet.²⁷ Fem års arbejde for en handelsstation materialiserede sig endelig i Kap York-distriktet.

Handelsstationens økonomi i det første tiår

Rygraden i handelsstationens økonomi var de ræveskind, som de enkelte fangere solgte til stationen, oftest ved byttehandel med importerede varer.²⁸ Indhandlingsprisen på skindene blev fastsat til omtrent samme niveau som de priser, Grønlands Styrelse opererede med i resten af Grønland. Efter hjemsendelsen til Danmark solgtes skindene til buntmagere. Stationens indtjening på skindene var derfor lig med differencen mellem indhandlingsprisen i Kap York og salgsprisen på auktion i Danmark, minus fragten fra Grønland. Netop fragten til og fra Kap York var et sårbart

26. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

27. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 3 læg 16: Knud Rasmussens og Peter Freuchens rapport til komitéen 30/8 1910.

28. Vi ved, at der i 1910 blev indført de såkaldte »Thule-mønter«, men så vidt vi har kunnet tyde de få kassebøger, vi har fundet, har disse kun været udbetalt som den difference, der kunne opstå ved en byttehandel.

punkt, der kunne påvirke de enkelte års resultat dramatisk. Hvis det et enkelt år ikke lykkedes at få et skib igennem enten direkte til handelsstationen eller til Tassiusak, som var det nordligste udsted i Upernavik-distriktet med udstedsbestyrer, og som Peter Freuchen eller Knud Rasmussen kørte post til mindst en gang om året, kom der ikke skind til Danmark. Og uden skindsalg ville der i praksis ikke være indtægter det pågældende år.

I 1920 udarbejdede »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« et regnskab for de første ti års drift af handelsstationen Thule.²⁹ Regnskabet viste et underskud på ikke mindre end 117.246,89 kr. ved udgangen af 1919. Inden man betegner stationen som en solid underskudsforretning, må man dog se lidt nærmere på tallene for de enkelte år.

Af de første ti års drift gav seks år underskud og de resterende fire år overskud. Det er værd at bemærke, at det dårlige resultat i fire af de seks underskudsgivende år (1913, 1916, 1917 og 1919) skyldtes et totalt fravær af indtægter fra skindsalg. Ikke mindst året 1919 havde stor betydning for det samlede resultat af tiårets drift. Status ved udgangen af 1918 var et samlet overskud på næsten 6.000 kr., og det store underskud ved udgangen af 1919 fremkom, fordi der ikke var nogen indtægter fra skindsalg i dette år. Til dækning af dette underskud lå der imidlertid i København skind indhandlet i 1919, som ikke var blevet solgt endnu. Totalt løb stationen derfor rundt uden det store over- eller underskud i denne tiårsperiode.

Dette er så meget mere bemærkelsesværdigt, som der var hentet store beløb ud af handelsstationen, der ikke direkte havde noget med dennes drift at gøre. Det fremgår, når man ser nærmere på udgiftssiden i regnskabet.

Knud Rasmussens og Peter Freuchens løn udgjorde på de ti år næsten 100.000 kr., nærmere bestemt 95.850 kr., hvoraf Knud Rasmussens andel var to tredjedele.

Til ekspeditioner var der blevet brugt i alt godt 52.000 kr. Denne post vedrørte ikke stationens handel som sådan, men kunne dog siges at falde ind under handelsstationens formålsparagraf.

Det gælder derimod ikke en anden udgiftspost. I 1914 var Adam Bie-

29. Dette afsnit er skrevet på baggrund af Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 6 læg 6: »Sammenlignende oversigt over Handelsstationen »Thules« Aarregnskaber fra 1/4-1910 til 31/12-1919«, udarbejdet af »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation«.

ring, den ene af de to oprindelige investorer, død. Der rejstes fra hans boside krav om tilbagebetaling af hans indskud på 20.000 kr., hvilket skete, selv om det ikke kan ses direkte af regnskabet.³⁰ I den forbindelse skal det nævnes, at mens Dagmar Rasmussen havde modtaget renter af sin indskudte kapital, så havde Biering nægtet at modtage dem, fordi han ikke havde skudt penge i stationen i forretningsmæssigt øjemed.³¹

Hverken i regnskabet eller i bemærkningerne til det findes en selvstændig post med udgifter til civilisatorisk arbejde blandt polareskimoerne. Regnskabet er dog så overordnet, at der under en enkelt af posterne kan gemme sig beløb overført til sociale/sundhedsmæssige formål. Af noget betydelende omfang kan disse udgifter dog næppe have været.

1921-bekendtgørelsen

I forbindelse med traktaten om salget af Dansk Vestindien i 1916 havde USA's regering erklæret, at den ikke ville have noget at indvende mod en udstrækning af Danmarks politiske og økonomiske interesser til at omfatte hele Grønland.³² Det faldt derfor naturligt i forlængelse af 1. Verdenskrigs afslutning at prøve at opnå de andre interesserede magters godkendelse af Danmarks højhedsret over hele Grønland. Ligesom Norge gjorde det med spørgsmålet om suveræniteten over Spitsbergen (Svalbard), forsøgte den danske regering at få forhandlet en aftale på plads vedrørende Grønland på fredskonferencen i Paris. Det lykkedes imidlertid ikke regeringen at få gjort Grønland til genstand for forhandling. Resultatet blev derfor, at Norge i 1920 fik en aftale om Spitsbergen, der var anerkendt og tiltrådt af alle interesserede nationer, herunder Danmark, mens Danmark måtte løse Grønlandsspørgsmålet ved direkte henvendelser til de enkelte landes regeringer.

I løbet af 1920 havde Danmark fået klare tilkendegivelser fra Frankrig, Italien, Japan og England om, at de ville anerkende dansk overhøjhed

30. Det fremgår derimod af de vejledende bemærkninger, som »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« sendte med regnskabet til Nyeboe. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 18 læg 14.

31. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 8 læg 19: Udkast til brev fra Nyeboe til Brorson 7/7 1914.

32. Se *Danmarks Traktater efter 1814*, bd. 7, København 1951, s. 596. Erklæringen kom 4/8 1916.

over hele Grønland.³³ Tilbage stod at konsultere Sverige og Norge, hvilket skete i januar 1921. Sverige reagerede hurtigt med en positiv tilbagemelding, men nordmændene tøvede. Tiden var kostbar for regeringen, da 200-årsdagen for Hans Egedes landing skulle fejres den 12. maj 1921 med bl.a. påberåbelsen af dansk overhøjhed over hele Grønland. Udenrigsministeriet telegraferede derfor den 10. maj til den norske udenrigsminister med meddelelse om, at den danske regering anså udenrigsminister Ihlens mundtlige erklæring fra juli 1919 som bindende. Ihlen havde den 22. juli 1919 tilkendegivet, at Norge anerkendte Danmarks ret til at udvide sine politiske og økonomiske interesser til hele Grønland.³⁴ Samme dag (10. maj 1921) udstedte Indenrigsministeriet så »Bekendtgørelse om Oprettelse af Handels-, Missions- og Fangststationer i Grønland«. Bekendtgørelsen ændrede på afgørende vis Nordgrønlands og de ubeboede egne af Østgrønlands folkeretslige status, idet »... hele Landet herefter er inddraget under de danske Kolonier og Stationer og den danske Styrelse af Grønland«.³⁵

Bekendtgørelsens formelle betydning for Thulestationens stilling i forhold til den danske stat var den, at det distrikt, stationen lå i, nu kom under den danske stats administration, repræsenteret ved Grønlands Styrelse. Man kunne forvente et pres fra Styrelsens side for, at staten skulle overtage stationen, fordi den som den eneste handelsstation i Grønland var privat drevet. I praksis blev den umiddelbare betydning af 1921-bekendtgørelsen – måske af respekt for Knud Rasmussen og hans arbejde – dog minimal. Staten havde udstrakt sin højhedsret til Kap York-distriktet, men handelsstationen i Thule fortsatte sin eksistens som 100% privat uden nogen indblanding fra Styrelsens side.

I forbindelse med overvejelserne angående en eventuel statsovertagelse blev Thulestationens juridiske stilling pludselig interessant. Knud Rasmussen mente selv, at Kap York-distriktet var et decideret ingenmandsland, før handelsstationen blev anlagt.³⁶ Man kunne da argumentere for, at distriktet efter handelsstationens oprettelse tilhørte denne. Syns-

33. Ida Blom: *Kampen om Erik Raudes Land*, Oslo 1973, s. 18. England forbeholdt sig dog ret til at blive konsulteret, hvis Danmark ønskede at sælge Grønland. Hvorvidt Canada accepterede det danske ønske om højhedsretten, har vi ikke fundet materiale, der kunne belyse. Men Canada gjorde, så vidt vi ved, ikke officielle ophævelser over 1921-bekendtgørelsen.

34. Blom 1973, s. 17-18.

35. *Love og Anordninger*, 1921, bd. A, s. 767.

36. Det fremgår tydeligt af indledningen til hans beskrivelse af distriktet i *Meddelelser om Grønland*, bd. 60, 1921, s. 517.

punktet er dog, ifølge Jens Brøsted, uforeneligt med dansk folkeretstradition.³⁷ Beboede landområder kan ikke betragtes som ingenmandsland, uanset om befolkningen er nok så »primitiv«. Og Knud Rasmussen kunne følgelig heller ikke have nogen ejendomsret til området som sådan, kun retten til at eje og drive en handelsstation, der udvekslede varer med polareskimoerne i distriktet. Uenigheden på dette punkt skulle få betydning i forbindelse med forhandlingerne mellem staten og Knud Rasmussens bo i midten af 1930'erne.

Den økonomiske udvikling i første halvdel af 1920'erne

Fra 1921 øgedes Thulestationens indtægter i voldsom grad. Underskuddet på 117.246 kr. i 1920 var i 1924 vendt til et nettooverskud på 245.276 kr.³⁸ Men udviklingen i stationens økonomi var reelt større, end de to tal umiddelbart er udtryk for. På de fem år løb de samlede indtægter op i 1.587.225 kr. Problemet var blot, at udgifterne var fulgt med og beløb sig til 1.224.701 kr. Flere faktorer spillede ind her:

1) I 1920 købte Knud Rasmussen og Nyeboe sammen skibet »Søkongen« i Nakskov til ca. 212.000 kr., og fra 1920-24 udgjorde posten »Søkongens drift« i alt 235.452 kr. Hvor stor en del af beløbet der gik til afskrivning, vedligeholdelse og fragt, er ikke angivet i regnskaberne, men i en skrivelse til højesteretssagfører Martensen-Larsen af 21. december 1923 fortalte Nyeboe, at der foreløbigt var afdraget 114.500 kr., altså godt og vel halvdelen af købsprisen.³⁹

2) En ikke nærmere forklaret post kaldet »Administration« virker besynderlig. Ved en nærlæsning af to skrivelser fra »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« viser det sig, at posten andetsteds kaldes »Leje af Søkongen« og blev udbetalt til Nyeboe personligt. Når stationen i forvejen afholdt de med »Søkongen« forbundne udgifter, tyder alt på, at der er tale om udgifter, stationen havde til Nyeboes private økonomiske krise.⁴⁰ Han havde omkring 1910 investeret store summer i en for-

37. Jens Brøsted: »Da staten kom til Thule«, *Forskning i Grønland*, nr. 2, 1988, s. 2-5.

38. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 6 læg 6. Alle beløb i afsnittet om regnskaberne hviler på to skrivelser fra »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« til Nyboe 3/12 1925.

39. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 23 læg 33: Nyeboe til Martensen-Larsen 21/12 1923.

40. Da der ikke foreligger et mere detaljeret regnskab end dette, skal det understreges, at dette er vores opfattelse af, hvad posten »Administration« dækker, baseret på en samlet tolkning af regnskabet og andre skrevne kilder, som vil blive inddraget senere.

retning i Rusland, og da revolutionen brød ud i 1917, var han ligesom mange andre danskere brændt inde med enorme investeringer. Ifølge hans egne opgørelser i 1926 endte han ene mand med et tab på 748.000 kr. i Rusland.⁴¹ Ydermere kom Nyeboe økonomisk i klemme i forbindelse med Landmandsbankens krak. Han havde vrøvl med sine kreditorer og var nødsaget til at finde midler andetsteds. Det gjorde han i Thulestationen.

Alene posten »Administration« beløb sig på de fem år til 235.679 kr.⁴² Hertil kom 25.794 kr. fra de 2-4%, han fik af skindsalgsindtægterne, samt 50% af det overskud, der var oparbejdet i 1924, dvs. 122.638 kr. I alt brugte Nyeboe 384.111 kr. i løbet af kun fem år. Det tyder i høj grad på misbrug af hans stilling, og »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation«, der som revisionsfirma nødtigt ville hænges op på noget, tog da også forbehold netop på dette punkt: »... Da der ikke foreligger noget skriftligt om, hvilke Godtgørelser eller Andele, der tilkommer Herr Nyeboe, gøres opmærksom paa, at Udgifterne i Femaaret indeholder følgende Poster, der er godskrevet Herr Nyeboe...«. ⁴³ Dette kraftige forbehold samt en beklagelse tidligere i brevet over manglende styr på, hvad posterne gik til, vidner om, at »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« bestemt ikke var stolte af revisionen og blot sammenfattede tallene som ønsket af Nyeboe.⁴⁴

3) Den 2., 4. og især den 5. Thuleekspedition betød væsentligt højere udgifter til kulturelle arbejder end hidtil. I løbet af de fem år 1920-24 beløb udgifterne til dette formål sig til 308.723 kr., hvor ekspeditionerne i de første ti år kun havde krævet 52.000 kr. tilsammen. Thulestationens formålsparagraf nr. 2 blev nu for alvor udnyttet. Især den 5. Thuleekspedition blev kolossalt dyr: Så sent som i 1934 var den endnu ikke færdigbetalt, og den havde da allerede stået stationen i ca. 620.000 kr.!⁴⁵

I vurderingen af, hvorvidt det var rimeligt, at der blev trukket så mange

41. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 26 læg 15: Nyeboe til Knud Rasmussen 16/11 1926.

42. Ingen korrespondance tyder på, at Knud Rasmussen fik del i disse penge. Alle midler, der tilkom ham personligt, på nær hans årsløn på 12.000 kr., gik så vidt vi ved til den 5. Thuleekspedition. Se Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 14 læg 37: Brev fra Knud Rasmussen til Nyeboe 11/11 1925.

43. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 6 læg 6. Alle beløb i afsnittet om regnskaberne hviler på to skrivelser fra »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« til Nyboe 3/12 1925.

44. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 6 læg 6.

45. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

penge ud af Kap York-stationen i disse år, er det vigtigt at huske på, at de nærmest astronomiske beløb stammede fra en befolkning på kun ca. 250 mennesker.⁴⁶ Maksimalt har der nok været ca. 60 aktive fangere i Kap York i årene 1920-24, og de alene betalte altså Knud Rasmussens private ambitioner som forsker og eventyrer.⁴⁷

Ud over beløbet på 308.723 kr. til ekspeditioner fik Knud Rasmussen 122.638 kr., som var hans del af overskuddet i 1924. Hertil kom Nyeboes »ekspedition« – Knud Rasmussens ordvalg om Nyeboes forretninger – på i alt 384.111 kr. Alt i alt brugte Knud Rasmussen og Nyeboe således ikke mindre end 815.472 kr. af Thulestationens overskud, en enorm sum penge, der ikke havde nogen form for velfærdsmæssig nytte for dem, der betalte gildet: polareskimoerne.

En af Knud Rasmussens erklærede målsætninger bag oprettelsen af handelsstationen i 1910 havde været at forhindre den udbytning af polareskimoerne, der fandt sted ved tuskhandelen med ekspeditioner og hvalfangere. Som de økonomiske forhold udviklede sig i starten af 1920'erne, er det vanskeligt at konkludere andet end, at Knud Rasmussen og Nyeboe selv gjorde sig skyldige i udbytning. Den sættes i relief af, at der rent udviklingsmæssigt ingenting skete i Kap York i de fire år (1921-24), hvor Knud Rasmussen var væk på den 5. Thuleekspedition, på trods af, at midlerne for første gang i stationens historie virkelig var til stede.

Overdragelsesforhandlingerne 1925-26

Med 1921-bekendtgørelsen var Nordgrønlands folkeretslige status endegyldigt ændret. Danmark havde fra alle vigtige statsmagter undtagen Norge opnået anerkendelse af suveræniteten over hele Grønland. Som følge af 1921-bekendtgørelsen mente Nyeboe den 21. december 1923, at en statslig overtagelse af Kap York-stationen var så tæt på, at et forhandlingsgrundlag

46. I 1923 var der 251 polareskimoer i distriktet. Rolf Gilberg: »The Polar Eskimo Population, Thule District, North Greenland«, *Meddelelser om Grønland*, bd. 203, nr. 3, 1976.

47. Der eksisterer ikke talmateriale, der kan belyse, hvor mange fangere der rent faktisk var i Kap York-distriktet på dette tidspunkt. Vores skøn er foretaget på baggrund af talmateriale for resten af Grønland, justeret for de særlige forhold i Kap York (ingen polareskimoer i europæiske erhverv og en påfaldende overvægt af mænd i befolknings sammensætningen). Axel Kjær Sørensen: *Danmark-Grønland i det 20. århundrede. En historisk oversigt*, Viborg 1983, s. 39-40 tabel 4-5.

måtte fremskaffes. Derfor anmodede han højesteretssagfører Martensen-Larsen om at hjælpe med at udrede handelsstationens stilling. Der var endnu ikke kommet nogen henvendelse fra staten, men Nyeboe kunne ikke blive klog på direktøren for Grønlands Styrelse, Jens Daugaard-Jensen. Knud Rasmussen havde på et møde i Den Grønlandske Kommision den 15. april 1921 givet udtryk for, at han gerne så en statslig overtagelse af stationen snarest.⁴⁸ Nyeboe mente dog ikke, at Knud Rasmussen havde taget forbehold nok i udtalelsen, og foreholdt Martensen-Larsen, at udtalelsen naturligvis var afhængig af Kap York-komiteéns samtykke. I skrivelsen gør han opmærksom på, at der ikke eksisterer nogen kontrakt mellem Nyeboe og Knud Rasmussen. Nyeboe skriver ikke direkte, at han har investeret i stationen, dog gør han rede for, at han i alt har haft over 250.000 kr. ude at svømme ved udlæg og kautioner. Dét samt det store arbejde, han havde lagt i projektet, mente han gav visse rettigheder. I øvrigt forestillede han sig, at stationen, når de endelige udgifter til den 5. Thuleekspedition var betalt, ville give et årligt overskud på 100-150.000 kr.⁴⁹

Den 13. maj 1924 kom svarskrivelsen fra Martensen-Larsen.⁵⁰ Han gav et bud på stationens juridiske stilling nu, da den var underlagt dansk og grønlandsk lovgivning. Der fandtes ikke tidligere eksempler i dansk kolonihistorie, men vigtigt var det, at Knud Rasmussen og Nyeboe med stationen havde »privatkoloniseret« området og derfor måtte have visse rettigheder, der faldt under den private ejendomsret, både til området og stationen.⁵¹ Der skulle derfor ydes fuld erstatning ved en eventuel statsovertagelse. Han henviste også til en vigtig udtalelse af et i december 1920 nedsat rigsdagsudvalg til drøftelse af de grønlandske anliggender: »... Udvalget, der fuldt ud har Forstaaelsen af, hvilken overordentlig Betydning der maa tillægges dette Foretagende, som har bidraget til at forebygge udefra kommende Kolonisationsforsøg (...) ønsker at udtale sin uforbeholdne Anerkendelse over for de paagældende Privatpersoner, samt Haabet om, at der ved Statens eventuelle Overtagelse af Stationen, maa blive taget ethvert muligt Hensyn til disses berettigede Interesser...«.⁵²

48. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 19 læg 31: Udskrift af Den Grønlandske Kommisions møde 15/4 1921.

49. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 23 læg 33: Nyeboe til Martensen-Larsen 21/12 1923.

50. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 23 læg 33: Martensen-Larsen til Nyeboe 31/5 1924.

51. Jens Brøsted 1988 bestrider, at Knud Rasmussen ejede Kap York-distriktet. Det samme gjorde Grønlands Styrelse i 1935, se nedenfor s. 235.

52. *Betænkning afgivet af det i December Maaned 1920 nedsatte Udvalg til Drøftelse af de grønlandske Anliggender*, København 1921.

Som »Centralanstalten for Revision og Driftsorganisation« kunne heller ikke Martensen-Larsen hitte rede i Nyeboes økonomiske interesser i stationen, hvorfor han foreslog, at Knud Rasmussen og Nyeboe oprettede en kontrakt, der både ville forebygge splid imellem dem samt være en hjælp ved forhandlingerne med staten. Han anbefalede, at Knud Rasmussen og Nyeboe skulle anlægge en afventende forhandlingstaktik og lade staten komme til dem.⁵³

Første skridt i sagen kom, da »Folketingets Udvalg ang. Forslag til Lov om Grønlands Styrelse« den 5. februar 1925 bad indenrigsminister C. Hauge om hurtigst muligt at optage forhandlinger med Knud Rasmussen om stationen.⁵⁴ Knud Rasmussen blev den 18. februar 1925 i et længere brev »instrueret« af Nyeboe om, hvordan han skulle forholde sig i forhandlingerne. Nyeboe manede til forsigtighed og til ikke at give indrømmelser overhovedet. Knud Rasmussen skulle gøre det klart, at han gerne så en dansk kontrollør i Kap York, og hvis denne desuden var læge, tilbød stationen at afholde det halve af hans udgifter.⁵⁵

Forhandlingerne endte med en skriftlig udvikling af Knud Rasmussens standpunkt, som Hauge via Daugaard-Jensen havde udbedt sig. I skrivelserne redegjorde Knud Rasmussen kort for hele forløbet omkring oprettelsen i 1910, men havde derudover flere interessante nyheder:

1) Han og Nyeboe stod nu som ligestillede ejere af handelsstationen. Det er første gang, Knud Rasmussen omtaler Nyeboes interesser i stationen således. 2) Han og Nyeboe vil *ikke* af med stationen; de indbyder end ikke staten til at købe den, hvilket kan undre, da det netop var, hvad Nyeboe i korrespondancen med Martensen-Larsen havde lagt op til. 3) Knud Rasmussen mente, at der var et sikkerhedsmæssigt problem i Kap York. Canadierne investerede meget i Ellesmeresland, og Knud Rasmussen forudså, at »Saafremt man nu ville udstrække Monopolomraadet til ogsaa at gælde hele Nordgrønland er jeg overbevist om, at vi vil faa de samme Vanskeligheder med Canada, som vi nu har med Norge...«. Knud Rasmussen så sig selv bedst i stand til at skaffe overenskomster med canadierne for området. 4) Knud Rasmussen ville nu, da de høje omkostninger

53. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 23 læg 33: Martensen-Larsen til Nyeboe 31/5 1924.

54. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 419/1925: Skrivelse fra Folketingets »Udvalg ang. Forslag til Lov om Grønlands Styrelse« til indenrigsminister Hauge 15/2 1925.

55. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 24 læg 34: Nyeboe til Knud Rasmussen 18/2 1925.

ved ekspeditionerne var ovre, lægge større vægt på udviklingen af Kap York end hidtil.⁵⁶

»Nyboes fald«

I 1924 blev overretssagfører Rudolf Sand tilknyttet som handelsstationens jurist.⁵⁷ I starten virkede samarbejdet mellem Knud Rasmussen, Nyeboe og Sand fint, men der kom snart kurrer på tråden.

Vi har tidligere omtalt Nyeboes økonomiske krise, men dermed var det ikke slut. I foråret 1925 opførte han en briketfabrik på Djursland, kom hurtigt atter i pengebeknøb og skulle derfor stadigvæk bruge penge fra Thulestationen. Til sidst blev det Knud Rasmussen for meget, og i et brev af 11. november 1925 ses det første alvorlige tegn på splid mellem de to venner. I brevet beklagede Knud Rasmussen sig for første gang over Nyeboes økonomiske administration og anmodede bl.a. om at få 225.000 kr., som han privat havde til gode hos ham. Endvidere bad han indtrængende Nyeboe om nu at stoppe det økonomiske dræn af Thulestationen. Han erklærede sig indforstået med, at de var fælles om stationen (»... Thule er vor ...«), men gjorde samtidig opmærksom på, at Nyeboes krise nu burde være slut.⁵⁸

Alle tre hovedpersoner var i Danmark i 1925 og foråret 1926. Deres forhandlinger mandede ud i en kontrakt mellem Nyeboe og Knud Rasmussen af 29. juli 1926. Den blev starten på enden for Nyeboes tilknytning til stationen såvel som til Knud Rasmussen personligt.⁵⁹ Sand var ophavsmand til kontrakten, der havde følgende vigtige elementer:

For det første blev det erklæret, at handelsstationen tilhører Knud Rasmussen og ledes af ham (§ 1). For det andet blev man enige om, at først når alle udgifter forbundet med arbejdet i Kap York samt ekspeditio-

56. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 419/1925: Skrivelse fra Knud Rasmussen til C.N. Hauge 15/4 1925. I 1926 havde »Rigsdagens Grønlandsudvalg« ligeledes Kap York på dagsordenen. Udvalget søgte at få en ordning med Knud Rasmussen om en statslig overtagelse af stationen, men han viste sig stærkt afvisende. Herefter stoppede kontakterne tilsyneladende. Folketingets Bibliotek og Arkiv, Rigsdagens Grønlandsudvalg, protokol nr. 2, møde 17/6 1926.

57. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

58. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 24 læg 37: Knud Rasmussen til Nyeboe 11/11 1925.

59. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 26 læg 12: Overenskomst og kontrakt mellem Knud Rasmussen og Nyeboe 13-29/7 1926.

nernes udgifter var betalt, skulle Nyeboe have del i overskuddet (§ 5). Dette skulle fordeles med en tredjedel til Thule, en tredjedel til Knud Rasmussen og en tredjedel til Nyeboe (§ 6).

Paragrafferne 1 og 5 var en klar minimering af Nyeboes stilling. Medjerskabet var væk, og overskuddet ville, efter at *alt* var betalt, aldrig blive af noget betydende omfang.

Den 16. november 1926 sendte Nyeboe et brev til Knud Rasmussen. Både Nyeboe og Knud Rasmussen havde tydeligvis gået og gemt på en masse indestængte følelser, og i det 15 sider lange brev talte Nyeboe endelig rent ud. Stationens økonomi var tilsyneladende ikke særlig god i 1926, og det var brevets sigte at få klarlagt både skylden og årsagen.⁶⁰ Grunden til, at de gyldne års indtægter var forvaltet så dårligt, var ifølge Nyeboe, at han og Knud Rasmussen begge var gået ud fra gale forudsætninger, »nemlig at jeg uden Risiko kunde tage a Konto, og at dit Budget for Ekspeditionen var rigtigt...«.⁶¹ Altså var de begge skyldige, men Nyeboe mente at have været i god tro, og Christian Erichsen havde som komitémedlem ifølge Nyeboe støttet hans dispositioner. At Knud Rasmussen måske havde hans regnskabsføring mistænkt for »...miskmask...«, var han meget fortørnet over.⁶² Også kontrakten ville han have ændret, da den på visse punkter – som han sagde – »... stiller mine Rettigheder paa Linje med dem en Husassistent har...«. Interessant er det, at Nyeboe flere steder i brevet kritiserede Knud Rasmussen for manglende engagement i Kap Yorks udvikling. Han appellerede om en større økonomisk og udviklingsmæssig indsats i distriktet, hvilket må betragtes som en erkendelse af de uindfrieede målsætninger og manglende forbedringer af især polareskimoernes sundhedsmæssige forhold. Brevet var absolut ikke et forsoningsbrev, derimod fik Nyeboe endelig luft for sine frustrationer.⁶³

Nyeboe var rangeret ud på et sidespor, og samme efterår trådte Sand ind som stationens nye administrator, angiveligt fordi Nyeboe ikke havde

60. Vi har ikke fundet revisorpåregnede regnskaber vedrørende stationen fra 1925 og fremefter.

61. Den 5. Thuleekspedition havde på dette tidspunkt kostet stationen 514.700 kr., ca. fem gange så meget, som oprindeligt planlagt.

62. Nyboe skriver dog selv i brevet, at »... Bogholderi er som Guldmedekunst eller Boglærdom et Fag for sig, ja Italienerne kalder det jo endog en Videnskab, og saare faa, der ikke har lært det, forstaar det...«.

63. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 26 læg 15: Nyeboe til Knud Rasmussen 16/11 1926.

tid...⁶⁴ Men det må snarere antages, at det var Knud Rasmussens og Sands forsøg på at stoppe Nyeboes vedvarende dræning af stationen på et tidspunkt, hvor Nyeboes økonomiske situation blev stedse mere desperat.⁶⁵

Udvikling og lovgivning

Nyeboes kritik af Knud Rasmussens mangel på engagement i Kap Yorks udvikling var ikke helt ved siden af. Knud Rasmussen havde måske de bedste intentioner, men reelt var det blevet til meget få konkrete initiativer.

I sit berømte foredrag i den danske rigsdag den 12. februar 1925 udviklede Knud Rasmussen på baggrund af sine rejser til Canada og Alaska flere nye, nærmest revolutionerende ideer vedrørende udviklingen i Grønland.⁶⁶ Af særlig relevans for Kap York var især to. Den første var, at man skulle indføre tamrener, som han mente kunne blive en vigtig indtægtskilde for Kap York. Han var bl.a. i Canada og Sibirien for at undersøge markedet, men fik aldrig gennemført projektet.⁶⁷ Den anden var, at man efter amerikansk forbillede skulle oprette en art brugsforeninger, »native cooperative stores«, hvor eskimoerne selv ejede og styrede butikkerne. Det ville efter hans mening være af stor civilisatorisk værdi, at initiativet blev lagt i hænderne på eskimoerne selv.⁶⁸

I foredraget blev Thulestationen nævnt som eksempel på et succesrigt privat initiativ, der kunne bruges som forbillede for resten af Grønland.⁶⁹ Realiteten var dog, at der på dette tidspunkt endnu ikke var taget ét eneste seriøst initiativ til at fremme udviklingen i Kap York. Knud Rasmussen havde imidlertid en række gode ideer, og i de følgende år prøvede han at introducere dem.

En vigtig forudsætning for, at Knud Rasmussen kunne yde en fornyen-

64. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

65. Nyeboe var ved at gå fallit i efteråret 1926 og var derfor stærkt afhængig af at have nærmest ubegrænset kredit i Thulestationen. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 26 læg 15: Nyeboe til Knud Rasmussen 28/12 1926.

66. Knud Rasmussen: *Foredrag holdt i Rigsdagens Fællessal den 12. Februar 1925*, København 1925.

67. Knud Rasmussen 1925, s. 7.

68. Knud Rasmussen 1925, s. 8-9. Knud Rasmussen skrev i et brev til Hans Nielsen, at stationen ad åre kunne blive fælleseje, men bad ham gå stille med det, da tiden i hvert fald endnu ikke var inde. Det skete aldrig. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 25 læg 2: Knud Rasmussen til Hans Nielsen 21/6 1925.

69. Knud Rasmussen 1925, s. 10.

de indsats var, at han havde tid til at arbejde for Kap York, og tiden kneb det med de første par år efter hjemkomsten fra den 5. Thuleekspedition. Arbejdet med behandlingen af ekspeditionens resultater krævede tid og var end ikke færdigt ved hans død i 1933.⁷⁰

Det vigtigste skridt i udviklingsmæssig henseende siden missions- og handelsstationens oprettelse i 1909-10 var oprettelsen af et seks mand stort fangerråd på polareskimoernes foranledning i Thule i sommeren 1927.⁷¹ Fangerrådet bestod fra 1928 af handelsstationens bestyrer, lægen og præsten samt en polareskimo fra hver del af Kap York-distriktet (Nord, Thule og Syd).⁷² Polareskimoerne valgtes for et år ad gangen af rådet, mens de tre andre var faste medlemmer.⁷³ Fra starten var rådet kun tiltænkt myndighed til at give bestemmelser af rent administrativ art, hvilket det også gjorde i 1927 ved at lave fredningsbestemmelser for edderfugle og ræve.⁷⁴ Året efter blev imidlertid af fangerrådet foreslået, »... at man også kunne give nogle Regler om Forhold, som ikke maatte taales...«. ⁷⁵ Det gjorde rådet ved, sammen med Rudolf Sand, at udarbejde Thuleloven, som blev nedskrevet i 1929.

»Kap York Stationen Thule's Love af 17. Juni 1929« havde 35 paragraffer og var temmelig omfangsrig – samfundets størrelse taget i betragtning. Der blev lovgivet på stort set alle områder af relevans for livet på stedet. Fangerrådet blev den lovgivende og dømmende myndighed på alle områder, men stod dog under Knud Rasmussen, der kunne ændre alle bestemmelser, undtagen lægens. Der havde ikke tidligere været nogen straf for f.eks. rovmord, men nu blev der indført egentlige straffelovsbestemmelser.⁷⁶ Lovens fredningsbestemmelser var af stor betydning, da der nu

70. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

71. »... idet Kolonisationen i de forløbne Aar allerede havde medført saadanne Fremskridt, at der kunne indrømmes en tilsvarende Ret til Medstyre som i det øvrige Grønland...«. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

72. Vi kender ikke fangerrådets sammensætning i 1927.

73. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 29 læg 9: Oplysninger og Problemer i Anledning af Thulebesøg 1928. Signeret Knud Rasmussen 17/9 1928.

74. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

75. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

76. Thuleloven § 12: Der kunne gives op til 1½ års fængsel for rovmord uden grund. En lav straf set med danske øjne, medgav Sand, men i høj grad afskrækkende for polareskimoerne, der hellere ville begå selvmord end spærres inde. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Skrivelse fra Sand til Daugaard-Jensen 8/10 1929.

ikke længere kun jagedes til maven, men også til pungen.⁷⁷ Det blev gratis at søge læge og hospital.⁷⁸ Derudover indeholdt loven bestemmelser om hustru- og børnebidrag og om hjælp til forældreløse børn, gamle og syge.

Loven var skrevet ud fra danske normer og retfærdighedsbegreber. Målet med lovene var da også at skabe forståelse blandt polareskimoerne for, at de var sammen om et *samfund* med ens rettigheder og pligter for alle. Der blev rejst krav til dem om, at de selv skulle være med til at forvalte deres samfund.

Thuleloven aktualiserede naturligvis igen spørgsmålet om den private handelsstations forhold til den danske stat. Allerede ved lovens indførelse havde Daugaard-Jensen fra Grønlands Styrelse fået tilsendt et eksemplar, og i en svarskrivelse stillede han sig tvivlende over for, hvorvidt loven kunne forenes med lov om Grønlands Styrelse af 1925.⁷⁹ Sand imødegik Daugaard-Jensens tvivl ved at fortælle, at der naturligvis ikke var tale om »... Love i egentlig Forstand...«, snarere om en art bestemmelser, der skulle indføre polareskimoerne i lovordnede forhold. Han henviste i øvrigt til Thulelovens § 24, der anerkender, at loven er underordnet Danmarks lovgivning.⁸⁰ Herefter gled sagen over til Statsministeriet, der i en længere juridisk redegørelse fastslog, at lovene juridisk set var en nullitet – »... men unægtelig en sund og livskraftig Nullitet...«. Man anbefalede, at loven blev stadfæstet af ministeriet, dog med den naturlige ændring, at ministeriet herefter overtog Knud Rasmussens rolle i loven.⁸¹ I en intern skrivelse blev det anbefalet, at Knud Rasmussen måtte have status som statens kontrollør i Thule, hvis fangerrådet skulle have magt til at tilbageholde og dømme polareskimoerne.⁸²

Således gik det til, at Knud Rasmussen, eller den han måtte udnævne dertil, den 8. september 1931 fik besked om, at han var statens kontrollør og politimyndighed i Thule, samtidig med at Thuleloven blev offici-

77. Thuleloven § 28.

78. Thuleloven § 25.

79. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Skrivelse fra Sand til Daugaard-Jensen 25/7 1929 og skrivelse fra Daugaard-Jensen til Sand 20/9 1929.

80. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Skrivelse fra Sand til Daugaard-Jensen 8/11 1929.

81. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Skrivelse fra Statsministeriet til Grønlands Styrelse 29/7 1930.

82. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Udkast til referat 6/2 1931 ang. Kap York Stationen Thules Love af 1929 med tillæg af 1930.

elt stadfæstet.⁸³ Der herskede i foråret 1931 delte meninger om, hvorvidt Knud Rasmussen herefter var underlagt Grønlands Styrelse direkte eller landsfogeden i Nordgrønland. Han mente selv at stå direkte under Styrelsen, mens landsfogeden for Nordgrønland (Philip Rosendahl) mente, at Knud Rasmussen måtte være underlagt ham.⁸⁴ Enden på dette mindre ordkløveri fremgår ikke direkte af kildematerialet, men ifølge skrivelsen af 8. september 1931 var Knud Rasmussen direkte underlagt Grønlandsstyrelsens direktør (Daugaard-Jensen) og Ministeriet for Søfart og Fiskeri.

Ved siden af indførelsen af fangerrådet og udstedelsen af Thuleloven skete der i anden halvdel af 1920'erne en række andre fremskridt i Kap York-distriktet af væsentlig betydning. Den 29. juni 1928 underskrev læge Mogens Holm en toårig kontrakt med handelsstationen, og sammen med ham kom materialerne til bygning af et hospital i Kap York.⁸⁵ Udgifterne, der beløb sig til 35.846 kr., blev betalt af stationen.⁸⁶ Til hjælp på hospitalet fik lægen bestyrer Hans Nielsens kone Netta Nielsen, der netop året før var færdiguddannet som jordemoder i Danmark.⁸⁷ I 1930 blev der også ansat en sygeplejerske på hospitalet.

Af andre forbedringer kan nævnes, at der i 1929 blev rejst en kirke i Kap York, betalt af »Den Grønlandske Kirkesag« og polareskimoerne selv.⁸⁸ Knud Rasmussens bolig blev stillet til rådighed for missionærernes skolevirksomhed. Tillige introduceredes i 1929 de såkaldte »Thuletryksager« – en art kalendere, der indeholdt oplysninger om fredningsbestem-

83. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 754/1929: Skrivelse fra Ministeriet for Søfart og Fiskeri til Knud Rasmussen 8/9 1931. Den 30. november blev hans stilling bekendtgjort. J.nr. 754/1929: Bekendtgørelse om Administrationen af Kap York Distriktet i Nordgrønland udstedt af Ministeriet for Søfart og Fiskeri 30/11 1931. Signeret Th. Stauning og A.P. Olsen. Om stadfæstelsen af Thuleloven – med ændringer – se Jens Brøsted 1988. Loven forblev i øvrigt gældende lov også efter stationens overdragelse til staten.

84. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 2, J.nr. 713/1931: Skrivelse fra Knud Rasmussen til Styrelsen 16/2 1931 og skrivelse fra landsfoged Rosendahl til Styrelsen 11/5 1931.

85. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Overenskomst mellem Knud Rasmussen og Mogens Holm 29/6 1928.

86. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 4, J.nr. 204/1937: Skrivelse fra Sand til Styrelsen 14/10 1937.

87. Nekrolog i dagbladet *Politiken* 17/5 1994. Netta Nielsen kom fra Godthåb og var den første grønlandske kvinde, der blev uddannet jordemor. Dette skete med hjælp fra Knud Rasmussen, og ifølge Sand havde stationen betalt hendes uddannelse. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934, s. 15.

88. Også en præstebolig blev bygget, men denne var betalt af stationen.

melser, men også andre bekendtgørelser såsom om sygdomstilfælde og beskyttelse mod sådanne.⁸⁹

I 1932-33 blev Thulestationen udvidet med to filialer, en i norddistriktet og en i syddistriktet. Med de afstande, der er i Kap York-distriktet, var de to nye »butikker« et klart fremskridt for polareskimoernes handelsmuligheder, idet de til tider havde haft svært ved at nå frem til Thulestationen.⁹⁰

Overtagelsesforhandlingerne efter Knud Rasmussens død

Rigsdagens Grønlandsudvalg havde Thulestationen og dens fremtidige stilling i forhold til staten oppe til drøftelse igen i 1929 og 1930. Heller ikke på dette tidspunkt resulterede udvalgets aktiviteter i nogen konkret ændring af de bestående forhold. Mødereferaterne afspejler, at der i udvalget var et klart ønske om, at staten skulle overtage stationen, men det ses ikke udmøntet i konkrete initiativer.⁹¹

I december 1933 døde Knud Rasmussen imidlertid overraskende tidligt, i en alder af kun 54 år. Med ét slag blev stationens fremtid åben og uvis, fordi Knud Rasmussen altid havde holdt på, at den burde overgå til staten senest ved hans død. Forhandlingerne mellem staten og Knud Rasmussens enke, Dagmar Rasmussen, repræsenteret ved stationens administrator Rudolf Sand, kunne dermed tage sin begyndelse.

Kort efter Knud Rasmussens død fremstillede Sand en over 40 sider lang redegørelse vedrørende stationen: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«.⁹² Den former sig som én lang beretning om stationens officielle historie og tegner et lettere forskønnet billede af de faktiske forhold. Hensigten med redegørelsen var ganske klart at give Knud Rasmussens bo en så gunstig position som muligt i de kommende forhandlinger med staten.

Redegørelsen er opdelt i syv dele, hvoraf den sidste, om »Stationens

89. Jens Brøsted: »Thuletryksagerne. Et bidrag til grønlandsk bibliografi og retslære«, *Tidskriftet Grønland*, nr. 9-10, 1991, s. 300-304.

90. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

91. Rigsdagens Grønlandsudvalg, protokol nr. 3, møder 30/5 1929, 7/6 1929, 24/10 1929, 20/11 1929, og protokol nr. 4, møde 18/3 1930.

92. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

Fremtidige Stilling«, er den mest interessante i denne sammenhæng. Sand anerkender ubetinget statens højhedsret over hele Kap York-distriktet, men ikke over Thulestationen. Tværtom hævder han, at selve stationen de facto blev anerkendt af staten, fordi Knud Rasmussens talrige henvendelser til staten, både før og efter dens etablering, *ikke* førte til noget. De 24 års drift af stationen gav efter Sands opfattelse også en anerkendelse de jure.⁹³ Der kunne derfor ikke være tvivl om stationens privatretslige stilling: Den tilhørte Knud Rasmussens bo, og en overdragelse til staten forudsatte derfor en overenskomst med Dagmar Rasmussen (Knud Rasmussens kone) – medmindre staten ville ekspropriere stationen, hvilket vel nærmest måtte anses for utænkeligt, Knud Rasmussens ry og omdømme taget i betragtning. Sand fremførte derfor på vegne af Dagmar Rasmussen nogle betingelser, som måtte opfyldes, før en overdragelsesoverenskomst kunne underskrives:

1) Der skulle være tale om en overgangsfase på mindst to-tre år, hvor stationens drift fortsat skulle høre under den nuværende administration, dvs. Sand selv. Den var nødvendig for, at stationen kunne få afviklet en del gæld og få udgivet de vigtigste af Knud Rasmussens tilbageværende arbejder. Staten kunne dog godt overtage den i 1931 overdragne politimyndighed øjeblikkeligt.

2) Der skulle betales en goodwill til boet til dækning af eventuel gæld på overdragelsestidspunktet og af bogudgivelser samt som en anerkendelse af Knud Rasmussens store gaver af etnografica til den danske stat, opkøbt og indsamlet under især den 5. Thuleekspedition.⁹⁴

3) Der skulle udbetales »årpenge« til Dagmar Rasmussen, Peter Freuchen, Nyeboe, Sand selv og to sekretærer. Desuden måtte der gives årpenge eller pension til fem andre, hvis de ikke fik ansættelse i Grønlands Styrelse, heriblandt stationens bestyrer siden 1920, Hans Nielsen.

Hvis disse tre punkter kunne imødekommes, ville Dagmar Rasmussen ikke kræve yderligere betaling for overdragelse af stationen med dertil hørende bygninger og organisation.

Først i starten af 1935 ser det ud til, at Styrelsen rørte på sig.⁹⁵ Sekretær

93. Knud Rasmussens privatarkiv, ks. 35 læg 7: Rudolf Sand: »Nogle Bemærkninger om Kap York Stationen Thule«, 22/4 1934.

94. Goodwillen blev i et notat af Daugaard-Jensen godt to uger før (4/4 1934) angivet til at skulle være foreslået af Sand som et beløb på 300.000 kr. Daugaard-Jensen mente, at beløbet var for højt og foreslog det nedsat til 200.000 kr. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 4, J.nr. 204/1934.

95. Der en del, der tyder på, at der har været ført mundtlige forhandlinger mellem Sand og Styrelsen, men man var åbenbart ikke kommet meget videre.

G. Voldborg udarbejdede et foreløbigt referat til kontorchef Knud Oldendow, hvori han gennemgik visse juridiske aspekter af betragtningerne i Sands redegørelse.⁹⁶ Voldborg pointerede, at Thule-distriktet var undergivet den danske stats suverænitet, hvilket Sand da heller ikke havde forsøgt at betvivle. Men konsekvensen af dette forhold havde Sand ikke draget, bl.a. med hensyn til politimyndigheden. Her mindede Voldborg om, at det rent faktisk var staten, der havde overdraget bemyndigelsen til Knud Rasmussen. Følgelig kunne staten fratage denne bemyndigelse til enhver tid. Der var ikke tale om, at den »offentligretlige forvaltningsmyndighed« skulle overdrages til staten igen, for den havde staten hele tiden haft. Man havde alene, fordi det var hensigtsmæssigt, givet stationens leder et mandat på vegne af staten. Sands forhandlingstilbud angående politimyndigheden var dermed afvist.

Forslaget om at give Dagmar Rasmussen en såkaldt goodwill til dækning af gæld og videnskabelige udgivelser fandt Voldborg heller ikke acceptabelt. Knud Rasmussen havde *ikke* ønsket, at staten skulle overtage nogen af stationens gældsforpligtelser. Og det ville man gøre indirekte, hvis man betalte Dagmar Rasmussen en sum penge, som hun kunne dække gælden med.

Her begik Voldborg dog det ufine trick at rive Sands gengivelse af Knud Rasmussens oprindelige ønske ud af sammenhængen. Forudsætningen for dette ønske var en overgangsfase på ikke mindre end fem år, og derved ville behovet for denne goodwill højst sandsynligt ikke være til stede. Gælden ville være betalt, og de vigtigste og mest krævende videnskabelige forpligtelser ville være opfyldt. Selve goodwillen var kun nødvendig, hvis man ønskede en overdragelse til staten med kort frist.

Forslaget om årpenge fik ligeledes en hård medfart. De ville sikkert blive mindst lige så store alt i alt som aktivernes, dvs. primært bygningernes, værdi.⁹⁷ At årpengene til Dagmar Rasmussen i Sands redegørelse også var en rimelig påskønnelse af det store arbejde, Knud Rasmussen havde gjort for »nationale Formaal«, og en slags godtgørelse for de store samlinger, han kvit og frit havde overdraget Nationalmuseet, ville Voldborg heller ikke købe. Knud Rasmussen havde så rigeligt profiteret af den »... enestaaende Monopolstilling som Stationen repræsenterer«.

96. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Referat fra G. Voldborg til kontorchef Oldendow 13/2 1935.

97. I Daugaard-Jensens notat 4/4 1934 blev de beregnet til totalt at kunne andrage 1 million kr., hvis alle påtænkte blev 75 år. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934.

Voldborgs referat til kontorchef Oldendow var altså klart afvisende over for Sands udspil i redegørelsen fra 1934. Afvisende blev også Oldendows eget referat.⁹⁸ Indledningsvis gjorde han det klart, at hvis ikke man opnåede en aftale med Dagmar Rasmussen, ville der kun være ekspropriationsmuligheden tilbage, hvis staten skulle overtage stationen. Til sidst i referatet er der et afsnit, som Oldendow kalder »Politisk-Opportune Bemærkninger«, hvori han forsøger at anlægge en forhandlingstaktik, der kunne få Sand og Dagmar til at være samarbejdsvillige. Staten burde ifølge Oldendow spille på, at Knud Rasmussens renommé ikke kunne tåle hvad som helst. Derfor skulle man fortælle Sand, at hvis han forsøgte at presse staten for voldsomt, kunne det jo være, at stemningen i Rigsdagen og befolkningen ville blive fjendtlig. Det kunne for offentligheden meget nemt komme til at se ud, som om staten skulle dække Knud Rasmussens private gæld gennem en stor goodwill. At Knud Rasmussen selv havde haft en særstilling i levende live, kunne måske forsvares med hans fortjenester over for polareskimoerne og det danske samfund, men hvordan kunne Sand forsvare, at også hans bo skulle have en særbehandling?

Referaterne fra Voldborgs og Oldendows hånd blev suppleret af et tredje fra Styrelsens revisionskontor, der ligesom de to andre var stærkt afvisende.⁹⁹

Referaterne afspejler klart, at forhandlingerne spidsede til. Staten, repræsenteret ved Grønlands Styrelse, begyndte åbenlyst at presse boet til at indgå en overenskomst hurtigst muligt. Styrelsen forsøgte at pille Sands forhandlingsoplæg fra hinanden, men vidste også godt, at stationen sad med et stærkt kort på hånden: de såkaldte »velerhvervede rettigheder«. Der var ingen, heller ikke staten, som kunne forhindre stationen i fortsat at drive handlen, idet den i sin tid var blevet oprettet i et område, der lå uden for den danske overhøjhed, og fordi staten adskillige gange havde afvist selv at oprette en station eller støtte den private på nogen måde.

Kun en ekspropriation kunne sætte en stopper for stationens drift. Men en ekspropriation ville kræve et stort apparat sat i gang, med vedtagelse af en ekspropriationslov i Rigsdagen og derefter højst sandsynligt nedsættel-

98. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Referat uden dato og forfatter. Men det er samme referat, som Jens Brøsted tilskriver Oldendows hånd i 1935 i hans artikel i *Forskning i Grønland* (Brøsted 1988). Alt tyder på, at denne betragtning er rigtig.

99. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Referat af Chr. Friis 16/3 1935.

se af en takseringskommision til at vurdere stationens værdi.¹⁰⁰ Man veg helt klart tilbage fra at benytte denne mulighed og anså den ganske givet kun for at være en absolut nødløsning, hvis de fortsatte forhandlinger gik helt i hårdknude.

I Rigsdagens Grønlandsudvalg var spørgsmålet om statsovertagelsen dukket op igen. Statsministeren udtalte den 5. marts 1935, at der ikke var nået noget resultat endnu, men at forhandlingerne sandsynligvis snart vil være afsluttede.¹⁰¹ Men der tog han munden for fuld.

Først i foråret 1936 ser det ud til, at der har været ført mere intense forhandlinger på grundlag af referaterne og Sands oplæg.¹⁰² I mellemtiden var der ikke sket de store gennembrud, og fronterne var følgelig de samme som i 1934-35.

Der blev løbende ført mundtlige forhandlinger først i 1936, og i foråret skrev Sand en 14 sider lang redegørelse om, hvorfor boet fandt det rimeligt at forlange årpenge og goodwill.¹⁰³ Tre uger senere sendte han en skrivelse til statsminister Stauning, hvori han kom med supplerende bemærkninger til en samtale, de to havde haft dagen i forvejen om overdragelsen af Thulestationen til staten.¹⁰⁴ I de to skrivelser kridtede Sand stort set samme bane op, som han gjorde med redegørelsen i 1934. Men hvis man kunne nå til enighed om de opstillede vilkår, ville Dagmar Rasmussen være indstillet på at overdrage stationen pr. 1. august 1936. Det var første gang, der kom en konkret melding med hensyn til overdragelsesdatoen fra boets side. Om det var denne åbning, der fik Stauning til i en artikel i *Kristeligt Dagblad* samme dag at udtale, at han »... bestemt regner med ...«, at overtagelsen kan foregå til sommer (1936), vides ikke.¹⁰⁵ Men noget kunne tyde på det. Og det viser i hvert fald, at regeringen opfattede sagen som mere end moden til at blive afsluttet. Stauning havde flere gange i det tidlige forår appelleret til parterne om at få lavet en overenskomst, der kunne forelægges finansudvalget, inden Rigsdagen sluttede sin forårs-

100. Oldendow, se note 97.

101. Rigsdagens Grønlandsudvalg, protokol nr. 6, møde 5/3 1935.

102. Det fremgår også indirekte af møde i Rigsdagens Grønlandsudvalg 6/4 1936. Rigsdagens Grønlandsudvalg, protokol nr. 6.

103. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 4, J.nr. 204/1934: Skrivelse fra Sand til Styrelsen 31/3 1936.

104. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Skrivelse fra Sand til statsminister Stauning 23/4 1936.

105. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 4, J.nr. 204/1937: Artikel i *Kristeligt Dagblad* 23/4 1936 med titlen: »Staten overtager Thule i Sommer«.

samling.¹⁰⁶ Sand mente også, at en overenskomst om stationen lå inden for rækkevidde. Han udtalte i samme artikel, at man fra stationsadministrationens side (hvilket var ensbetydende med ham selv) havde ønsket et par års frist fra Knud Rasmussens død til overdragelsen. To år var nu gået, og der havde i de foregående måneder været forhandlinger i gang, som havde behandlet spørgsmålet om overdragelse.¹⁰⁷ Forhandlingerne var da så fremskredne, at Sand kunne udtale: »... jeg venter, at vi skal naa til Enighed her i Løbet af Forsommeren«. ¹⁰⁸ Begge parter vurderede altså chancerne for en aftale som reelle.

Der opstod imidlertid problemer under forhandlingernes videre forløb, idet Finansministeriet havde stillet sig på bagbenene. Man ville ganske enkelt ikke godkende det grundlag, forhandlingerne blev ført på; især voldte ønsket om udbetaling af årpenge problemer.¹⁰⁹ Det ser herefter ud til, at forhandlingerne gik i baglås, idet der ikke foreligger mødereferater for den følgende periode. I december 1936 kom statsminister Stauning med et vink med en vognstang, idet han endnu en gang henstillede til Daugaard-Jensen, at parterne snart måtte blive enige: »Nu er det vist nødvendigt at Forslag om Thule gøres færdigt saa det kan gaa i Rigsdagen straks efter Nytaar«. ¹¹⁰ Sådan skulle det ikke gå.

Ikke før den 4. maj 1937 blev der indgået en endelig overenskomst om stationens overdragelse til staten med overdragelsesdatoen 1. august 1937.¹¹¹

For det første gælder overdragelsen hele handelsvirksomheden med

106. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Referat af møder holdt 24/2 og 10/3 1936.

107. I den sammenhæng bør det bemærkes, at direktøren for Grønlands Styrelse, Daugaard-Jensen, beskrev forløbet lidt anderledes. Ifølge ham havde der været tale om løbende, men dog frugtesløse forhandlinger i den mellemliggende periode, og altså ikke tale om en aftalt minimumsfrist for stationens overdragelse. Man var ganske simpelt ikke blevet enige endnu. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Referat angaaende Statens Overtagelse af Kap York Stationen Thule, signeret af Daugaard-Jensen 4/5 1937.

108. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 4, J.nr. 204/1937: Artikel i *Kristeligt Dagblad* 23/4 1936 med titlen: »Staten overtager Thule i Sommer«.

109. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Skrivelse fra Finansministeriet til statsminister Stauning 29/5 1936.

110. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Brev fra statsminister Stauning til Daugaard-Jensen 17/12 1936.

111. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Overenskomst mellem staten og Dagmar Rasmussen angående overdragelsen af Kap York stationen Thule 4/5 1937. Det var Sand, der i 1936 havde stået fast på at anvende ordet overdragelse i stedet for overtagelse. Daugaard-Jensen var af den opfattelse, at det nærmest kunne være ligeegyldigt.

alle bygninger og både, i hele distriktet (§ 1). Dette punkt har der ikke været uenighed om, da Sand tilbød dette allerede i 1934.

Derimod ville staten ikke, selv om det var et af boets hovedkrav, udbetale årpenge til andre end Peter Freuchen, der fortsat ville få sine 3.000 kr. om året. Særligt fremhævedes det, at stationens første administrator (Nyeboe) ikke kunne få udbetalt pension fremover. Her havde staten klart afvist boets krav. Men som compensation var den endelige goodwill og vederlaget for stationen blevet sat 100.000 kr. op – til 400.000 kr. – i forhold til Sands udspil. I samme forbindelse blev den daværende gæld til Grønlands Styrelse på 47.000 kr. slettet. Alt i alt betalte staten altså 447.000 kr. for stationen.

Stationens ansatte personale, hvilket ville sige stationsbestyrer, to udstedsbestyrere, assistenter, læge, sygeplejerske og skibsfører, overgik til statslig tjeneste under Styrelsen.

Under § 7 i overenskomsten gemte der sig en nok så spændende særordning. Umiddelbart lyder paragraffen tørt konstaterende, at »Staten har modtaget en Udskrift af Fangerraadsprotokollen for Møderne i August 1934«. Ifølge protokollen for 1934 udtalte fangerrådet for den nordlige del af Kap York-distriktet følgende: »De tilstedeværende havde i og for sig intet at erindre imod en saadan Overdragelse paa de Vilkaar, hvorom Parterne maatte kunne enes, idet man dog udtrykkelig ønskede tilføjet, at man forventede, at Distriktet vedblivende blev styret som et særskilt Distrikt med Hensynstagen til de særlige Forhold, og at der ikke skete nogen Ændring i nugældende Love og sædvansmæssige Regler, uden at Fangerraadets Erklæring var indhentet.«¹¹² Denne udtalelse, som man må formode blev formelt accepteret af staten i kraft af, at den indirekte er en del af overenskomsten, fastlægger, at fangerrådet skulle have mulighed for at gøre indsigelse over for ændringer i den gældende lovgivning, hvilket ville sige Thuleloven. Fangerrådet blev derved anerkendt som en art repræsentativ forsamling for Thule-distriktet med indsigelsesret. Det var en klar særstilling i forhold til andre grønlandske distrikter på dette tidspunkt, der kun gennem landsrådene for henholdsvis Syd- og Nordgrønland havde en mulighed for at komme med erklæringer ved lovændringer.

Den øvrige del af aftalen indeholder kun praktiske bestemmelser i for-

112. Grønlands Styrelse, Gruppe nr. 8, pk. 3, J.nr. 204/1934: Fangerrådsprotokollen for møderne i august 1934. Udtalelsen blev 19/8 tiltrådt af fangerrådet i selve Thule og 24/8 af rådet i syddistriktet.

bindelse med selve overdragelsen og er ikke særlig interessant i denne sammenhæng.

Afslutningsvis bør det nævnes, at missionen i Kap York-distriktet, der jo oprindeligt var det første faste anlæg, ligeledes blev overdraget til staten i 1937.¹¹³

Konklusion

Knud Rasmussens private handelsstation i Kap York var ikke det filantropiske foretagende, den har fået udseende af. Især da overskuddet fra handelsstationen for alvor blev stort i starten af 1920'erne, kom hensynet til Knud Rasmussens videnskabelige ambitioner og M. Ib Nyeboes økonomiske interesser til at overskygge hensynet til polareskimoernes velfærd og distriktets udvikling.

Det var forholdet mellem indhandlingspriserne og auktionsprisen på ræveskindene, der muliggjorde en til tider ekstrem profit i stationens favør. I det øvrige Grønland var den danske politik, at landet skulle hvile i sig selv rent økonomisk. Det betød bl.a., at den høje avance på ræveskindene blev anvendt til at holde indhandlingspriserne på spæk og lever kunstigt høje. Men i Kap York var den eneste indhandling af betydning ræveskind. Der var derfor ingen andre indhandlingspriser, der skulle holdes kunstigt oppe. Overskuddet fra skindsalget gik derfor ubeskåret i stationens kasse.

Direktør M. Ib Nyeboes private økonomiske krise kom til at koste handelsstationen dyrt. Da Nyeboe selv kendte forholdene for polareskimoerne i Kap York og oprindeligt var gået ind i projektet med de samme ædle motiver som Knud Rasmussen, kan det undre, at han fandt det acceptabelt at anvende et så helt urimeligt stort beløb som over 300.000 kr. til at dække sine tab i Rusland og finansieringen af briketfabrikken på Djursland.

Men også med hensyn til Knud Rasmussen selv må man undre sig over, at hans forskningsmæssige ambitioner tilsyneladende var stærkere end hans interesse i at forbedre polareskimoernes velfærds- og sundhedsmæssige situation. Uden skrupler anvendte han det økonomiske overskud fra polareskimoernes indhandling på sine ekspeditioner. I øvrigt må man til stadighed undres over, hvordan han kunne fejlbudgettere i et sådant omfang som i tilfældet den 5. Thuleekspedition. Den havde i 1934 kostet

113. Se *Beretninger og Kundgørelser vedrørende Grønlands Styrelse* nr. 5, 1937, s. 1084.

handelsstationen 620.000 kr. eller ca. seks gange så meget, som Knud Rasmussen oprindeligt havde budgetteret med.

I hele første halvdel af 1920'erne drænede Knud Rasmussen handelsstationens kasse uden at fremme udviklingen i Kap York. Ansættelse af en læge, en jordemoder og en sygeplejerske samt bygning af et hospital skete først i slutningen af 1920'erne, skønt økonomien kunne have båret disse forbedringer allerede fra starten af årtiet. F.eks. kostede hospitalet 35.846 kr., mens lægen fik 7.000 kr. i årsløn – beløb, der skal ses i forhold til de ca. 800.000 kr., som Nyeboe og Knud Rasmussen trak ud af Thulestationen fra 1920-24.

Med sin passive og nølende holdning til den private handelsstation i Kap York kan den danske stat ikke siges fri for medskyld i forholdene. Allerede i 1905-10 kunne man fra den danske stats side have oprettet en varig og stabil vareforsyning til Kap Yorks befolkning, men i stedet overlod man opgaven til privates initiativ. Såvidt vi kan se, var det Direktoratets og senere Styrelsens insisteren på, at det danske handelsmonopol skulle udstrækkes sammen med den danske overhøjhed, der blokerede for en officiel dansk handelsstation under Styrelsens administration.

Først 1921-bekendtgørelsen banede vejen for en mere aktiv rolle for staten. Monopolet kunne efter bekendtgørelsen udstrækkes til også at gælde Kap York-distriktet, men nu var Knud Rasmussen til gengæld meget afvisende. Og da han efter 5. Thuleekspedition var blevet folkehelt i Danmark, kunne staten ikke presse ham til at afstå stationen mod hans vilje, endsize skride til en ekspropriation.

Statens langmodighed i overdragelsesforhandlingerne, der løb mere eller mindre intensivt fra 1933 til overenskomsten i foråret 1937, afspejler ligeledes, hvor varsom staten var med at sætte sin vilje igennem over for Knud Rasmussens bo. Selve overenskomsten er da også udtryk for, at staten i det væsentligste fulgte boets krav – krav, der måske ikke var imødekommet, hvis ikke man havde været oppe imod myten og folkehelten Knud Rasmussen.

Efterskrift

Ovenstående artikel bygger på en eksamensopgave afleveret ved Historisk Institut, Aarhus Universitet, i sommeren 1994. I 1995 udkom Kurt L. Frederiksen's biografi om Knud Rasmussen, *Kongen af Thule*. Kurt L. Frederiksen har bl.a. benyttet det kildemateriale i Knud Rasmussens pri-

vatarkiv på Hundested Bibliotek og i Grønlands Styrelses arkiv i Rigsarkivet, som er grundlaget for denne artikel. Og flere steder i biografien beskæftiger forfatteren sig da også indirekte med handelsstationen og dens historie. Men hvor Kurt Frederiksens hovedinteresse i hans biografi naturligt nok er mennesket Knud Rasmussen, »... at placere Knud Rasmussen som en del af den historiske periode ...«, er denne artikel et forsøg på at fremdrage de væsentligste sider af handelsstationen Thules historie. Her indtager Knud Rasmussen en helt central placering, men genstandsfeltet er og bliver stationen og spillet omkring den. Denne forskel giver sig bl.a. udslag i skildringen af handelsstationens økonomiske forhold. Hvor Kurt Frederiksen i overvejende grad fokuserer på forholdet mellem Knud Rasmussen og ingeniør M. Ib Nyeboe, er hovedinteressen i nærværende artikel at klargøre, hvor pengene kom fra, og hvad de blev anvendt til – og ikke mindst at forsøge at sammenholde disse forhold med indsatsen for polareskimoerne. Trods dette er der på væsentlige punkter overensstemmelse mellem vores tolkning af kildematerialet, udarbejdet i foråret 1994, og Kurt Frederiksens biografi offentliggjort i 1995.

Arkæologi og sagn

Af Klaus Ebbesen

Arkæologerne har traditionelt forkastet sagn som kilder til oldtidshistorien og fastholdt, at de materielle levn gav en langt sikrere viden end de senere skriftlige efterretninger. I denne artikel forsøger lektor, mag.art. Klaus Ebbesen at slå bro over den gamle modsætning mellem sagnforskning og arkæologi. Han argumenterer for, at tilblivelsen af en række kredse af sagn, heltekvad og mytologiske fortællinger ved at blive sammenholdt med bestemte billedlige fremstillinger kan placeres nogenlunde præcist i tid og rum. De må derfor inddrages som kildemateriale, når arkæologien skal beskrive det danske samfund i yngre jernalder og vikingetid.

1. Det metodiske nybrud

Metodiske diskussioner har ikke hidtil præget dansk arkæologi. De første generationer af arkæologer havde et positivistisk videnskabsyn og arbejdede alle inden for de rammer, som fagets grundlægger, J.J.A. Worsaae, fastlagde i 1840'erne og 50'erne. Først inden for de sidste årtier er det lykkedes at få gang i en diskussion om fagets teori og metode samt ikke mindst at afdække arkæologiens store potentiale som videnskab.

Inspirationen til den metodiske fornyelse kom fra USA med den såkaldte »new archaeology«. Med udgangspunkt i filosofen C.G. Hempels nypositivistiske videnskabsteori forsøgte en række arkæologer med L.R. Binford som selvvalgt bannerfører at omforme amerikansk arkæologi. Arkæologi var antropologi, og dens formål formuleredes som opstilling og testning af lovmæssigheder for den kulturelle udvikling. Den eneste sande, videnskabelige metode var den hypotetisk-deduktive.

Fremkomsten af »new archaeology« medførte en voldsom debat i hele den arkæologiske verden.¹ I Danmark blev debatten ikke nær så omfattende som i de angelsaksiske lande. Den videnskabsteoretiske kerne i »new archaeology«: opfattelsen af arkæologien som »science« og den énsidige brug af en hypotetisk-deduktiv metode, blev forkastet. Dansk arkæologi blev fastholdt på et pluralistisk videnskabsyn og sin kulturhistoriske

1. Seneste oversigt er P. Courbin, *What is Archeology?*, London 1988.

målsætning. Alligevel har påvirkningerne fra »new archaeology« sat sit afgørende præg på nyere dansk arkæologi, ganske som den amerikanske indflydelse i øvrigt har præget samfundet.

Det gælder først og fremmest tesen om, at udsagnskraften i de arkæologiske data er endeløs. Næsten alle, nyere arkæologiske undersøgelser tager sit udgangspunkt i denne tese, i direkte modstrid med de hjemlige traditioner, som blev formuleret af Johannes Brøndsted i 1930'erne.

Det samme gælder erkendelsen af, at de arkæologiske data er materielle levn efter komplicerede, fungerende samfund, bestående af forskellige subsystemer, der til sammen danner en totalitet. Brugen af teoretiske modeller og et effektivt analyseapparat er blevet kendetegnende for den arkæologiske arbejdsmetode.² Derved har åbnet sig helt nye muligheder.

Arkæologien er i dag defineret ved sin metode.³ Det er fremdragelsen og analysen af de materielle levn til erkendelse af menneskesamfundet og dets udvikling, overalt på kloden og til enhver tid. Definitionen understreger således fagets globale spændvidde, både geografisk og kronologisk. Det giver berøringsflader, ikke alene med europæiske og 3. verdens lande, men også med mange andre fag. Definitionen er yderligere meget rummelig og uden de snærende bånd, som tidligere begrænsede dansk arkæologi. Endelig er definitionen åben, så fagets muligheder for at placere sig centralt i tværvidevidenskabelige samarbejdsprojekter er stor.

Mange forskellige former for arkæologi finder i dag sin plads på den fælles platform, som er fagets metode. Det gælder også etno-arkæologien.

Indtil 1960-erne var arkæologi fortrinsvis en vesteuropæisk foretælse.⁴ Universitetsinstitutterne og centralmuseerne lå i kolonimagternes hovedstæder. Undersøgelser uden for dette område foregik i stor udstrækning ved udsendelse af ekspeditioner. Med koloniernes frigørelse fik folkene i den 3. verden behov for en egen fortid.

Antallet af skriftlige, historiske kilder fra disse områder er meget lille. Ofte handler de også kun om kolonimagternes forhold. Det er så at sige koloniernes historie. I deres søgen efter deres egen baggrund og identitet må de nye landes folk bogstaveligt talt begynde fra grunden med de arkæologiske fund. Men de har også en meget omfattende mundtlig tradi-

2. Jf. C. Renfrew and P. Bahn, *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, London 1991; I. Hodder (ed.), *Archaeological Theory in Europe: the Last Three Decades*, London 1991.

3. K. Ebbesen, *The Battle Axe Period* (i trykken); samme, *Den ældste Danmarkshistorie*, København 1991, s. 16ff.; samme, »Farvel til oldnordisk arkæologi«, *Danske Museer* 1994, 1, s. 13.

4. G.E. Daniel, *150 Years of Archaeology*, London 1975.

on. Gamle folk kan fortælle myter fra stammetiden og et utal af sagn om gamle dage. Ved at kombinere sagnene og myterne med de arkæologiske fund kan man skabe en kulturhistorie for disse folk. Danske arkæologer er blevet fortrolige med metoden i Grønland, hvor den naturligt nok også anvendes.⁵

Metodisk er der ingen forskel på de myter og sagn, som gamle folk kan fortælle i dag, og de myter og sagn, som Saxo, Snorre og andre nedskrev omkring år 1200. Derfor kan det samme analyseapparat anvendes.

Dermed er skabt en helt ny indfaldsvinkel til »sagnhistorien«, som man gennem næsten hele 1900-tallet med ringeagt kaldte de gamle myter og sagn. Der er her tale om et klart metodisk nybrud inden for dansk arkæologi.

J.J.A. Worsaae forkastede i 1843 i bogen om *Danmarks Oldtid, oplyst ved Oldsager og Gravhøje* alle sagnene og sagaerne som kildegrundlag ved beskrivelsen af samfundsudviklingen i oldtiden. I stedet satte han oldtidens materielle levn. For, som det hedder, »vi kan af oldsager og gravhøje danne os en langt klarere forestilling om vort fædrelands bebyggelse og kulturudvikling i oldtiden, end af de usikre og ufuldstændige skriftlige efterretninger«. I *Historisk Tidsskrift* for 1842 offentliggjorde J.J.A. Worsaae samtidig en artikel om moseliget fra Haraldskær Mose ved Vejle. Han mente, det var en anonym jernalderdame og ikke den sagnomspundne dronning Gunhild, som foreslået af N.M. Petersen. I 1844 forkastede han Runamo-indskriften i Blekinge som et rent naturfænomen. Få år forinden havde en lærd kommission foreslået, at det var en med runer skreven beretning om Bråvallaslaget. Det medførte en voldsom polemik mellem J.J.A. Worsaae og datidens historikere om den rette måde at skrive oldtidshistorien på.⁶ Internationalt set blev det ikke bedre af, at J.J.A.

-
5. C. Kramer (ed.), *Ethnoarchaeology*, New York 1979; I. Hodder, *The present Past*, London 1982; H.C. Gulløv and H. Kapel, »Legend, History and Archaeology. A Study of the Art of Eskimo Narratives«, *FOLK* 1979/80, s. 347ff.; H.C. Gulløv, »The revival of pisugfik in 1768. An ethnohistorical approach«, *Arctic Anthropology* 23, 1986, s. 151ff.; B. Grønnow et alii (ed.), *Palæoeskimoisk forskning i Grønland*, Århus 1988.
 6. J.J.A. Worsaae, *Danmarks oldtid, oplyst af Oldsager og Gravhøje*, København 1843; N.M. Petersen, »Udsigt over den norske Dronning Gunhildes Levnet«, *Annaler* 1836-37, s. 80ff.; samme, »Yderligere Bemærkninger om Dronning Gunhilde«, *Annaler* 1842-43, s. 262ff.; J.J.A. Worsaae, »Hvorvidt kan man antage, at det i Haraldskær-Mosen (1835) opgravede Liig er den norske Dronning Gunhilde?«, *Historisk Tidsskrift* 1842, s. 249ff.; samme, »Endnu nogle Bemærkninger angaaende den norske Dronning Gunhildes formentlig opdagede Liig«, *Historisk Tidsskrift* 1843, s. 253; samme, *Runamo og Braavalle-slagnet*, København 1844; samme, *Tillæg til »Runamo og Braavalle-slagnet*«, København 1845; samme, *En Oldgranskers Erindringer*, København 1934; F. Magnussen et alii, *Beretning om Undersøgelsen af Runamo*, København 1841; jf. C. Molbech, »Om historiske

Worsaae omkring 1850 gerådede i polemik med selveste Jacob Grimm, den tyske filologis »Altmeister« og hele sagnforskningens grundlægger.⁷

Dermed var linierne trukket op for forholdet mellem sagnforskningen og arkæologien i Danmark. De to videnskabelige dicipliner opfattedes som hinandens modsætninger. Enten skildrede man oldtidshistorien ved hjælp af de materielle levn, eller også benyttede man de skriftlige kilder.⁸

Først en ny, internationalt orienteret generation af arkæologer har erkendt, at de forhistoriske sagn er en del af det arkæologiske kildemateriale på linie med potteskår, dyreben, flintaffald, blomsterstøv og trækul.

2. Metodiske problemer

Der knytter sig imidlertid en række metodiske problemer til den arkæologiske sagnforskning.⁹

Først og fremmest skal sagnene dateres. Her gælder det, at oldtidsfolke-

Resultater af nyere Forskninger i den nordiske Archæologie«, *Historisk Tidsskrift* 1843, s. 607ff.; A. de Quatrefages, *Den arkæologiske Kongres i Kjøbenhavn*, København 1870, s. 15ff.; S. Müller, »Mindetale over Det kgl. nordiske Oldskriftsselskabs Vice-præsident fra 1865 til 1885«, *Aarbøger* 1886, s. 1ff.; jf. R. Tanderup og K. Ebbesen, *Forhistoriens historie*, Århus 1979, s. 44ff.

7. J.J.A. Worsaae, »Om en forhistorisk, saakaldet »tydsk« Befolkning i Danmark«, *Fædrelandet* 1849; samme, »Svar på Prof. P.A. Munchs andet Stridsskrift om »Skandinavismen««, *Fædrelandet* 1849; samme, *Jyllands Danskhed. En Protest mod Jacob Grimm's nye tyske »Folkeret«*, København 1850; samme, *Protest eines Jütländers gegen Jacob Grimm's neues deutsches »Volkrecht«*, København 1850.

8. J.J.A. Worsaae har dog i *Folkekalender for Danmark* 1871 skrevet en lille artikel om »Gamle Billeder af Holger Danske og Burmand«; jf. også samme, *Om Forholdet mellem de skandinaviske Folk i Oldtiden*, København 1844, s. 18.

To af de få magistre i oldtidsvidenskab, som blev uddannet på universitetet i J.J.A. Worsaaes tid (jf. C.J. Becker, »Nordisk arkæologi og europæisk forhistorie«, *Københavns Universitet 1479-1979*, II, København 1979) beskæftigede sig dog senere med sagn og sagaer. Fr. Winkel Horns oversættelse af Saxo er stadig den folkeligt mest brugte. Henry Petersen blev i 1876 dr. phil. på en afhandling *Om Nordboernes Gudedyrkelse og Gudetro i Hedenold. En antikvarisk Undersøgelse*.

9. Jf. A. Olrik, *Nogle Grundsætninger for Sagnforskningen*, København 1921; jf. samme, *Danske Heltesagn*, København 1901; samme, *Danmarks Heltedigtning. En Oldtidsstudie*, I-II, København 1903-10; samme, *Nordisk Aandsliv*, København 1927; S. Grundtvig, *Udsigt over den nordiske Oldtids heroiske Digtning*, København 1867; A. Bæksted, *Guder og helte i Norden*, København 1963; N. Lukman, »Sagnhistorien hos Saxo«, I. Boserup (red.), *Saxo-Studier*, København 1975, s. 117; Inge Skovgaard-Petersen, »Oldtid og vikingetid«, i Aksel E. Christensen et alii (red.), *Danmarks historie*, I, København 1977, s. 23ff.; samme, »Fra sagn til historie og tilbage igen«, K. Fledelius et alii (red.), *Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, København 1981, s. 207ff.; samme, *Da Tidernes Herre var nær. Studier i Saxos historiesyn*, København 1987, s. 61ff.

ne sjældent nøjedes med at fortælle myter og sagn – eller historie(r) – til hinanden. De lavede også billeder fra sagnene på deres ting. Sandsynligvis er det netop sådan, at billederne i de skriftløse samfund udgør den væsentligste faktor ved overleveringen af myter og sagn. Der er en tæt og uløselig forbindelse mellem billede og fortælling. Det kan udnyttes arkæologisk. Finder man f.eks. billeder af sagnhelten Sigurd Fafnersbane spredt over hele Nord- og Centraleuropa gennem flere århundreder, ved man, at Nibelungen-digte i en eller anden form blev fortalt i det område og på den tid. På den måde graver arkæologerne så at sige sagnene op af jorden.¹⁰

Hertil kommer, at de arkæologiske dateringsmetoder i dag er meget veludviklede. I heldigste tilfælde kan dendrokronologien give dateringer inden for et halvt år, og oftest med 5-10 års nøjagtighed. Usikkerheden med kulstof 14-dateringsmetoden ligger sædvanligvis inden for 50-100 år, afhængig af prøvens størrelse, karakter m.v. De typologiske dateringer efter genstandenes design har efterhånden en tilsvarende lille fejlmargen, afhængig af den arkæologiske viden om perioden. De fleste arkæologiske fund fra den senere oldtid kan i dag placeres inden for højst en menneskealder.¹¹

Et andet, meget afgørende problem knyttet til metodens anvendelse på forhistoriske myter og sagn er af ikonografisk karakter. Det drejer sig om den korrekte identifikation af billederne – et problem, som heller ikke er ukendt i kunsthistorien.

Det er nødvendigt at kræve, at den ikonografiske analyse af det arkæologiske fund afdækker mindst én, positiv og éntydig evidens til sikring af identifikationen af billedet med et bestemt sagnmotiv.

Den historiske og arkæologiske litteratur indeholder en beklagelig vrimmel på forsyndelser mod denne metoderegulering. Et par eksempler på dens anvendelse vil derfor være på sin plads.

På en række gotlandske billedsten fra yngre germanertid – Ardre, sten VIII; Tängelgård, sten I og II; Tjängvide, sten I – findes billeder af en ottebenet hest. I den nordiske mytologi/sagnverden optræder kun én hest med otte ben, nemlig Sleipner, Odins hest. Den pågældende hest kan derfor identificeres med Sleipner og billederne knyttes til Odinmyterne.¹²

10. Jf. V. Grønbech, »Kan man grave historien op af jorden?«, *Dansk teologisk Tidsskrift* 1943, s. 91ff.; P.J. Riis, *Kan man grave Historien op af Jorden?*, (Studier fra Sprog- og Oldtidforskning), København 1949; K. Ebbesen, »Historie – gravet op af jorden«, *Noter* 109, 1991, s. 33ff.

11. Jf. S. Hvass og B. Storgaard (red.), *Da klunger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*, Højbjerg og København 1993.

12. S. Lindqvist, *Gotlands Bildsteine*, I-II, Stockholm 1941-42; E. Nylén, *Bildstenar*, Visby 1978, s. 68ff.

På Hunnestad-monumentet i Skåne findes et billede af en kvinde, som kommer ridende på et ulvelignende uhyre, idet hun bruger slanger som tømme. I den nordiske mytologi/sagnverden findes kun én dame, som fører sig frem på den måde: jættekvinden Hyrokkinn på vej til Balders begravelse. Runestenen, som er fra ca. år 1000, tillader en identifikation af

Heksen Hyrokkinn kommer til Balders bålferd ridende på en ulv med en hugorm som tøjle. Runesten fra Hunnestad i Skåne. (Efter H.R. Ellis Davidson: Nordens guder og myter, København 1967, fig. 17).

det pågældende sagn og giver tillige en datering af en del af Balder-myten.¹³

På en gotlandsk billedsten fra Stora Hammars (sten III) ses en mand, som flyver i en ørneham, hvis hoved er gengivet i dyreornamentikkens stil B/C. Foran ham står en kvinde med et bagudvendt drikkehorn i hånden samt en mand med et sværd. Ørnen er hovedpersonen, og billedet kan identificeres med Odin, som stjæler skjaldedrikken.¹⁴ Ørnens hoved daterer stenen til 600-tallet.

Ved Torslunde på Øland er fundet en støbematrice til presblikplader til hjelme af Vendel-type. På billedet ser man en mand, som står mellem to bjørne. Bjørnene står på bagbenene i profil og griber efter manden, som stikker et sværd i maven på den ene. Billedet kan dateres til 500-tallet, og kompositionen er velkendt i hele Europa. I forskellige udformninger gengiver den bibelhistorien om Daniel i løvekulen. Det pågældende billede kan derfor identificeres som Daniel i løvekulen, og en variant af denne historie kan således dateres til 500-tallet på Øland. I luftlinie var der ca. 1000 km til den nærmeste, kristne kirke. Afstanden til Darios' Babylon er ca. 5000 km og 1000 år.¹⁵

Omvendt findes på en mankestol fra Mammen ved Viborg en fremstilling af en slange, som halvt har slugt en person. Fundet kan dateres til 900-tallet. En mulig tolkning af billedet er Fenrisulven, som sluger Odin ved Ragnarok. Der er imidlertid hverken ved fremstillingen af slangen eller personen noget, som éntydigt identificerer dem som henholdsvis Fenrisulven eller Odin. Lighederne mellem myte og billede er af generel karakter: slange sluger menneske/gud.¹⁶

På et hængesmykke fra Hagebyhöga, Östergötland, ses en kvinde med et meget stort brystsmykke. Det er nærliggende at opfatte den pågældende som Freja med Bresingamen. Hverken de skriftlige kilders beskrivelse af Bresingamen eller den plastiske fremstilling giver imidlertid speciel støtte for denne identifikation. Den må derfor betragtes som udokumenteret.¹⁷

Mange andre eksempler på brug (og misbrug) af ikonografiske analyser på arkæologisk kildemateriale kunne gives. Vigtigst er det at under-

13. L. Jacobsen og E. Moltke, *Danmarks Runeindskrifter*, København 1941, sp. 337ff.

14. S. Lindqvist, »Lånte vinger«, *Skalk* 1970, I, s. 10ff.; jf. E. Nylén 1978, s. 51.

15. V. Holmqvist, *Guldhalskragarna*, Stockholm 1980, s. 46f.

16. U. Näsman, »Mammen 1871«, M. Iversen (red.), *Mammen*, Århus 1991, fig. 15.

17. B. Arrhenius, »Det flammande smykket«, *Fornvännen* 1962, s. 79ff.; M. Axboe, »Brésingamen – også et arkæologisk problem«, *Danske Studier* 1986, s. 116ff.

strege nødvendigheden af en særlig veludviklet kildekritik ved kombinationen af de materielle levn og sagnene.

De arkæologiske fund må underkastes den sædvanlige arkæologiske kildekritik.¹⁸ Tilsvarende må de skriftlige kilder naturligvis underkastes en rent historisk kildekritik. Derudover stiller kombinationen af de to kildetyper særlige, metodiske krav til de ikonografiske analyser af det arkæologiske kildemateriale.

3. Germanertid eller heltetid (ca. 375-725/50 e.v.t.)

Heltetid (*Heroic Age*, *Heldenzeit*) er et fast begreb i sagnforskningen. Det har aldrig vundet indpas i Danmark og skal heller ikke introduceres her. Oldtiden, eller den forhistoriske tid, inddeles kronologisk efter det arkæologiske kildemateriale. Oversat til arkæologiske termer svarer heltetid til germansk jernalder eller perioden fra ca. 375 til ca. 725/50 e.v.t.

Beklageligvis er perioden meget dårligt beskrevet i de sidste, store oversigter over Danmarkshistorien.¹⁹ De senere års arkæologiske undersøgelser har ellers gjort den til en meget velbelyst periode.²⁰

Periodens start defineres ved Sösdalastilens tilsynekomst kort før år 400 e.v.t. Den deles gerne i en ældre germansk jernalder (folkevandrings-tid) og en yngre germansk jernalder (Vendeltid eller merovingertid). Overgangen fra ældre til yngre germanertid kan i dag fikseres til ca. 520/30, eller trekvart århundrede før den traditionelle datering.²¹ Denne omdatering, som oprindeligt er foreslået af Birgit Arrhenius, har afgørende betydning. Dermed skabes overensstemmelse mellem den nordiske og den centraleuropæiske kronologi. Vendeltidens start kommer til at ligge

18. K. Ebbesen, »Indledning til en arkæologisk kildekritik«, *Aarbøger* 1981, s. 160ff.

19. T. Ramskou, »Normannertiden«, *Danmarks Historie*, 2, København 1962; L. Hedeager, »Danernes land«, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 2, København 1988.

20. P. Mortensen og B. Rasmussen, *Fra Stamme til Stat i Danmark*, I-II, Århus 1988-91; A. Sandwall (red.), *Vendeltid*, Stockholm 1980; J.P. Lamm og H.Å. Nordström, *Vendel Period Studies*, Stockholm 1983.

21. H. Arment, »Zur archäologischen Periodisierung der Merowingerzeit«, *Germania* 55, 1977, s. 133ff.; H. Löwe, »Deutschland im fränkischen Reich«, *Handbuch der deutschen Geschichte*, 2, München 1987; B. Arrhenius, »Die Zeitstellung des Grabes 14 von Tuna, Kirchspiel Alsike, Uppland«, *Prähistorische Zeitschrift* 55, 1980; samme, »The chronology of the Vendel graves«, J.P. Lamm and H.Å. Nordström (ed.), *Vendel Period Studies*, Stockholm 1983, s. 39ff.; U.L. Hansen, »Hovedproblemer i romersk og germansk jernalders kronologi i Skandinavien og på kontinentet«, P. Mortensen og B. Rasmussen (red.) 1988.

på et så tidligt tidspunkt, at de mange senromerske elementer bliver forståelige.²² Omdateringen er også vigtig for denne undersøgelse, fordi den skaber kronologisk kontakt mellem dyreornamentikkens opståen og handlingen i den store, centraleuropæiske sagnkreds, navnlig Nibelungen-digtene.

Vikingetidens start defineres ved tilsynekomsten af Berald-spænderne. Det sker samtidig med, at de tidlige vikingetidsstile dukker op og kort efter Ribes grundlæggelse og bygningen af Dannevirke. Tidspunktet kan i dag fikseres til år 725/50.²³ Der er således tale om en tidsmæssig parallelforskydning af hele yngre germanertid/Vendeltid/merovingertid i forhold til de gamle dateringer. Første del af germanertiden ligger derimod fast. Med den ændrede kronologi bliver den nogenlunde parallel med europæisk folkevandringstid. Det er en periode, som i de gamle historiebøger var præget af »kaos og stor forvirring«. I realiteten er der tale om en meget kreativ periode, præget af nyskabelser på næsten alle områder. Disse nyskabelser kommer til at sætte deres præg på hele Central- og Nordeuropas kultur- og samfundsudvikling i de følgende århundreder.

4. Central- og Nordeuropas heltedigtning

Heltedigte er et i Europa vidt udbredt fænomen.²⁴ Interesse i denne forbindelse har kun de central- og nordeuropæiske digte, som tilhører germanertid/vikingetid eller tidlig middelalder i europæisk terminologi.

a. »La chanson de Roland«

»La chanson de Roland« er digtet af en navngiven person, Tuold, sandsynligvis omkring 1060. Digtet handler om Karl den Stores nederlag til saracenerne i passet ved Roncevaux den 15. august 778, en begivenhed,

22. S. Lindqvist, *Vendeltidens alder og oprindelse*, Stockholm 1926; W. Holmqvist, »De äldsta gotländska bildstenar och deras motivkrets«, *Fornvännen* 1952, s. 1 ff.; B. Almgren, »Hjälmar, kronor och stridsrockar – från kejsargardets Rom till Upplands hövdingar«, A. Sandwall (red.), *Vendeltid*, Stockholm 1980, s. 159 ff.; B. Arrhenius 1983, s. 39 ff.

23. K. Ebbesen 1991; I.S. Klæsøe, »En moderne kronologi for vikingetiden«, Utrykt guldmøntafhandling, Københavns Universitet 1992; samme, »Inspirationerne til vikingetidens kunst«, N. Lund (red.), *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, København 1993, s. 131 ff.; Stig Jensen, *Ribes vikinger*, Ribe 1991; U. Lund Hansen, »Jernalder og vikingetid«, S. Hvass og B. Storgaard (red.), *Da klunger i muld...*, 1993, s. 169 ff.

24. H. Schneider, *Germanische Heldensage*, I-II, Berlin 1933-62; Klaus von See, *Europäische Heldendichtung*, Darmstadt 1978; K. Hauch (ed.), *Zur germanisch-deutschen Heldensage*, Darmstadt 1961; H. Uecker, *Germanische Heldensage*, Stuttgart 1972.

som allerede dengang var ca. 300 år gammel. Rolandsdigtet er således klart et historisk digt, tilhørende den europæiske højmiddelalder.²⁵ Digtets helte, bl.a. Ogier le Danois (Holger Danske) vinder straks folkelig yndest, men optræder først i middelalderens Danmark.

b. *Nibelungen-digtene*

Forrest i rækken af centraleuropæiske heltedigte står Nibelungen-digtene. »Nibelungenlied« er bevaret i en sydtysk udgave, som er digtet omkring 1200/05 i eller ved den tysk/østrigske grænseby Passau.²⁶ En stor del af Edda-digtene i Codex Regius, f.eks. Reginsmal, Fafnismal, Sigrdrifumal, Gudrunarkvida, Atlakvida og Atlamal, behandler samme emnekreds og er ligeledes digtet i 1200-tallet. Det samme gælder for den islandske Vølsungasaga, som bygger på Edda-digtene, og som sandsynligvis er digtet i slutningen af 1200-tallet.²⁷

Nibelungen-digtene, som de er overleveret, tilhører således den højmiddelalderlige renæssance med dens interesse for historiske digte.

I 13. bog af »Gesta Danorum«, som Saxo skrev næsten samtidig med, at »Nibelungenlied« blev digtet i Passau, omtales Nibelungen-digtene også. Saxo lader en sanger advare Knud Lavard i Haraldsted Skov ved at synges den herlige vise om Grimhilds svig mod sine brødre for ved dette navnkundige billede at advare Knud.²⁸

Den kendsgerning, at Nibelungen-digtene findes i forskellige, men samtidige udgaver nedskrevet med flere tusinde kilometers afstand, udelukker, at de kan opfattes alene som historiske digte fra højmiddelalderen.

De arkæologiske fund dokumenterer Nibelungen-digtens store geografiske og kronologiske udbredelse.²⁹ Billeder med motiver fra Nibelungen-sagnkredsen kendes i godt 50 forskellige fremstillinger fra yngre

25. O.P. Ritto, *Rolandskvadet*, København 1919.

26. K. Bartsch (ed.), *Das Nibelungenlied*, Wiesbaden 1965; jf. G. Weber und W. Hoffmann, *Nibelungenlied*, Stuttgart 1974.

27. M. Larsen, *Den ældre Edda og Eddica Minora*, I-II, København 1943-46; J. de Vries, *Alt-nordische Literaturgeschichte*, I-II, Berlin 1964-67; P. Hallberg, *Den norrøne Digting*, København 1982; N. Lukman, *Sagaen om Brynhild og Gudrun*, København 1974.

28. J. Olrik, *Sakses Danesaga*, III, København 1925, s. 72.

29. H. Schäck, »Två Sigurdsristningar«, *Fornvännen* 1932, s. 257ff.; O. Nordland, »Orme-gården«, *Viking* 1949, s. 77ff.; P. Gjørder, »Lundevalportalen«, *Viking* 1949, s. 31ff.; E. Ploss, *Siegfried-Sigurd, der Drachenkämpfer*, Köln 1966; T. Capelle, »Sagenstoffe kontinentalen Ursprungs auf vordelzeitlichen, wikingischen und spätwikingischen Denkmälern«, *Mare Balticum* 1969, I, s. 10ff.; E.B. Hohler, »Fra hedensk sagnfigur til kristent forbilde«, *IKO* 1973, s. 3ff.; K. Düwel, »Zur Ikonographie und Ikonologie der Sigurddarstellungen«, H. Roth (ed.) 1986, s. 221ff.; L. Liepe, »Sigurdsagan i bild«, *Fornvännen* 1989, s. 1ff.

jernalder og middelalder, og de findes i hele Nordeuropa fra Man i vest til Vladimir/Susdal-området i øst. Den østeuropæiske fremstilling findes på en løsfunden pragtøkse med dårlige fundoplysninger, men øksen er efter sin type produceret i Midtrusland omkring år 1000.³⁰ De fem engelske gengivelser findes alle på stenkors, som kan dateres til vikingetiden, den ældste ca. 950.³¹

Mest udførligt er fortællingerne om Sigurd Fafnersbane gengivet som træskærerarbejder på de norske stavkirker fra 1200-tallet, f.eks. på indgangsportalene i Hylestad og Austad, begge Aust-Agder. Vigtigere er imidlertid fremstillingen på Ramsundsberget i Södermanland og på runestenene i Gök, ligeledes Södermanland. De kan begge dateres til 1000-tallet eller muligvis begyndelsen af 1100-tallet. Fortællingen findes her gengivet i billeder på nøjagtig samme måde, som den senere findes gengivet i den vestnordiske litteratur. Nibelungen-digtene har således været almindelig kendt i Norden i århundreder forud for deres optegnelse på Island. De islandske skjalde har endvidere i den bevarede gendigtning holdt sig meget strengt til digtenes særlige, nordiske udformning, som er en del forskellig fra den bevarede, sydtyske »Nibelungenlied«. Der kan således dokumenteres geografiske forskelle allerede i vikingetiden i udformningen af Nibelung-digtene. Det kan endvidere dokumenteres, at Nibelungen-digtene er nået til Norden, længe før de blev skrevet ned.

De fleste Nibelung-fremstillinger fra vikingetiden findes i Midtskandinavien og gengiver enten Fafnersdrabet eller Gunnar i ormegården.

På for- og bagsmækken af Osebjerg-vognen ser man en tydelig fremstilling af Gunnar i ormegården. Osebjerg-graven er for nylig dendrokronologisk dateret til 834.³² På mindst én af de gotlandske billedsten, Hunninge, sten I, findes samme billede. Gunnar sidder i ormegården, og Gudrun står ved siden af. Stenen er vanskelig at datere, men tilhører sandsynligvis 700-tallet. Andre sagn fra Nibelungen-kredsen findes på billedstenen Ardre VIII, som er dateret til ca. 700.³³

Billeder af Nibelung-sagnkredsen, som er ældre end ca. år 700, kan ikke identificeres, og påfaldende nok er ingen af billederne tyske!

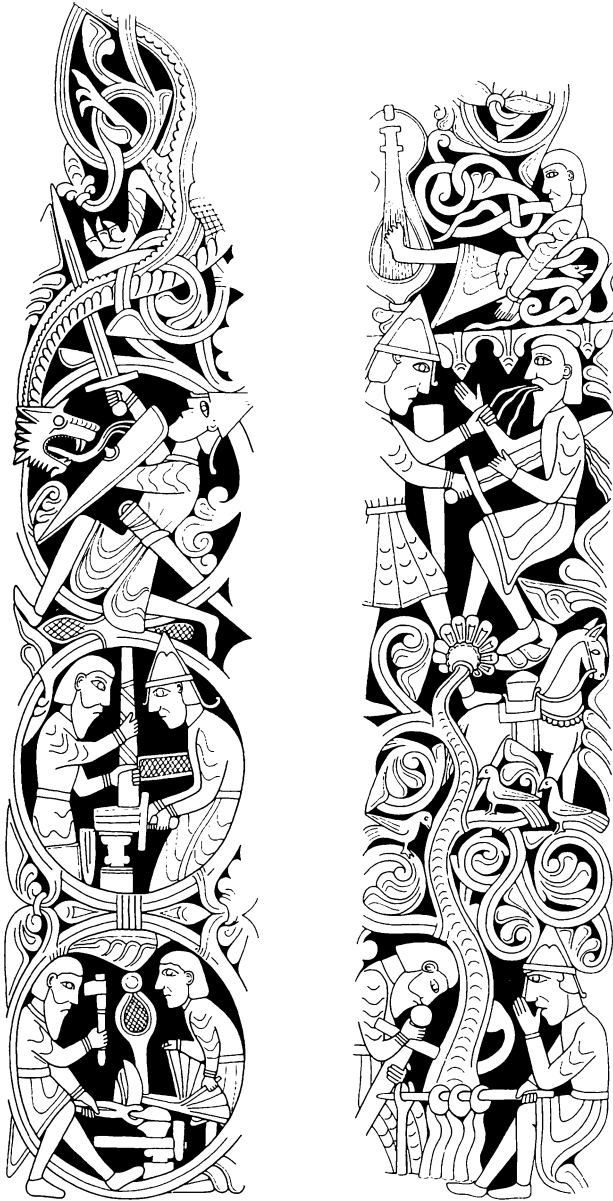
Det er imidlertid skriftligt overleveret, at Karl den Store under sine

30. P. Poulsen, *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*, Bonn 1956, s. 123ff.

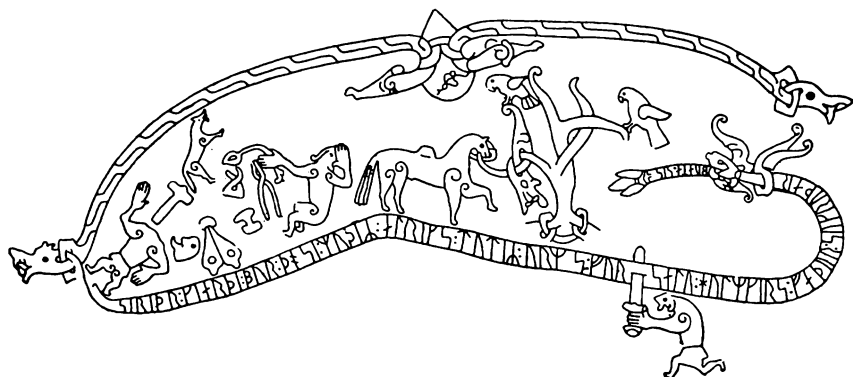
31. E. Ploss 1966, s. 82ff.

32. N. Bonde and A.E. Christensen, »Dendrochronological dating of the Viking Age ship burials at Oseberg, Gokstad and Tune, Norway«, *Antiquity* 67, 1993, s. 575ff.

33. S. Lindqvist 1941-42; E. Nylén 1978, s. 99; L. Buisson 1976, s. 81ff.

Scener fra fortællingerne om Sigurd Fafnersbane på stavkirken i Hylestad i Norge. Til venstre ses nederst Sigurd i lære hos smeden Regin, i midten Regin ved reparationen af sværdet Gram og øverst Sigurd i færd med at dræbe dragen. Til højre ses nederst Sigurd i færd med at riste Fafners hjerte, i midten Sigurds drab på Regin og øverst den harpespillende Gunnar i ormegården. (Efter Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit, Nürnberg 1987, s. 77).

Sigurdsristningen på Ramsundsberget i Jäders socken, Södermanland. Detaljerne stemmer overens med fremstillingen på den norske stavkirke: Under ristningen af Fafners hjerte har Sigurd brændt tommelfingeren, som han stikker i munden for at afkøle den. Da han får dragens hjerteblod i munden, bliver han i stand til at forstå fuglenes sprog. Hans hest Grani står med skatten på ryggen. (Efter Oscar Almgren: Sveriges fasta formlämningar från hednatiden, Uppsala 1923, s. 81).

måltider lod oplæse historier fra de gamle hedenske sange, og at han gav ordre til at nedskrive fortidens barbariske sange. I sin trosiver tilintetgjorde Ludvig den Fromme senere dette værdifulde materiale. Bevaret fra den tid er kun et enkelt fragment: »Hildebrandlied«, skrevet straks efter år 800 i Fulda-klostret.³⁴ Der foreligger ikke bevis for, at Nibelung-digte har indgået i Karl den Stores yndlingslitteratur, men det må anses for sandsynligt. De arkæologiske fund godtgør, at »Nibelungenlied« eksisterede på Karl den Stores tid og mindst et århundrede før.

Spørgsmålet om emnekredsen for Nibelungen-digtene og deres oprindelse har været genstand for en hel litteratur. Trods megen diskussion må det anses for godt gjort, at de handler om begivenheder i europæisk folkevandringstid med Attila, hunnerne og burgunderne som hovedaktører.³⁵

Burgunderkongen Gundahari overskred i 406 Rhinen og udvidede indtil 413 sit stammeområde med nye territorier på Rhinens vestbred. Fra

34. H. Uecker 1972; E. Wamers, »Die Völkerwanderungszeit im Spiegel der germanischen Heldensagen«, W. Menghin (ed.), *Germanen, Hunnen und Awaren*, Nürnberg 1987, s. 69ff.

35. A. Heusler, *Nibelungensage und Nibelungenlied*, Leipzig 1921; G. Weber und W. Hoffmann 1974; K. Hauch (ed.), *Zur germanisch-deutschen Heldensage*, Darmstadt 1961; H. Uecker, *Germanische Heldensage*, Stuttgart 1972, s. 22ff.; jf. I. Bona, *Das Hunnenreich*, Stuttgart 1991; Stikord »Burgunden« i *Hoops Reallexikon*; W. Menghin (ed.) 1987.

413 eksisterede et burgundisk rige med hovedstad i Worms. Kong Gundahari forsøgte senere at erobre nye landområder i det romerske Gallien, men blev i 435/36 slået af den vestromerske hærfører Aëtius. I 436 og 437 blev burgunderne derefter endeligt besejret af hunnerne. Gundahari selv, hele kongefamilien og størstedelen af burgunderfolket blev udryddet. De overlevende burgunder blev tvangsflyttet til det nuværende Savoyen, hvor der opstod et nyt burgunderrige. »Lex Burgundionum« fra 516 omtaler, som den eneste historiske kilde, kong Gundahari (tysk Gunther, nordisk Gunnar), kong Gibica (Gibiche, nordisk Gjuki), Godomar (sandsynligvis den tyske Gernot, nordisk Guthorm) og Gislahari (Giselhetr).

Attila (tysk Etzel, nordisk Atli) deltog ikke selv i slaget mod burgunderne. Derimod kan Jordanes ca. år 550 med henvisning til Priskos, som skrev tidligere i 500-tallet, fortælle, at han døde i 453 på selveste sin bryllupsnat. Han havde giftet sig med en germansk prinsesse, Ildico (Hildidic, nordisk Hild, =Krimhild/Gudrun?). Et år efter Attilas død besejrer germanske stammer under ledelse af gepiderkongen Ardarich hunnerne, og deres store rige går til grunde.

Historisk dokumenteret er det endvidere, at den austrasiske konge Sigibert (tysk Sigfried, nordisk Sigurd) havde en kone, som hed Brynechilde (Brynhil/Krimhild). Til Sigibert og Brynechildes bryllup skrev Venantius Fortunatus (535-603), der var hofpoet og forfatter til »Carmina«, et stort lejlighedsdigt. Sigibert blev myrdet i 575 efter tilskyndelse fra Fredegund, som var hans bror, Chilperich af Neustriens tidligere elskerinde. Broderen havde giftet sig med hende efter at have forskudt og myrdet sin kone, en søster til Brynhilde, ved navn Gailswintha. Begge søstre var døtre af den vestgotiske konge. Ifølge Gregors af Tours døde Brynhilde selv i 613. Clothar 2. lod hende binde til halen af en hest, der sparkede og slæbte hende til døde.

I sit klassiske værk *Nibelungensage und Nibelungenlied* foreslog A. Heusler i 1921, at Nibelungenlied, som den blev digtet i 1200/05, byggede på to grupper af digte eller sagn, henholdsvis om burgundernes undergang og om Brynhilde. De havde deres oprindelse i sagn fra henholdsvis 5. århundrede og 5.-6. århundrede. Kun få filologer tvivler på, at »Nibelungenlied« i sin oprindelse skal dateres til folkevandringstid eller/og tidlig merovingertid (tidlig middelalder). De arkæologiske undersøgelser bekræfter denne datering. Digtet eller digtene må være digtet i tidsrummet mellem de historiske begivenheder, de fortæller om, og de første nordiske billeder med gengivelser af digtet/ene. Tidsrummet for digtets/enes tilblivelse er derved indsnævret til en forholdsvis kort periode i 5-600-tallet.

Nibelungen-digtene er tydeligvis historiske digte eller historiske fortællinger. De handler om forsvundne riger og folk, hvad der forlener dem med et eventyrligt skær. Men de repræsenterer en litterær genre, som var overordentlig populær i det østromerske rige i 500-tallet.³⁶

Det er derfor naturligt at opfatte de ældste Nibelungen-digte – samt de mange andre historiske digte fra folkevandringstiden – som et central-europæisk udtryk for den generelle interesse for historiske digte, som præger Europas litteraturhistorie i 500-tallet. Denne litterære interesse er naturligvis særlig dokumenteret inden for de etablerede stater omkring Middelhavet, men tidens internationale, kulturelle strømninger er sandsynligvis også slået igennem i Centraleuropa.

Spørgsmålet er herefter, hvornår og hvordan Nibelungen-digtene blev kendt i Norden.

Alle de nordeuropæiske billeder fra digtene er lavet i vikingetiden/middelalderen. Kun på de gotlandske billedsten findes ældre gengivelser. Dette er imidlertid afgørende. Den nordiske dyreornamentik er generelt fabulerende, men meget lidt naturalistisk. Først i begyndelsen af vikingetiden slår de naturalistiske påvirkninger igennem, i øvrigt efter vesteuropæiske forbilleder.³⁷ På Gotland har man derimod gennem hele yngre jernalder en tradition for at rejse billedsten med naturalistiske fremstillinger. Det er en del af den lokale gravskik. Forekomsten af Sigurd-fremstillinger er bundet til disse to fænomener. Eller sagt på en anden måde: Når der i yngre jernalder findes naturalistiske fremstillinger, findes der også billeder fra Nibelungen-digtene. Det tillader den interpolation, at digtene rent faktisk har været kendt gennem hele Vendetid/vikingetid i det nordiske område. I dyreornamentikken kan man bare ikke se Fafner for bar slanger.

Hele germansk jernalder er en international periode, præget af en omfattende handel og kommunikation på kryds og tværs gennem Europa. Det ses på næsten alle områder, dog tydeligst i dyreornamentikken. Det er fristende at opfatte Nibelungen-digtene som en parallel til dyreornamentikken, blot repræsenterende en anden kunstart. Straks de gamle Nibelungen-lieder var digtet i 500-tallet, blev de sunget eller reciteret i store dele af Nord- og Cen-

36. J.M. Hussey, *Byzans*, København 1962, s. 136ff.; G. Bendz, »Den byzantinske litteratur«, samme et alii (red.), *Verdens Litteraturhistorie*, 2, København 1971, s. 13ff.; W. Goffart, *The narrators of barbarian history (A.D. 550-800)*, Princeton 1988.

37. O. Klindt-Jensen og D.M. Wilson, *Vikingetidens Kunst*, København 1965, s. 23ff.; L. Karlsson, *Nordisk Form*, Stockholm 1983; I.S. Klæsøe 1993, s. 131ff.

traleuropa.³⁸ Det afgørende bevis – ét arkæologisk fund med billeder fra »Nibelungen-lied«, dateret til ca. 500-tallet – mangler dog stadig.

I vikingetiden var Sigurd-digtene så populære, at andre helte lånte motiver fra dem. Det gælder f.eks. Regnar Lodbrog, der er en sen, rent nordisk helt.

Fortællingerne om ham er overleveret i Saxos »Gesta Danorum« og i Regnar Lodbrogs saga, begge skrevet i 1200-tallet. Efter sagaen var Regnar's anden kone datter af Sigurd og Brynhild. Regnar selv vandt sin første kone og en masse guld ved at slå en slange ihjel. Han blev senere dræbt i en ormegård. Det er alt sammen motiver, som er overtaget fra Sigurd-digtningen.

Historisk er Regnar en tvivlsom person. Det kan således ikke dokumenteres, at han er identisk med den Regnar, som i 845 erobrede Paris i spidsen for en bande vikinger. Derimod er de såkaldte Lodbrog-sønner: Ivar, Halvdan og Ubbe, fuldt dokumenterede. I spidsen for en dansk vikingehær startede de i 865 erobringen af England. Ingen af de historiske begivenheder kan dog forbindes med handlingsgangen i digtene, som tidligst kan være digtet i 800-tallets senere del.

Der kendes ikke billeder fra vikingetiden med gengivelse af motiver fra digtene om Regnar Lodbrog. Teoretisk set kan nogle af de sene, vestnordiske fremstillinger af Gunnar i ormegården dog gengive eller være opfattet som billeder af Regnar.³⁹

c. Vølunds-digtningen

Vølund Smed er en anden, berømt sagnfigur. Det største digt om ham er Vølundskvadet fra ca. år 1200. Det findes i Codex Regius. I Didrik af Berns saga, som er nedskrevet i Vestnorge i midten af 1200-tallet, gengives hans historie også. Mestersmeden Vølund er endvidere nævnt i et par strofer af det engelske digt »Deors Klage« fra 900-tallet samt i franske, tyske og engelske kilder fra 1000-tallet og senere.⁴⁰

38. Det bør nævnes, at allerede de gamle germanister var inde på denne tanke, jf. A. Heusler, *Die altgermanische Dichtung*, Berlin 1922.

39. N.M. Petersen, *Danmarks Historie i Hedenold*, I, København 1854, s. 281ff.; J. Steenstrup, *Normannerne*, III, København 1876, s. 379ff.; N. Lukman 1975, s. 122ff.; N. Skyum-Nielsen, *Vikingerne i Paris*, København 1967, s. 8ff.; N. Lund, *De hærger og brænder*, København 1993, s. 35ff.

40. M. Larsen 1946, s. 60ff.; H. Rosenfeld, »Wielandlied, Lied von Frau Helchen Söhnen und Hunnenschlachtlied«, H.d. Boor und I. Schröbler, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, Tübingen 1955, s. 204ff.; H.R.E. Davidson, »The Smith and the

På et lille skrin, Franks Casket, fra slutningen af 600-tallet findes en række billeder fra fortællingen om Vølund. Skrinet er skåret i hvalben og stammer fra Northumberland.

På en gotlandsk billedsten fra Ardre (sten VIII) findes ligeledes en hel serie billeder med gengivelse af sagnet. Stenen kan dateres til slutningen af germansk jernalder eller ca. år 700.

Fortællingen om Vølund Smed kan således selv med det spredte ikonografiske og skriftlige materiale dateres til yngre germanertid og hele vikingetiden. Den er opstået senest i 600-tallet. Derefter er den spredt til hele Nord- og Centraleuropa.

Der er ikke givet overbevisende forklaringer på, hvor denne eventyrlige historie er digtet.

d. Historier om Didrik af Bern

Didrik af Bern er en af de personer, som optræder hyppigst i de centraleuropæiske heltedigte. Han er endvidere hovedperson i Didriks saga af Bern. I sin foreliggende form er den gendigtet i Vestnorge ca. 1250, sandsynligvis med en nedretysk fortæller som hjemmelsmand. Det er hævet over tvivl, at sagaens og heltedigtenes Didrik er identisk med Theoderik den Store (451-526).⁴¹ Digtene handler således om begivenheder i Centraleuropa omkring år 500. Heltedigtenes Didrik har ikke kunne identificeres på billeder fra jernalder eller vikingetid,⁴² men muligvis er han omtalt på runestenen i Rök.

Et af runeindskriftens vers lyder: »Didrik den dristige, søkrigeres høvding, rådede over Reidhavets strand. Nu sidder han rusten på sin gotiske hest, med skjold over skulderen, Mæringers herre«. Runestenen, som er rejst af Varin til minde om hans søn, Vämod, kan dateres til ca. 800. Indskriften er med sine ca. 800 tegn den længste runeindskrift overhovedet. Den er blevet kaldt oldtidens største litterære mindesmærke, men læsning og tydning er vanskelig. Bemærkningerne her sigter muligvis til Theoderik den Stores rytterstatue. Som et udslag af sin antikvariske interesse havde Karl den Store i 801 flyttet den fra Ravenna til Aachen, hvor den

Goddess«. *Frühmittelalterliche Studien* 3, 1969, s. 216ff.; L. Buisson, *Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland*, Göttingen 1976, s. 71ff.; jf. E. Wamers, »Die Völkerwanderungszeit im Spiegel der germanischen Heldensagen«, W. Menghin (ed.), *Germanen, Hunnen und Avaren*, Nürnberg 1987, s. 70f. og 79ff.

41. H. Bertelsen (ed.), *Didriks saga af Bern*, 1-2, København 1905-11; G. und W. Hecht, *Deutsche Heldensagen*, 1980, s. 9ff.; jf. N. Lukman, *Didriks Saga og Theoderics Historie*, (Studier fra Sprog- og Oldtidforskning), København 1941.

42. E. Wessén, *Rökstenen*, Stockholm 1958, s. 14f.; O. Höfler, *Der Runenstein von Rök und die germanische Individualweihe*, Tübingen 1952; N. Lukman 1941, s. 79f.

var opstillet ved hans palads. Bortset fra indskriften på Rökstenen foreligger der ikke antydninger af, at sagnene om Didrik af Bern skulle have nået Norden før i middelalderen.

e. *Historien om Hild*

Historien om Hild er mest udførligt fortalt af Snorre Sturlason i hans »Edda«. Den indgår også i den såkaldte Ragnarsdrapa. I en lidt afvigende form er den gengivet hos Saxo i »Gesta Danorum«. Alle disse udgaver tilhører 1200-tallet eller den højmiddelalderlige renæssance. To af sagnets personer, Hogne og Hedin, er nævnt i det engelske skjaldedigt »Widsith« fra 700-tallet. I det centraleuropæiske helte-digt »Kudrun«, som er optegnet i den såkaldte »Ambraser Heldenbuch« fra 1500-tallet, findes også elementer af historien.

S. Lindqvist har med fuld ret tolket billedserierne på billedstenene St. Hammars I, Smiss I og Tängelgårda I som billeder fra fortællingen om Hild. De kan dateres til slutningen af germanertid eller ca. år 700. Sagnet om Hild har således været kendt i hele Nordeuropa i slutningen af germanertid og vikingetid. Sandsynligvis kommer det først til Centraleuropa i middelalderen.⁴³

f. *Beowulf-digtet*

Digtet om helten Beowulf er overleveret i et engelsk håndskrift fra 900-tallet. Der er med styrke argumenteret for, at dele af det er digtet i 700-tallet.⁴⁴

Handlingen, som hovedsagelig omfatter Beowulfs kamp med uhyret Grendel og dettes mor samt Beowulfs sidste kamp mod en drage, er rent eventyr. Tid og sted for handlingen er derfor stærkt omdiskuteret.

Intetsteds er fundet billeder, som éntydigt kan identificeres med digtets begivenheder, selv om fremstillinger af en kamp mellem et menneske og et udyr ingenlunde er ukendte.

Indledningsvis beskrives kongen Skylds begravelse med kostbare grav-

43. H. Uecker, *Germanische Heldensage*, Stuttgart 1972, s. 93ff.; S. Lindqvist, »Sagnet om Hild«, *Skalk* 1968.3, s. 18ff.; samme, »Daggängsmonumentet«, *Gotlandsk Arkiv* 1947, s. 19ff.; L. Buisson, *Der Bildstein Ardre VII auf Gotland*, Göttingen 1976, s. 43ff.; A. Andrén, »Dörrar till förgångna myter«, samme (ed.), *Medeltidens födelse*, Lund 1989, s. 297ff.

44. K. Crossley-Holland and J. Simpson, *Beowulf and its Analogues*, London 1968; R. Girvan, *Beowulf and the seventh Century*, London 1935; A. Hansen, *Bjovulf*, København 1910; C. Kier, *Beowulf. Et Bidrag til Nordens Oldhistorie*, København 1915; A. Harder, *Sangen om Bjovulf*, København 1984.

gaver i et skib, som skubbes fra land. Det er samme historie, som hos Saxo gengives i forbindelse med kong Skjolds begravelse. Fortællingen må opfattes som et litterært udtryk for den i Nordeuropa almindelige bådgravskik.⁴⁵ Hverken mere eller mindre.

De første, nordiske bådgrave er anlagt i stenalderen. Bådgrave bliver almindelige i midten af 500-tallet, hvorefter bådgrave anlægges i hele Nordeuropa i resten af germanertid og vikingetid. Indledningen til Beowulf-digtet må således være digtet et sted i Nordeuropa tidligst i 500-tallet. Det anføres i digtet, at helten Beowulf er en nær slægtning til geaternes konge, Hygelac.

Denne Hygelac er oprindeligt af P.F. Suhm og N.F.S. Grundtvig identificeret med en kong Chochilaicus, som omtales i Gregor af Tours' krønike fra ca. 575. Gregor fortæller, at danernes konge, Chochilaicus, angreb Frankerrigets kyst med en flåde. Han blev dræbt under angrebet, som må have fundet sted omkring år 520. Allerede i 1943 vendte sagnforskeren N. Lukman sig imod den påståede identitet mellem de to konger over henholdsvis danerne og geaterne.⁴⁶ Der er ikke siden fremkommet afgørende, positive argumenter for identifikationen. Den må derfor afvises som et udslag af den tidlige historieskrivnings utilstrækkelige, historiske kildekritik.

Som allerede fremhævet under diskussionen om N. Lukmans *Skjoldunge und Skilfinge* i 1940'erne, bortfalder dermed grundlaget for hele den traditionelle, danske sagnhistorie.⁴⁷ Senere har L. Hemmingsen påpeget middelalderforfatternes begrænsede, geografiske viden samt den sandsynligvis fejlagtige omlokalisering til Danmark/Sydsverige af store dele af digtet.⁴⁸

Tilbage af Beowulf-digtet bliver en række heroiske eventyr, der er henlagt til verdens yderste, østlige områder og til den tid, hvor der var helte til. Disse heltehistorier kan til gengæld meget vel være fortalt i hele det nordvestlige Europa i germanertid og vikingetid.

g. *Skjoldunge-digte*

Rolf Krake og de andre Skjoldunger er i nutiden blevet særligt berømte takket være N.F.S. Grundtvigs indsats. Snorre kan dog fortælle, at det be-

45. M. Müller-Wille, *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*, Neumünster 1969.

46. N. Lukman, *Skjoldunge und Skilfinge*, København 1943.

47. A. Hvidtfeldt, »Skjoldung-Sagnene«, *Kristeligt Dagblad* 20. juni 1943.

48. L. Hemmingsen, »Behind Beowulf«, *Unifol* 1988, s. 27ff.; jf. N. Lukman, *Ermanaric hos Jordanes og Saxo*, (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning 208), København 1949, s. 14ff.

rømte heltekvad »Bjarkemål« blev reciteret for kong Olafs hær om morgenen før slaget ved Stiklestad i 1030. Så allerede i vikingetiden har i hvert fald digtet om heltens sidste kamp for kong Rolf haft en vis udbredelse.⁴⁹

I det engelske digt »Widsith« fra midten af 700-tallet er Hrothulf og Hrothgar kort omtalt som henholdsvis brorsøn og farbror. Hvem de regerer over, fortælles ikke.⁵⁰

I digtet om Beowulf, som er skrevet i 900-tallet, omtales Skjoldungerne som danske konger, bosiddende i Skåne (Scedenig). Hrothgars far er Healfdene; hans bror hedder Halga og hans nevø Hrothulf. Hrothgars datter gifter sig med Ingeld, søn af Headthobearderkongen Frode. Hrothgars hal hedder Heort. Første del af handlingen i digtet om Beowulf foregår i denne hal.

Først i middelalderen vender Skjoldungerne tilbage i de skriftlige kilder. Lejrekrøniken, som er skrevet ca. 1170, omtaler Haldan, Roo, Helge og Rolf som konger på Sjælland med residens i Lejre. Det fortælles bl.a., at Rolf bliver overfaldet af svenskekongen Adils. Rolf selv og alle hans folk bliver hugget ned og hallen i Lejre brændt af.

Sven Aggesen omtaler kun Skjoldungerne sporadisk i sin krønike. Derimod er Saxos omtale i »Gesta Danorum« meget udførlig. Saxo gør Skjoldungerne til danske konger med residens i Lejre. Blandt de mange historier om Skjoldungerne, som Saxo kan fortælle, findes en gendigtning af »Bjarkemål«.

Herudover findes kongeslægten omtalt i Skjoldunge-sagaen fra 1200-tallet og Rolf Krakes saga fra tiden omkring år 1400.⁵¹

Der kendes ikke billeder, som med sikkerhed kan identificeres med begivenheder i Skjoldunge-fortællingerne. De arkæologiske fund viser derimod, at Lejre i yngre jernalder var et betydeligt handels- og magtcenter. I de store Lejre-haller boede gennem flere generationer nogle af landets mægtigste mænd, deres familie og deres hird.⁵²

Det er derfor kun naturligt, at forfatteren til Lejrekrøniken, Sven Aggesen, og ikke mindst sjællænderen Saxo henlægger begivenhederne i Skjoldunge-fortællingerne til netop Lejre. Yderligere tilknytning til Lejre har sagnene imidlertid ikke. Som påpeget ovenfor, er det endog tvivlsomt,

49. A. Olrik, *Danmarks Heltedigtning*, 1, 1903, s. 103ff.

50. M. Alexander, *The earliest english poems*, London 1966, s. 39.

51. J. Olrik, *Krøniker fra Valdemarstiden*, København 1900-01; J. Olrik, *Saksens Danesaga*, I, 1925, s. 119ff.; A. Olrik, »Skjoldungasaga i Arngrim Jonssons Udtog«, *Aarbøger* 1894, s. 83ff.; K. Friis-Jensen og C. Lund, *Skjoldungernes saga*, København 1984.

52. T. Christensen, *Lejre – syn og sagn*, Roskilde 1991.

om forfatteren til Beowulf har ment at henlægge begivenhederne i sit digt til det danske område.

N. Lukman⁵³ har derudover påvist, at der er så stor lighed i navne, slægtskabsforhold og handling mellem fortællingerne om kong Rolf samt herulerkongen Rodulf (Rolf), som levede i Donau-området i slutningen af 400-tallet, at en sammenhæng er sandsynlig. Ca. år 493 kom Rodulf i krig med langobarderne. Der stod et mægtigt slag. Kong Rodulf (Rolf) faldt i slaget med hele sin hær. En af de få overlevende, Waccho (Viggo), slog senere langobarderkongen ihjel.

Ligeledes har N. Lukman med styrke argumenteret for, at svenskekongen Adils i både Skjoldunge-digtene og Ynglingatal er identisk med hunnerkongen Attila. Størstedelen af fortællingerne om Skjoldungerne er således udløbere af de mange centraleuropæiske sagn fra 500-tallet om folkevandringstidens krige.

Til Danmark er fortællingerne muligvis kommet fra Nordvesteuropa i begyndelsen af vikingetiden sammen med mange andre engelske påvirkninger (herunder sagnene om Uffe).⁵⁴ N. Lukmans teser er sandsynlige, men kan foreløbig ikke dokumenteres af de arkæologiske fund.

Derimod må det anses for næsten sikkert, at såvel Bjarkemålet som de andre heltedigte om Skjoldungerne i vikingetiden er blevet fortalt på stormandssædet i Lejre. Ganske som de blev fortalt i kongsgårdene og på stormandsgårdene mange andre steder i Nordeuropa.

5. Den nordiske mytologi

Hovedparten af de skriftlige oplysninger om den nordiske mytologi findes i Snorre Sturlasons »Edda« samt i Codex Regius (»Den ældre Edda«). Hertil kommer en del oplysninger i de vestsandinaviske sagaer og i Saxos »Gesta Danorum«. Alle disse kilder tilhører tiden omkring år 1200 eller derefter. Hos Adam af Bremen og Thietmar af Merseburg findes derudover enkelte, spredte oplysninger, nedskrevet i 1000-tallet.⁵⁵

53. N. Lukman 1943.

54. N. Lukman 1943.

55. Snorre Sturlason, *Edda*, Stockholm 1964; M. Larsen, *Den ældre Edda og Eddica Minora*, København 1943-46; P. Hallberg, *Den norrøne digtning*, København 1982; A. Olrik og H. Ellekilde, *Nordens gudeverden*, I-II, København 1921-51; J. de Vries, *Altgermanische Religionsgeschichte*, I-II, Berlin 1956-57; F. Ström, *Nordisk hedendom*, Göteborg 1961; G. Dumézil, *De nordiska gudarna*, Stockholm 1962; H.R.E. Davidson, *Nordens guder og myter*, København 1964.

Der kendes ikke samtidige, skriftlige kilder fra germanertid og vikingetid til oplysning om kult og religion i det skandinaviske område.

Beskrivelsen af tidens religion, kult og myter må derfor indtil ca. år 1000 e.v.t. tage sit udgangspunkt i de arkæologiske fund og analyseres med den ovenfor beskrevne, arkæologiske metode.⁵⁶

Personificerede guder kendes i det skandinaviske område senest fra yngre bronzealder, muligvis allerede fra yngre stenalder, ca. 3500 f.v.t. De findes som træstatuer i moserne og er afbildet på navnlig de vestskandinaviske helleristninger.⁵⁷ På de to guldhorn fra Gallehus findes mange religiøse billeder. Guldhornene er lavet i Sydsandinavien/Nordtyskland omkring år 400 e.v.t. Men som påpeget af S. Müller kan den nordiske mytologiske guder ikke med sikkerhed identificeres på de bevarede tegninger.⁵⁸

Det er derimod muligt på en række guldbrakteater, som kun er nogle få årtier yngre. På i alt tre B-brakteater fra henholdsvis »Hamburg«, Skrydstrup og Troldhättan ses en mandsperson, som holder sin ene hånd i gabet på et ulvelignende uhyre. Identifikationen af billedet som guden Tyr med hånden i Fenrisulvens gab er éntydig. Brakteaterne kan dateres til 400-tallet.

Gudemytens datering bekræftes af en billedsten fra Austers (sten I) i Hangvar på Gotland. Øverst på stenen, som tilhører den typologisk ældste type, ses en mand med hånden i gabet på et slags kæmpe-tusindben. Stenen kan dateres til ældre germanertid (ca. 375-520/30 e.v.t.).⁵⁹

På en række brakteater af type B ser man tre personer stå ved siden af hinanden. De efterligner reversen på senromerske mønter, hvor man ser Victoria kranset af en sejrherre. På én B-brakteat, som stammer fra Faxe, ser man ligeledes tre personer. Den midterste står på et slags podium og har tydeligvis fået en pil i maven. Til højre for ham står en mand, som holder et spyd i hånden. Over ham ses benene og bugen af en fugl. Mere var der ikke plads til på guldstykket, men nok til, at personen kan identificeres som Odin, der i billedsproget er kendetegnet ved sit spyd og sine fugle. Til højre står en mandsperson, klædt i kvindetøj. Det er den forklædte Loke, som netop har

56. Jf. L. Larsson och B. Wyszomirska (ed.), *Arkeologi och religion*, Lund 1989; G. Steinsland et alii (ed.), *Nordisk Hedendom*, Odense 1991; H. Roth (ed.), *Zum Problem der deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte*, Marburg 1986.

57. Forfatteren forbereder en særlig undersøgelse af oldtidens gudestatuer.

58. S. Müller, *Vor Oldtid*, København 1897, s. 564ff.; jf. J. Brøndsted, *Guldhornene*, København 1954.

59. K. Hauch, *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*, I,1, München 1985, fig. 18.

lokket hemmeligheden om misteltenen fra Frigga. Scenen kan identificeres som »Balders drab«. Brakteaten kan dateres til ældre germanertid.⁶⁰

Loke blev fanget og straffet strengt for denne ugerning. Billeder fra gudernes fiskefangst på Loke og deres hævn kan ses på en gotlandsk billedsten fra Ardre (sten VIII). Den er dateret til slutningen af germanertid eller ca. år 700. På det engelske Gosforth-kors, Cumberland, genfindes samme motiv. Det er dateret til tiden omkring år 1000.⁶¹

På en stor C-brakteat fra 400-tallet, fundet på Fyn, kan man ved mandens hoved læse runeindskriften »houaR«. Det oversættes gerne som »den høje«, en omskrivning for Odin, som kendes bl.a. fra det islandske digt »Havamál« (»den højes tale«). Billedet forestiller i så fald Odin. En lignende C-brakteat kendes fra Maglemose på Sjælland, men på den kan kun læses »ho.R«.⁶²

Den tyske forsker K. Hauch har i en serie af afhandlinger analyseret sammenhængen mellem den senromerske og den tidlige, germanske ikonografi.⁶³ Han opfatter ikke alene dette billede, men hovedparten af per-

60. M. Axboe 1986, fig. 11; K. Hauch, »Fünens besonderer Anteil an den Bildinhalten der völkerwanderungszeitlichen Brakteaten«, *Frühmittelalterliche Studien* 26, 1992, s. 127ff.

61. G. Stephens, »Prof. S. Bugge's Studier over nordisk Mythologi«, *Aarbøger* 1884, s. 1ff.

62. M. Axboe 1986, fig. 9; D. Ellmers, »Zur ikonographie nordischer Goldbrakteaten«, *Jahrbuch des RGZM* 17, 1970, s. 225ff.

63. K. Hauch, »Vom Kaiser- zum Götter-Amulett«, *Frühmittelalterliche Studien* 3, 1969, s. 26ff.; samme, »Zur Ikonologie der Goldbrakteaten«, *AK* 6, 1976, s. 235ff.; samme, »Gemeinschaftstiftende Kulte der Seegermanen«, *Frühmittelalterliche Studien* 14, 1980, s. 463ff.; samme, »Die Veränderung der Missionsgeschichte durch der Entdeckung der Ikonologie der germanischen Bildenkmäler. erhellt am Beispiel der Propagierung der Kampfhilfen der Mars-Wodan in Altoppsala im 7. Jahrhundert«, *Westfalen* 58, 1980, s. 227ff.; samme, »Germanische Bildtradition im christlichen Mittelalter«, *Frühmittelalterliche Studien* 15, 1981, s. 1ff.; samme, »Dioskuren in Bildzeugnissen des Nordens vom 5. bis zum 7. Jahrhundert«, *Jahrbuch des RGZM* 39, 1983, s. 435ff.; samme, »Text und Bild in einer oralen Kultur«, *Frühmittelalterliche Studien* 17, 1983, s. 510ff.; samme, »Varianten des göttlichen Erscheinungsbildes im kultischen Vollzug erhellt mit ikonographischen Formenkunde des heidnischen Alteres«, *Frühmittelalterliche Studien* 18, 1984, s. 266ff.; samme, »Formenkunde der Götterthronen des heidnischen Nordens«, *Offa* 41, 1984, s. 29ff.; samme, »Die bildliche Wiedergabe von Götter- und Heldenwaffen im Norden seit der Völkerwanderungszeit«, *Arbeiten zur Frühmittelalterforschung* 1981, s. 168ff.; samme, *Die Goldbrakteaten der Völkerwanderungszeit*, I-III, München 1985ff.; samme, »Gott und Hölle in Bildzeugnisse des völkerwanderungszeitlichen Nordens«, *Frühmittelalterliche Studien* 19, 1985, s. 103ff.; samme, »Motivanalyse eines Dobbeltbrakteaten«, *Frühmittelalterliche Studien* 19, 1985, s. 139ff.; samme, »Zum Problem der Götter im Horizont der völkerwanderungszeitlichen Brakteaten«, *K. Schmid-Festschrift* 1988, s. 73ff.; samme, »Methodenfragen der Brakteatendeutung«, H. Roth (ed.), *Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte*, 1986, s. 273ff.; samme, »Die Wiedergabe von Göttersymbolen und Sinnzeichen der A-, B- und C-Brakteaten auf D- und F-Brakteaten exemplarisch erhellt mit Speer und Kreuz«, *Frühmittelalterliche Studien* 20, 1986, s. 473ff.

sonerne på A- og C-brakteaterne som guden Odin/Wodan eller »Er«. Odin har på dette tidspunkt egenskaber som magiker og troldmand eller shaman.⁶⁴

Mange af K. Hauchs detailundersøgelser og konklusioner er forbundet med stor usikkerhed. Hovedresultatet af hans undersøgelser, at den germanske billedverden er udviklet på et senromersk grundlag, står derimod fast. Ligeledes er det ubestrideligt, at brakteaternes billeder efterligner senromerske mønter og medaljoner. Det er derfor sandsynligt, at det vigtigste og almindeligste billede på brakteaterne, der i sin oprindelse efterligner et senromersk kejserportræt, som led i omformningen til det germanske miljø ved en metamorfose er blevet forvandlet til en meget vigtig guddom.

På kanten af en hjelm fra Vendel, grav I, findes en serie presblikplader med billeder af en rytter. Han har spyd i hånden, foran ham findes en slange og over ham flyver to fugle. De to fugle tillader en identifikation af personen som Odin. Hjelmen kan dateres til tiden lige efter år 600.⁶⁵

Som nævnt ovenfor findes Odins ottebenede hest, Sleipner, afbildet på et par gotlandske billedsten fra yngre germanertid. Ligeledes ses på en billedsten fra St. Hammars (sten III) en gengivelse af Odin, som stjæler skjaldedrikken. Stenen er dateret til 600-tallet.

På de gotlandske billedsten af type C og D er Valhal-scener temmelig almindelige. De kan dateres til 600-tallet og begyndelsen af 700-tallet.⁶⁶

Selve navnet Odin kan læses på en amulet, som er fundet i Ribe. Amuletten er skåret ud af en hjerneskal, og med runer står der: »Ulfur og Odin og Hydyr hjalp Ris mod Awærki og Tverkun Egbor«. Fundet kan dateres til begyndelsen af 700-tallet eller tidlig vikingetid.⁶⁷

Odin er således veldokumenteret i hele yngre germanertid og vikingetid. Det er endvidere sandsynligt, at han opstår i ældre germanertid eller i 400-tallet.

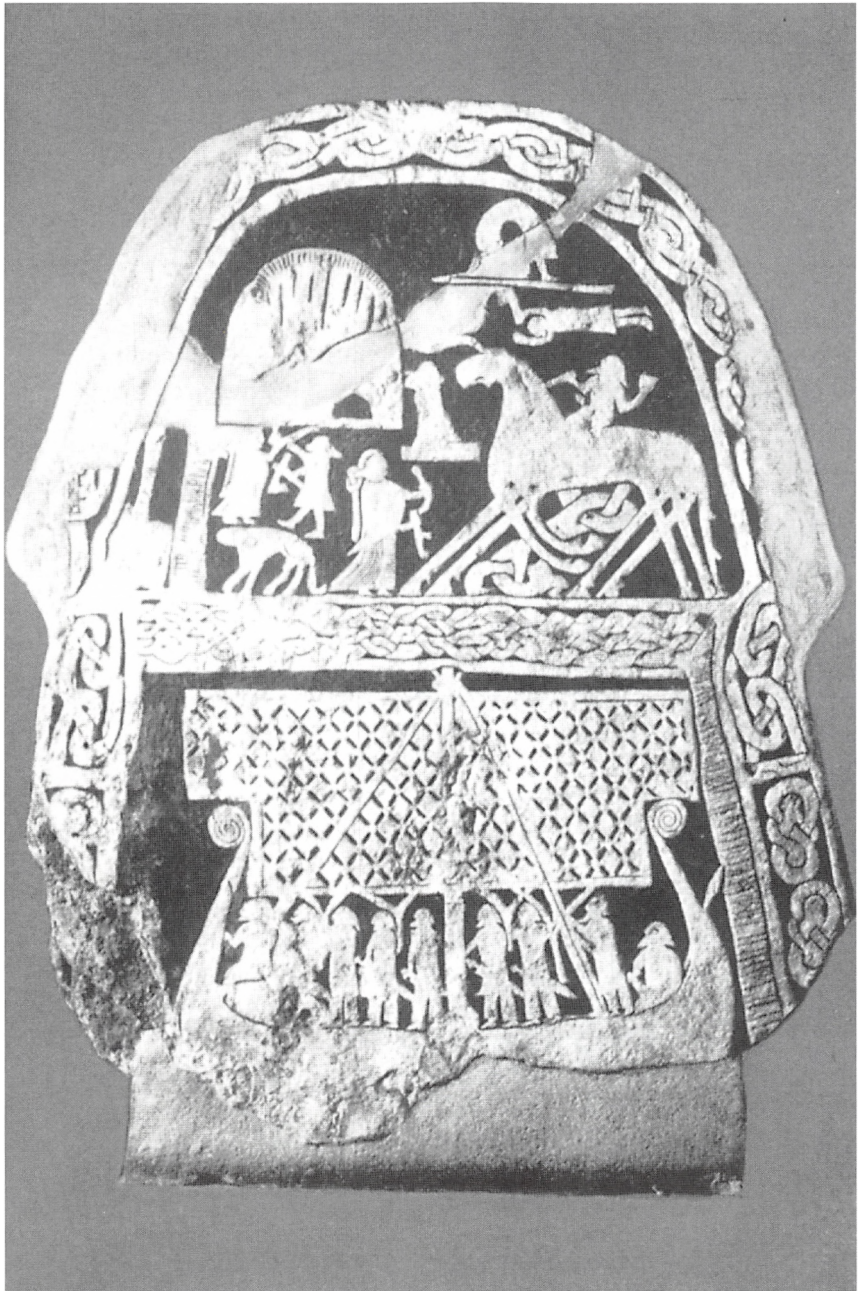
Brakteaterne med fremstilling af gudemyter fra 400-tallet er sikre nok. De dokumenterer, at dele af den nordiske mytologi er opstået i 400-tallet.

64. Jf. D. Ellmers, »Zur ikonographie nordischer Goldbrakteaten«, *Jahrbuch des RGZM* 17, 1970, s. 201ff.; I.-L. Kolstrup, »Ikonografi og religion«, G. Steinsland et alii (ed.), *Nordisk Hedendom*, 1991, s. 181ff.; samme, »Den førkristne billedverden«, *Yggdrasil* 1990, s. 93ff.; M. Axboe, »Odin og den romerske Kejser«, *Skalk* 1990.4, s. 18ff.; samme, *Guld og guder i folkevandringstid. Samfundsorganisation og regional variation*, Århus 1991, s. 187ff.

65. H. Stolpe och T.J. Arne, *Graffältet vid Vendel*, Stockholm 1912, Pl. VI.1.

66. L. Buisson, *Der Bildstein Ardre VIII auf Gotland*, 1976, s. 56ff.

67. S. Jensen, *Ribes vikinger*, Ribe 1991, s. 51.

Billedsten fra Gotland. Øverst ses Odin på den ottebenede hest Sleipner. (Efter H.R. Ellis Davidsen: *Nordens guder og myter*, København 1967, fig. 8).

Det er på samme tid, at den nordiske dyreornamentik udvikles inden for kunsten.⁶⁸ Politisk opstår på ruinerne af det vestromerske rige en række små og store germanske kongeriger. Økonomisk, teknisk og kulturelt videreudvikler de det senromerske grundlag, som de bygger på. I den europæiske folkevandringstids smeltedigel af senromersk gods skabtes også hovedparten af den nordiske mytologi. Udtrykket »den nordiske mytologi« kommer hermed til at dække den hedenske religion i et meget stort, geografisk område gennem ca. 600 år. Det må anses for givet, at der inden for dette geografisk og kronologisk meget brede felt er forskel på guderne, deres dyrkelse og myterne om dem.

Det er en klar, arkæologisk opgave at analysere den kronologiske og korologiske variation i jernalderfolkernes og vikingernes tro og tanker om det overnaturlige.

I den nordiske mytologi optræder Frej og Freja som henholdsvis den mandlige og kvindelige frugtbarhedsgud/gudinde. Frejs statue i Uppsala skal ifølge Adam af Bremen være udstyret med en stor penis. Mandlige og kvindelige gudestatuer med kønsorganerne som attributter kendes fra det meste af oldtiden. Det seksuelle var guddommeligt og genstand for dyrkelse gennem årtusinder.⁶⁹ Det er uklart, hvornår navnene Frej og Freja/Frö og Frøj er opstået. Derimod kan stednavneforskningen vise, at stednavne, hvori de to guder samt deres far, den sandsynligvis ældre frugtbarhedsgud Njord, indgår, er hyppigst i Sydnorge og Midtsverige med en koncentration omkring Mälaren. Det er derfor naturligt at opfatte disse guder som specielt populære i de mellemskandinaviske svea-landskaber.

Tor er en anden af den nordiske mytologis guder. Ca. 25% af alle personnavne i den islandske »Landnámabok« indeholder en afledning af Tor. Han har således været meget populær i Vestskandinavien i sen vikingetid. I hele Nordeuropa findes derudover mange stednavne, hvori Tors navn indgår. Men pladserne kan være opkaldt efter personer, som hed noget med Tor. De kan derfor ikke bruges til en analyse af den geografiske variation i Tors popularitet.

En af de mange myter om Tor handler om en fisketur sammen med jæt-

68. G. Haseloff, *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salsins Stil I*, Berlin 1981, s. 706ff.; samme, »Bild und Motiv im Nydam-Stil und Stil I«, H. Roth (ed.) 1986, s. 67-100.

69. F. Ström, *Nordisk hedendom*, Göteborg 1961, pl. 22.

Tors fiskedræt på sten fundet i Hørdum kirke i Thy. I kraftanstrengelsen for at få Midgårdsormen, der er antydet ved buen forneden, op har Tor trådt foden gennem bunden på båden. Jæsten Hymer har hævet sin økse for at kappe fiskesnøren. (Efter H.R. Ellis Davidson: Nordens guder og myter, København 1967, fig. 17).

ten Hymer. En rigtig lystfiskerhistorie, hvor det lykkes Tor at få Midgårdsormen på krogen. Men historien er indhugget på fire nordeuropæiske sten, henholdsvis Godforth-stenkorset i Cumberland, en ellers glat sten i Hørdum kirke i Thy, en runesten fra Altuna i Upland samt billedstenen Andre VIII på Gotland. Den gotlandske billedsten kan dateres til tiden omkring år 700, mens de tre første sten er dateret til 1000-tallet.⁷⁰

Tors symbol er hammeren, Mjølner. Den har mange vidunderlige egen-

70. J. Brøndsted, »Thors fiskeri«, *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1955, s. 92ff.

skaber, men én skavank: Dens skaft er for kort. Det gør den til gengæld let genkendelig i de arkæologiske fund.

Fra hele Nordeuropa kendes ca. 500 amuletter i form af Torshamre. De blev lavet i forskelligt materiale og blev båret om halsen af både mænd og kvinder. Geografisk strækker forekomsten sig fra de britiske øer i vest til Rusland i øst. De tilhører tiden fra ca. år 800 til lidt efter kristendommens fremtrængen i det lokale område. Herudover findes billeder af Torshamre på runesten og andre ting i hele Nordeuropa helt op til Brattahlid i Grønland. Tors navn er også nævnt på en række skandinaviske runesten. Tor er således meget veldokumenteret som gud i vikingetiden.⁷¹ Han er derimod ikke påvist i germanertid.

Henry Petersen⁷² foreslog i 1876, at Torshamrenes sene datering skulle ses i sammenhæng med kristendommens fremtrængen. Torshamrene var en hedensk modreaktion mod Kristi kors. De blev udviklet i brydningstiden for at give hedningene et symbol på deres tro. Muligheden foreligger naturligvis. Men det er mere sandsynligt, at fundbilledet er ægte: Tor er en forholdsvis sen gud.

J. de Vries har på filologisk grundlag argumenteret for, at Tyr er en meget gammel gud, der efterhånden bliver fortrængt som krigsgud af Tor.⁷³ De arkæologiske fund bekræfter faktisk denne tidsfølge. Man må derfor regne med, at Tor i løbet af yngre germanertid fortrænger Tyr som krigsgud. Netop ved vikingetidens slutning er hans popularitet på sit højeste.

I litteraturen findes herudover en sand urskov af forslag til identifikation af mytologiske figurer på forhistoriske billeder. Ingen af disse identifikationer er éntydige, hvorfor forslagene må karakteriseres som mere eller mindre tvivlsomme. Omvendt kendes en række forhistoriske gudestatuer og -billeder, som ikke kan identificeres i den nordiske mytologi eller i sagnhistorien. Det gælder f. eks. guden fra Rude Eskildstrup, som er sikkert dateret til ca. år 500, mange af billederne på de gotlandske billedsten samt guldgubberne fra ældre germanertid.

Takket være fundene på Sorte Muld (Bornholm) og Lundeberg (Syd-

71. P. Paulsen, *Axt und Kreuz in Nord- und Osteuropa*, Bonn 1956, s. 205ff.; H.H. Andersen, »Tordenguden«, *Skalk* 1971,2, s. 4ff.; E. Marold, »Thor weihe diese Runen«, *Frühmittelalterliche Studien* 8, 1974, s. 195ff.; M. Müller-Wille, *Das wikingerzeitliche Gräberfeld von Thumby-Brenebek*, Neumünster 1976, s. 38ff.; K. Ström, »Thorshammerringe und andere Gegenstände des heidnischen Kults«, *Birka*, II,1, Stockholm 1984, s. 126ff.

72. H. Petersen, *Om Nordboernes Gude dyrkelse og Gudetrio i Hedenold*, 1876, s. 80ff.

73. J. de Vries 1956.

øst-Fyn) er guldgubberne nu talrige.⁷⁴ Det er hævet over tvivl, at der er tale om mytologiske fremstillinger. Personer eller begivenheder kan imidlertid ikke genfindes, hverken i den senere nordiske mytologi eller i den samtidige, centraleuropæiske helteedigtning.

Den nordiske mytologi, som vi kender den fra middelalderens skrifter, omfatter således kun en lille del af yngre jernalders og vikingetidens guder, gudesagn og myter. Nogle af personerne og mange af historierne om dem er endvidere først opstået i den kristne tid. Men andre gudesagn kan følges fra deres opståen i 400-tallet til nedskrivningen på Island i 1200-tallet. De spænder således over ca. 800 år og et stort, nordeuropæisk område.

6. Konklusion

Arkæologien er i sin struktur tværvideenskabelig. Sådan må det nødvendigvis være for en videnskab, som beskæftiger sig med alle aspekter af menneskesamfundet gennem årmillioner. Det er tillige en videnskab, som konstant udvikler sin teori og metode.

Det er muligt som led i den generelle, arkæologiske teori at etablere et ikonografisk analyseapparat til kombinationen af materielle levn med mundtlige og skriftlige fortællinger.

Derved er skabt en arkæologisk metode til analyse af bevidsthedsverdenen hos skriftløse samfund og folk. For Danmarks vedkommende muliggør denne metode, at digtene, eventyrene, sagnene og myterne inddrages i beskrivelsen af jernalderens og vikingetidens samfund.⁷⁵

74. H. Thrane, »Das Reichtumszentrum Gudme in der Völkerwanderungszeit Fünens«, K. Hauch (ed.), *Der historische Horizont der Götter-Amulette aus der Übergangsepoche von der Spätantike zum Frühmittelalter*, Göttingen 1992, s. 299ff.; *Guld, guder og godfolk*, København 1993, s. 40ff.; M. Wat, »Guldgubberne fra Sorte Muld, Bornholm«, G. Steinsland et alii (ed.), *Nordisk Hedendom*, 1991, s. 373ff.; samme, »Die Goldblechfiguren (»guldgubber«) aus Sorte Muld, Bornholm«, K. Hauch (ed.) 1992, s. 195ff.

75. Jf. K. Ebbesen, »I skib til Valhal«, *Fyns Stiftstidende* 19. juli 1991; samme, »Potteskår siger Saxo imod«, *Morgenavisen Jyllandsposten* 12. september 1992; samme, »Eventyr fra vikingetiden dateres af arkæologerne«, *Aalborg Stiftstidende* 18. marts 1994; samme, »Balder's død«, *Samvirke* 1994,9, s. 46-49; samme, »Da Odin blev 600 år«, *Weekendavisen* 2. juni 1994; samme, »Rolf Krake – en del af kulturarven«, *Morgenavisen Jyllandsposten* 25. marts 1993; samme, »Nibelungenlied, en arkæologisk sang«, *Information* 24. maj 1995 og *Orkesternyt* 1995,6, s. 12-13; samme, »Danmarkshistorien er meget god, men den lyver også«, *Berlingske Tidende* 21. juni 1995; samme, »De satte skræk i Europas folk«, *Aarhus Stiftstidende* 10. juli 1995; samme, »Vikingeromantik«, *Jyske Vestkysten* 26. marts 1996.

Det er arkæologernes opgave at give et kulturhistorisk helhedsbillede og at analysere kultur- og samfundsudviklingen i vort land. De sagn, myter og eventyr, som folk fortalte dengang, hører naturligt med i dette kulturbillede. Derfor er sagnforskningen en af de arkæologiske discipliner.

Sagnhistorien, som den tidligere fortaltes, er for altid død. Den hverken kan eller skal genoplives. Den byggede på en utilstrækkelig, historisk og arkæologisk kildekritik. Derimod skal beskrivelsen af det danske samfund i yngre jernalder og vikingetid suppleres med tidens myter og sagn.

Undersøgelserne af den nordiske mytologis kronologi viser en påfaldende konservatisme inden for samfundets religiøse sfære. Gudefortællinger kan følges gennem 800 år i identisk, billedlig udformning. Derved bliver det muligt at følge guder og gudemyter fra den nordiske middelalderlitteratur tilbage til et senromersk miljø.

Dette må opfattes som en helt afgørende, vigtig konklusion. Det kan nu dokumenteres, at dele af den nordiske mytologi er udviklet på et senromersk grundlag i europæisk folkevandringstid. Derimod kan det ikke afgøres, om det er sket i Central- eller Nordeuropa. Til gengæld kan det vises, at der smutter enkelte, kristne elementer med.⁷⁶

Jernalderens samfund var internationale. De fælleseuropæiske strømninger ses næsten inden for alle områder, måske dog tydeligst i tidens kunststil: dyreornamentikken.

Heltedigtene er et andet, internationalt fænomen. Den ikonografiske analyse viser, at næsten alle de nordeuropæiske billeder illustrerer forskellige dele af Nibelungen-digtningen. Hertil kommer enkelte fremstillinger af de med Nibelungen-kredsen forbundne digte om henholdsvis Hild og Regnar Lodbrog samt flere fremstillinger af historien om Vølund Smed. De andre, centraleuropæiske er næppe nået hertil, ligesom Nibelungen-digtene har fået en lokal form.

De arkæologiske fund tillader kun en dokumentation af Nibelungen-digtene og de andre heltekvad til slutningen af germanertid og vikingetid, omkring år 700. De filologiske og litteraturhistoriske undersøgelser gør det sandsynligt, at Nibelungen-digtene er digtet i Centraleuropa i 500-tallet. De er sandsynligvis hurtigt derefter nået til Danmark, hvor de f.eks. er blevet reciteret på fyrstesædet i Gudme. Andre heltekvad, f.eks. historierne om Didrik af Bern, er derimod først nået til Norden i middelalderen.

76. Ovenfor samt K. Hauch, »Die Wiedergabe von Göttersymbolen und Sinnzeichen«, *Frühmittelalterliche Studien* 20, 1986, s. 508ff.; B. Arrhenius, »Einige christliche Paraphrasen aus dem 6. Jahrhundert«, H. Roth (ed.) 1986, s. 129ff.

De gotlandske billedsten antyder, at der i germanertid og vikingetid har været fortalt mange andre heltekvad end Nibelungen-digtene.⁷⁷ Ligeledes er det naturligt at antage, at i hvert fald dele af den sagnverden, som er overleveret i den nordiske middelalderlitteratur, har ældre rødder.⁷⁸ Men Nibelungen-digtene (og historierne om Vølund Smed) er fuldt arkæologisk dokumenteret i yngre germansk jernalder. Derfra fortsætter de op gennem vikingetiden til historisk tid.

Studiet af de forhistoriske sagn har tidligere været koncentreret om at finde den »historiske kerne« i sagnene og at undersøge, om de historiske oplysninger var korrekte. Det er i sig selv interessant nok, men formålet for arkæologerne er et andet. Sagnene er analyseret som digte, kvad og fortællinger. Det er ved arkæologiske fund forsøgt vist, hvor og hvornår de er blevet fortalt. Sagnene er derved blevet til kulturhistoriske realiteter. Og tidens helte-digte er blevet tilføjet som et nyt, vigtigt aspekt af vor videns om yngre jernalder.

77. S. Lindqvist, *Gotlands Bildsteine*, I-II, Stockholm 1941-42; samme, »Tre nyfunna bildstenar«, *Gotlandsk Arkiv* 1955, s. 41ff.; samme, »Jättestenen från Sanda och andra nyfunna bildstenar«, *Gotlandsk Arkiv* 1962, s. 7ff.; E. Nylén, *Bildstenar*, Visby 1978; A. Philip, »Försvunnen bildsten tillrätta«, *Gotlandsk Arkiv* 1986, s. 7ff.

78. A. Olrik, *Kilderne til Saksens Oldhistorie*, 1-2, København 1892-94; N. Lukman, *Frode Fredegod – Den gotiske Fravita*, (Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning), København 1981; N.H. Holmqvist-Larsen, *Møer, skjoldmøer og krigere*, København 1983; I. Skovgaard-Petersen, *Da Tidernes Herre var nær*, København 1987.

Den parlamentariske statskik og Orla Lehmann

Af Claus Friisberg

Blandt historikerne er det en almindelig opfattelse, at Junigrundloven ikke rummede nogen som helst form for parlamentarisme. I artiklen påviser studielektor, cand.mag. Claus Friisberg, at grundloven var skruet sådan sammen, at parlamentarismen måtte være den naturlige følge. De nationalliberale, der fik hovedindflydelsen på forfatningen, var reelt også tilhængere af, at det konstitutionelle monarki skulle føre til parlamentarisme. En af dem, der klarest gav udtryk herfor, var Orla Lehmann, de nationalliberales uofficielle programskriver. Skønt bondevennernes brug af demokratiet blev en bitter skuffelse for ham, holdt han fast ved dette standpunkt. Hans middel til at stække bønderne var ikke en opgivelse af tilslutningen til parlamentarismen, men derimod en indskrænkning af valgretten til Landstinget, hvilket han medvirkede særdeles aktivt til.

Problemstilling

En almindelig opfattelse hos danske historikere og politologer er, at Junigrundloven ikke lagde op til, at forholdet mellem regering og folkerepræsentation skulle reguleres efter den parlamentariske statskik. I *På vej mod et demokrati* fra 1975 skriver jeg således selv, at det var »kongens fri afgørelse, hvem han ville vælge til ministre. Det betød, at det danske politiske system ikke indeholdt parlamentarisme... Det var helt bevidst, at grundlovens fædre ikke gav Rigsdagen denne mulighed, idet de forestillede sig et afbalanceret og ligeværdigt samarbejde mellem kongemagt og rigsdag og mellem Rigsdagens to ting. Skulle det komme til konflikt mellem Rigsdagens to kamre, og det var ikke utænkeligt, da deres magt skulle være præcis den samme, var det kongens og regeringens opgave at mægle«. ¹ I sit paper *The Formation of the Mass Political Parties in the late 19th Century. The three Models of the Danish Case* (1978) fremsætter po-

1. Claus Friisberg: *På vej mod et demokrati*, København 1975, s. 49.

litologen Jørgen Elklit påstanden med lige så megen overbevisning og bruger den oven i købet til at forklare, hvorfor der ikke i tiden mellem de to slesvigske krige opstod et rigtigt partisystem i Danmark: »another reason why this period did not witness parliamentary parties, but only groupings in parliament, was that the constitution did not foresee or mention parliamentarism in any, even the most ambiguous, sense. The pressure for uniting along stable lines was therefore low or even absent...«. ²

Studerer man Junigrundloven 1849 og debatten i den grundlovgivende forsamling, fremgår det tydeligt, at såvel historikerens som politologens udsagn ikke stemmer med kendsgerningerne. Det er således ikke rigtigt – som anført af mig selv –, at Rigsdagen ikke kunne fælde en regering; de, der stemte ja til grundloven, regnede bestemt med, at de havde vedtaget en grundlov, der ville gøre det muligt for Rigsdagen at komme af med regeringen. Det er heller ikke rigtigt, at grundlovens fædre ikke havde forudset, at den politiske praksis, der ville blive resultatet af det politiske arbejde på basis af grundlovens paragraffer, ikke ville resultere i parlamentarisme. Grundlovsudvalgets ordfører, A.F. Krieger, regnede dermed, og det gjorde medlemmerne af Novemberministeriet og selv meget konservative rigsforsamlingsmedlemmer faktisk også – som jeg vil dokumentere nedenfor.

En af årsagerne til, at såvel Elklit som jeg selv har taget fejl, er formodentlig, at vi har ladet os forlede af statsretseksperterne. En række statsretseksperter fra forrige og første halvdel af dette århundrede er enige med hinanden om, at Junigrundloven og den reviderede junigrundlov fra 1866 ikke rummede den parlamentariske statskik. ³ De hæfter sig især ved, at kongens ret til at udnævne sine ministre måtte betyde, at han stod frit i valget af disse, og at grundloven ikke udtrykkeligt henviste til folkets suverænitét. ⁴ Imidlertid er det at overfortolke juristerne at hævde, at grundloven ikke forudså parlamentarismen, for det, de pågældende benægter, er, at parlamentarismen skulle være en retsregel, som kan udledes af grundloven. Men det udelukker ikke, at Junigrundloven (herunder også den revi-

2. Jørgen Elklit: *The Formation of the Mass Political Parties in the late 19th Century. The three Models of the Danish Case*. Draft Version, University of Aarhus, 1978, s. 3.

3. Dennes paragraffer var ikke blevet revideret på de punkter, der havde betydning for betydelsen af, om forfatningen indeholdt en form for parlamentarisme.

4. De statsteoretikere, der hentydes til, er f.eks. Henning Matzen, J. Nellemann og C. Goos, hvis virke hovedsagelig lå i det 19. århundrede, og yngre folk som Knud Berlin og Poul Andersen. Jens Himmelstrup: *Den provisoriske Lovgivning i Danmark*, København 1948, s. 252f.

derede af 1866) var sådan skruet sammen, at den forudsatte et tillidsforhold mellem regering og rigsdag og derfor kun ville kunne opfylde sit formål og fungere hensigtsmæssigt, hvis der efterhånden udviklede sig en parlamentarisk sædvane. Det vil jeg påvise var tilfældet.

Desuden indeholder denne artikel en gennemgang af, hvorledes den ledende nationalliberale politiker Orla Lehmann stillede sig til spørgsmålet om parlamentarisme. Tesen er, at Orla Lehmann oprindeligt utvetydigt gik ind for, at det konstitutionelle demokrati indeholdt parlamentarismen i sit skød. Rigsdagen skulle blot stille krav om parlamentarisme. Så ville det ikke være muligt for kongemagten at afvise denne. Spørgsmålet er så, om der efterhånden kom flere forbehold ind. Havde synspunktet skiftet i praksis, da forfatningsforandringerne fandt sted – først med Novemberforfatningen 1863 og derefter med den reviderede grundlov fra 1866? Var Lehmanns forbehold over for parlamentarismen blevet flere omkring midten af 1860'erne? Med hans centrale placering ville det betyde, at de nationalliberale havde trukket mod højre også på dette område. De folk, der havde været hovedmændene bag forfatningen i 1849, havde selv tilkendegivet, at den rummede parlamentarisme, og at den ville blive en realitet, når kravet rejstes med tilstrækkelig styrke. Løb de nu fra dette standpunkt?

Junigrundloven og parlamentarismen

Parlamentarismen kan defineres som den statsskik, at en premierminister danner en regering af kollektivt ansvarlige ministre, som et eller flere partier, der har flertal i parlamentet (eller i det mindste et af dens kamre), kan acceptere – enten udtrykkeligt gennem en afstemning (positiv parlamentarisme) eller stiltiende (negativ parlamentarisme). Hvis det tilkendegiver, at det har mistet tilliden til den, må den enten afgå eller udskrive valg.⁵

Junigrundloven nævnte som sagt ikke fænomenet parlamentarisme med et eneste ord, men de paragraffer, der fastlagde forholdet mellem regering og rigsdag, lagde op til, at en art negativ parlamentarisme skulle regulere forholdet mellem regering og lovgivningsmagt. Herfor taler følgende:

5. Definitionen er inspireret af Erik Rasmussen: *Det politiske system. En oversigt til brug for historiestuderende*, Aarhus Universitet 1965, s. 251f.; K.J. Ståhlberg: *Parlamentarismen i Finlands Statsförfatning*, Helsingfors 1927, s. 8 og Carl Hessler: *Studier tillägnade Lagerroth*, Lund 1950, s. 180-182. Hessler betoner specielt, at en regering ikke nødvendigvis behøver at have parlamentsflertallets tillid for at blive udnævnt. I de tilfælde, hvor det er svært at se, hvor flertallet for en regering ligger – normalt i en situation med mange partier eller løsgængere – må man stille sig tilfreds med, at regeringen bliver accepteret.

1. Formelt byggede Junigrundloven på en overenskomsttankegang: Suveræniteten lå på en gang hos kongen og folket, som skulle forvalte sin magt gennem valgte repræsentanter. Den nye grundlov selv var blevet til ved en overenskomst mellem konge og folk.⁶ Efter dens ikrafttræden skulle lovgivningen tilvejebringes på samme måde: Rigsdagen sagde ja til den overenskomst, som en ny lov betragtedes som, ved at vedtage et lovforslag; kongen sagde ja ved at underskrive sammen med en kontrasserende minister.⁷ Juridisk formelt var de to parter ligestillet på lovgivningens område. Reelt var det selvsagt ikke tilfældet, fordi parlamentet havde hovedindflydelsen på den overenskomst (den vedtagne lov), som blev forelagt kongen til underskrift.⁸ Denne magtfordeling viste, at skønt den danske grundlov ikke udtrykkeligt – som f.eks. den belgiske – udtalte, at suveræniteten lå hos folket, men nærmest lod den ligge såvel hos konge som folk, var realiteterne nogle andre. Suveræniteten lå faktisk hos folket. Som følge af, at dets valgte repræsentanter ville få hovedindflydelsen på lovgivningen, ville det efter den tids opfattelse få størstedelen af magten. Når den udøvende magt på langt de fleste områder alene havde kompetence til at operere, således at de generelle retningslinier, som Rigsdagen udstak, blev udfyldt, var dens magt mindre end lovgivningsorganets. Det havde været noget andet, hvis det område, der kunne lovgives på, var blevet snævert defineret – således som det var tilfældet under stænderforfatningen. Men således var det ikke. Rigsdagen blev – som juristen Alf Ross har udtrykt det – omnipotent.⁹ At

6. Jf. indledningen til Junigrundloven af 1849, som findes trykt adskillige steder, f.eks. Knud Fabricius m.fl. (red.): *Den danske Rigsdag*, I. København 1949, s. 343-359.

7. De paragraffer i Junigrundloven, som fastlægger dette forhold mellem den udøvende og den lovgivende magt, er nummer 2, 18, 19, 48, 55, 63. Der, hvor kongen via sine ministre havde en vis selvstændig magt, var med hensyn til embedsbesættelser og med hensyn til krig og fred (udenrigspolitik), jf. §§ 22 og 23.

8. Man kan selvfølgelig hævde, at kongen via sine ministre også havde indflydelse under behandlingen af lovforslagene; de kunne jo deltage i debatten om lovforslagene i Rigsdagen, men da de fleste ministre var medlemmer af Folketinget eller Landstinget, kunne man også opfatte deres deltagelse her som et udslag af, at de var rigsdagsmænd.

9. Justitsminister Bardenfleth fastslog f.eks. under forhandlingerne i den grundlovgivende rigsforsamling, at medens stænderanordningen af 1831 kun forlangte, at en del af lovgivningen skulle forelægges stænderforsamlingerne, tilsagde grundloven Rigsdagen »en fuldstændig ubegrænset deltagelse i den lovgivende myndighed«. I overensstemmelse hermed finder Alf Ross, at grundlovens § 3 betyder, at lovgiverens kompetence ikke er materiel begrænset. Udtrykket den lovgivende magt må fortolkes som den »almindelige, grundlovsumiddelbare, retsanordnede magt«. »Lovgivningsvejen er«, hedder det videre, »den brede sluse, hvorigennem retsdannelsesprocessen strømmer fra grundloven og ned til den afledte retsdannelse, der sker i henhold til lov«. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 3321-3322; Alf Ross: *Dansk statsforfatningsret*, I, 2. gennemarbejdede udgave, København 1966, s. 227.

det forholdt sig således, kom klart frem i debatten i den grundlovgivende rigsdag om et ændringsforslag, der var fremsat af blandt andet den uafhængige liberale historiker Frederik Schiern; efter det skulle kongen kun udstyres med et suspensivt veto. Schierns konklusion på den tale i rigsforsamlingen, i hvilken han argumenterede for sit forslag, viser, at han hermed ønskede at styrke kongemagten; konklusionen lød således: »I de lande, hvor regenten således står som en skygge, der findes netop kun et absolut veto, som paraderer ubenyttet,... i de lande, der ikke kender nogen parlamentarisk regering, der finder man sig i den virkelige brug af et praktisk suspensivt veto«. ¹⁰ Under debatten vendte langt de fleste af talerne sig mod ændringsforslaget – af samme grund, som Schiern gik ind for det; de var overbeviste om, at det absolutte veto ville give en svagere kongemagt end det suspensive; med det absolutte veto ville kongemagtens evne til at dæmme op mod parlamentarismen altså blive svagere; og det var netop, hvad de ønskede. Det flertal, der gik imod Schierns forslag, var i virkeligheden overbevist om, at talen om, at suveræniteten lå hos kongen såvel som hos folket (overenskomstsynspunktet), reelt var noget snak. Folkets vilje var afgørende, og derfor ville det være fatalt for kongemagten, hvis den satte sig op herimod. ¹¹

Det andet argument for, at den udøvende magt blev underlagt den lovgivende magt, er, at det også var meningen med vedtagelsen af en fri forfatning; såvel de nationalliberale som bondevennerne øvede deres indsats i den grundlovgivende rigsforsamling med henblik herpå. De ønskede et demokrati af den konstitutionelt monarkiske type. En forudsætning for, at der blev tale om demokrati, var, at folkets vilje kom til at råde. Havde man ligestillet den lovgivende og den udøvende magt fuldstændigt, ville det ikke have været tilfældet, fordi demokratiet så kun ville være blevet udstrakt til den ene del af magten, den lovgivende, ikke til den udøvende og dømmende. Kunne man derimod hævde, at den lovgivende magt dannede grundlaget for den udøvende og dømmende magt, fordi de sidste måtte aflede deres magtudøvelse af den lovgivende, var målet en fri forfatning nået: Folket valgte de mennesker, der bestemte magtens grundlag. Det var lige præcis den påstand, der blev fremført i den grundlovgivende rigsforsamling – f.eks. under debatten om, hvorvidt kongens veto skulle være suspensivt eller absolut: Den udøvende magt skulle udfylde lovene,

10. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 2290-2292; citatet sp. 2292.

11. *Ibidem*, sp. 2295ff.

domstolene skulle træffe deres afgørelser på grundlag af lovene og ikke fungere som en selvstændig retskilde.

2. Den danske grundlov 1849 satte ikke noget klart skel mellem regeringsmagten på den ene side og lovgivningsorganet på den anden side. Ministrene kunne også være medlemmer af Rigsdagen, som det nærmest en passant blev nævnt i § 63: »Ministrene har i embeds medfør adgang til Rigsdagen og er berettigede til under forhandlingerne at forlange ordet, så ofte de vil... Stemmeret udøver de kun, når de tillige er rigsdagsmænd«. Den norske Eidsvollforfatnings historie viser, at denne bestemmelse var en vigtig forudsætning for parlamentarismen, jf. at da parlamentarismen efter en forfatningskrise blev anerkendt i Norge i 1884, indførte man samtidig den bestemmelse, at ministrene, der fortsat ikke måtte være medlemmer af Stortinget, nu fik adgang til at deltage i forhandlingerne i folkerepræsentationen.¹²

Desuden fastslog Junigrundloven, at ansvaret lå hos ministrene, jf. § 18: »Kongen er ansvarsfri... Ministrene er ansvarlige for regeringens førelse« og § 19: »Ministrene kan tiltales for deres embedsførelse. Folketinget anklager, rigsretten dømmer«. At det var meningen, at ministeransvarligheden skulle være reel, fremgår af § 21; den siger, at ministeransvarligheden skal bestemmes nærmere ved lov. Den grundlovgivende rigsforsamlings debat om disse paragraffer viser klart, at grundlovsfædrene ikke kun forestillede sig, at ministeransvaret skulle være judicielt; i ordene, at ministrene var ansvarlige, lå der også, at de havde et politisk ansvar. De nævnte paragraffer lagde op til, at samarbejdet mellem regering og rigsdag skulle være snævert; de to parter skulle altså have tillid til hinanden, for var det ikke tilfældet, ville samarbejdet ikke kunne fungere. Hvis Rigsdagen mistede tilliden til en minister eller hele regeringen, skulle den have mulighed for at stille ministeren/regeringen til ansvar – enten juridisk (gennem Rigsretten) eller politisk; det sidste måtte betyde, at den skulle have magt til at »bortfjerne« ministeren/ministeriet.¹³

12. Edvard Bull: *Normenn før oss*, Oslo 1964, s. 200f.

13. »... den indflydelse, som Rigsdagen naturligvis må have på den hele statsstyrelse, må medføre, at ministre, som ikke har vist den fornødne virksomhed eller duelighed, må blive at bortfjerne, men nogen speciel ansvarlighed, som skulle idømmes ved et tribunal, kan der næppe pålægges dem derfor«, sagde Ørsted. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 1648f. Formuleringerne stammer fra landets skarpeste juridiske hoved, A.S. Ørsted, der til overraskelse for de nationalliberale var blevet indvalgt i Rigsdagen; skønt afgjort modstander af den frie forfatning, som martsministeriet havde foreslået, kunne han dog ikke lade være med at deltage konstruktivt i debatten; hans fortid som kongelig kommissarius i stænderforsamlingerne fornægtede sig ikke.

Allerede disse bestemmelser syntes at indeholde »et vink med en vognstang« om, at parlamentarismen var en ret så umiddelbar konsekvens af den nye grundlov, men dermed var det ikke gjort.

3. De paragraffer, der virkelig signalerede, at Rigsdagen ville få fat i den lange ende under eventuelle konflikter mellem regering og rigsdag, var dem, der handlede om Rigsdagens skattebevilgende magt, §§ 52 og 53: Ifølge dem var det suverænt Rigsdagen, der bestemte, hvor store statens indtægter skulle være – gennem vedtagelsen af skattelove, der var en *conditio sine qua non* for opkrævelsen af skatter, og gennem finanslovens overslag over indtægterne. Desuden afgjorde Rigsdagen suverænt, hvor mange penge staten skulle bruge til hvilke formål. Grundloven indeholdt desuden en meget klar garanti for, at regeringen respekterede Rigsdagens skattebevilgende kompetence. For ifølge grundlovsbestemmelserne måtte regeringen ikke opkræve skatterne og ikke afholde statens udgifter, hvis Rigsdagen ikke havde vedtaget finansloven.¹⁴ De folk, der forhandlede om grundlovens indhold, var udmærket godt klar over, at konsekvensen heraf var, at en regering, der kom i et uløseligt modsætningsforhold til folkerepræsentationen, ville tabe magtkampen. Således udtalte Novemberministeriets benjamin, finansminister W.C.E. Sponneck: »Ethvert ministerium, der forelægger finansloven, må nyde den tillid hos folkerepræsentationen, at finansloven i det væsentlige går igennem. Skulle det tilfælde indtræde, at regeringen ikke havde den tillid, så kunne det lidet nytte, at visse stående udgifter ... kunne opkræves uden folkerepræsentationens sanktion... det ministerium, som ikke kan få de fornødne skatter bevilgede af repræsentationen, vil være nødt til at takke af, hvilket fremdeles vil være tilfældet, så længe indtil der kommer et ministerium, som nyder denne tillid af repræsentationen...«. Den gammelliberale C.N. David gav udtryk for, at »skattebevillingsretten er en af de vigtigste konstitutionelle rettigheder«.¹⁵

Konklusionen må være, at den lovgivende magt fik en forrang i forhold til den udøvende, ganske enkelt fordi lovgivningens område blev så bredt; den lovgivende og udøvende magt blev fra første færd i den grad sammenvævet, at der nødvendigvis måtte bestå et tillidsforhold mellem dem. Hvis tilliden gik fløjten mellem rigsdag og regering, ville lovgivningsmagten stå stærkt. Det skyldtes både, at den i sig selv var stærkest, og at

14. Albert Olsen: *Studier over Finansloven 1850 til 1864*, København 1930, s. 24-29.

15. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 2375.

den havde råderet over de penge, regeringen skulle bruge for at kunne regere. At det var tilfældet, var grundlovsfædrene klar over. Det var derfor, de havde indsat en paragraf, efter hvilken en regeringschef fik ret til i utide at udskrive valg såvel til Folketinget som til Landstinget, den såkaldte opløsningsret (§ 27). Hvis en regering konstaterede, at den havde mistet Rigsdagens tillid, kunne den appellere til vælgerne ved at udskrive valg.¹⁶ Men tabte den valget, var der ikke rigtig andet at gøre end at gå af. Hvis tilliden mellem to parter er væk, og man derefter gør et forsøg på at løse problemet ved at udskifte den ene part, Rigsdagen, men ikke har held dertil, er det naturlige selvsagt at udskifte den anden part, regeringen. Hvis kongen ikke af sig selv fandt ud af det, kunne Rigsdagen gøre det umuligt for regeringen at fortsætte. Hvis denne situation indtraf, var det dog ikke uden videre ensbetydende med parlamentarisme. For ganske vist kunne kongen se sig tvunget til at afskedige regeringen, men i kraft af sin ret til at udnævne regeringen kunne han jo udnævne en ny uden hensyntagen til, hvad Rigsdagen måtte foretrække. På den anden side ville det være ret underligt, hvis kongen – efter at have konstateret, hvad der kunne ske, hvis regering og rigsdag kom i konflikt – ikke sørgede for, at den nye regering fik en sammensætning, som i en eller anden udstrækning var efter Rigsdagens hoved.¹⁷ Herefter var skridtet ikke langt til parlamentarisme. Hvornår denne rent faktisk ville blive en realitet, ville da afhænge af, hvornår Rigsdagen forlangte at få en bestemmende indflydelse på regeringsudnævnelserne. Og det ville igen afhænge af partiudviklingen, fordi et fast partimønster måtte være en forudsætning for, at parlamentarismen ville kunne fungere.¹⁸ Men blev kravet rejst med tilstrækkelig styrke på

16. Ifølge grundloven behøvede kongen ikke at opløse hele Rigsdagen; han kunne nøjes med alene at opløse Folketinget i utide eller for den sags skyld Landstinget. Det sidste var dog ikke almindeligt; det kom først på tale i 1913.

17. Da regeringen A.S. Ørsted december 1854 havde tabt et valg, som den udskrev for, at folket skulle bekræfte sin tillid til den, afskedigede kongen den og udnævnte en ny regering under ledelse af P.G. Bang, der kunne samarbejde med Rigsdagen.

18. Under forfatningskampen forsvarede Estrup i øvrigt også sin vægning ved at opgive regeringsmagten trods de gevaldige nederlag, han, så længe han respekterede Folketingets nej, løb ind i omkring sin »livssag«: forsvarsplanen med dens forskellige fæstninger, på denne måde: Oppositionen ville ikke kunne danne nogen regering, fordi den kun var enig i det negative: at sige nej. Til Monrad sagde han f.eks. under debatten 2. april 1884 i Folketinget, at hvis man fulgte det samme system i Danmark som i England, at en regering, der ikke kunne komme igennem med sin politik i parlamentet, trak sig, ville man få 8-dages ministerier, hvis der overhovedet kunne dannes noget. Estrup benægtede med andre ord, at partisystemet var så udviklet, at det ville kunne bære parlamentarismen. Thaulow: *Jacob Brønnum Scavenius Estrup*, 1940, s. 194; *Forhandlingerne paa Folketinget 1883-84*, sp. 2096ff.

baggrund af et stabilt partisystem, ville det blive vanskeligt at afvise, således som de grundlovsparagraffer, der handlede om forholdet mellem rigsdag og regering, var skruet sammen. I første omgang ville den frembrydende parlamentarisme antage karakter af en klogskabsregel, i næste omgang kunne den i tidens fylde blive det, man i England betegnede som »conventions of constitution« eller »constitutional understanding«. ¹⁹

Vurderet ud fra et indlæg 8. marts 1849 af ordføreren for grundlovsudvalget, den nationalliberale A.F. Krieger, var han på linie hermed, om end han formulerede sig mere forsigtigt. ²⁰ Krieger slog fast, at man ikke kunne indføre en parlamentarisme som den engelske gennem grundlovsparagraffer; den måtte gro frem af den måde, det parlamentariske liv kom til at udvikle sig. Om den parlamentariske statskik ville slå rod i Danmark eller ej, kom an på, om regeringsmagten eller folkerepræsentationen viste sig dygtigst. »Dersom regeringen står ... en tomme eller to over folkerepræsentationen, da vil dennes indflydelse komme til at stå under regeringens. Står derimod folkerepræsentationen i dygtighed eller indsigt en tomme eller to over kronens råd, da vil forholdet blive det omvendte«, sagde Krieger. Foreløbig indførte man alene et konstitutionelt princip; det gik ud på, at »intet ministerium kunne holde sig, når det viste sig, at det var, ikke i en uopløselig modsætning, ikke i en kamp på liv eller død, men kun i strid med majoriteten i folkerepræsentationen«. Krieger mente med andre ord, at når Junigrundloven trådte i kraft, ville man straks praktisere det led i den negative parlamentarisme, der betød, at en regering, som mistede folkerepræsentationens tillid, måtte gå. Men ved sin udnævnelse af en ny regering behøvede kongen ikke forlods at tage hensyn til, hvad Rigsdagen kunne acceptere, og slet ikke til, hvad den foretrak. Dette var ikke parlamentarisme – hævdede Krieger – men den ville dog hurtigt udvikle sig, hvis flertallet i Rigsdagen kom til at bestå af forstandige nationalliberale.

Alt i alt må Kriegers udtalelser om parlamentarismen karakteriseres som noget uldne; årsagen til, at han og andre nationalliberale ytrede sig således, er ret tydelig. De nationalliberale mente, at de repræsenterede en så stor fond af indsigt og dygtighed, at det naturlige ville være, at de fik flertallet i parlamentet i de kommende år. Blev det tilfældet, var der ingen tvivl. Så ville der være basis for parlamentarisme. Imidlertid havde valget til den grundlovgivende rigsforsamling oktober 1848 givet dem en for-

19. Jens Himmelstrup 1948, s. 255f., note 96.

20. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 1798-1800.

skrækkelse; bondevennerne var blevet uventet godt repræsenteret i grundlovsforsamlingen, og kandidater, der efter nationalliberal opfattelse var under jævnmålet som den bekendte væver Hans Hansen i Mern, havde slået nationalliberale koryfæer som H.N. Clausen. Der var altså ingen garanti for, at folket næste gang bestod intelligensprøven ved at foretrække nationalliberale frem for bondevenner. Men i denne situation havde de nationalliberale så sikret sig, at bondevennerne i det mindste ikke kom i besiddelse af regeringsmagten; for de nationalliberale kunne så henholde sig til, at grundloven ikke indeholdt et ord om parlamentarisme, og at det kunne tage meget lang tid, før denne statskik slog rod; man kunne selv sagt ikke gå ind for, at folk, der ikke ville evne at bruge magten med heldens interesse for øje, skulle være ministre.

Denne analyse og tolkning passer godt med den, man finder hos den svenske forfatningshistoriker Fredrik Lagerroth. Han skriver i sin afhandling fra 1949 om det nordiske og tyske i Junigrundloven, at bestemmelserne om ministrenes ansvar måtte gøre parlamentarismen til den »tämli- gen omedelbare konsekvensen«, samtidig med at han pointerer, at Krieger udtalte sig mere forbeholdent om grundlovens mulige parlamentariske indhold, end der var sagligt hold i.²¹

En anden årsag til, at parlamentarismen kun implicit var til stede i Junigrundloven, var, at den var en ateoretisk størrelse; den var ikke i 1848-49 omtalt hos de statsteoretikere, der nød anseelse; det skete først for alvor med Sir Walter Bagehots banebrydende værk fra 1867 *The English Constitution*, hvis hovedpåstand var, at regeringen var et udvalg nedsat af parlamentet. Endvidere fandtes parlamentarismen ikke indskrevet i de eksisterende forfatninger, som der ofte henvistes til under debatten i den grundlovgivende rigsforsamling: den belgiske af 1831, den norske af 1814, den franske af 1791, det franske charter fra 1814 og 1830 og frem for alt den engelske. Med hensyn til Englands forfatning havde grundlovsfædrene mærket sig, hvorledes parlamentarismen ganske langsomt havde slået rod, fra man i 1720 fik et kabinet under ledelse af en *primeminister*; Robert Walpole, til man over mange stadier på vejen mod parlamentarisme endelig nåede frem til, at den blev formelt anerkendt 1835. Som i England, således også i Danmark, tænkte grundlovsfædrene.

21. Fredrik Lagerroth: *Tyskt og nordisk i Danmarks förfatningsudveckling 1660-1849*, Lund 1949, s. 169f. Man lægger mærke til, at Lagerroths argumentation til fordel for Junigrundlovens implicite parlamentariske indhold svarer ret nøje til det synspunkt, Lehmann efter min fortolkning af hans Falstertale (jf. nedenfor) havde på samme spørgsmål.

Grundlovsfæstedes parlamentarismen, kunne rammerne blive for snævre. Grundloven kunne indeholde et konstitutionelt kongedømme. Det kollektive ministeransvar og Rigsdagens skattebevillingsret lagde op til parlamentarisme, men hvilket indhold denne i praksis skulle have, måtte afgøres i fremtiden i et samspil mellem parlament og regering (jf. Kriegers indlæg).

Tendenser til at fortolke grundloven i mere monarkisk retning

Herefter skulle man synes, at sagen var klar; det kunne ikke vare ret længe, inden parlamentarismen vandt indpas som forfatningsskik. Det blev ikke tilfældet trods visse ansatser dertil i tiden mellem de slesvigske krige (ministeriet Ørsteds afskedigelse december 1854 og udnævnelsen af ministeriet P.G. Bang i stedet).

Parlamentarismens manglende hurtige sejr må blandt andet sættes i forbindelse med, at bondevennerne blev et langt stærkere parti, end de nationalliberale havde regnet med. Efter deres mening fulgte det en politisk kurs, der var mere præget af bøndernes snævre økonomiske interesser end af ideale formål, og det stemte ikke overens med nationens interesse.²²

Allerede medens den grundlovgivende rigsforsamling arbejdede, kunne man konstatere, at højrekræfterne blev stærkere. De nåede dog ikke at få så meget vind i sejlene, at de formåede at indskrænke det demokratiske indhold i forfatningen ret meget. Men efter vedtagelsen af forfatningen fortsatte den reaktionære tendens til midten af 1850'erne: Fortolkningen og/eller administrationen af grundlovsparagraffer, der havde betydning for, om parlamentarismen hurtigt ville kunne sejre, gik i monarkisk retning. Ifølge § 13 udnævnte kongen sine ministre; denne paragraf begyndte man nu at fortolke på den måde, at han stod helt *frit*, når han udpegede sine ministre; forhandlingerne i den grundlovgivende rigsdag viste ellers klart, at paragraffen blot betød, at kongen sammen med en minister underskrev den beslutning, der gjorde udnævnelsen af en ny regering gyldig.

22. Jf. C.St.A. Billes artikel »Femte Juni Foreningen og dens Modstandere« i *Dagbladet* 26. maj 1852, hvor det hed, at bondevennerne langt mindre stræbte efter at fremme alles lykke end enkeltes magt; deres forfølgelse i den sidste samling af alle »både frisindede og selvstændige mænd, der i intet sveg deres anskuelse, men kun ikke ville gå i førernes ledébånd«, viste dette. C.St.A. Bille: *Tyve Aars Journalistik*, I, København 1873, s. 69.

I 1853 udstedte finansminister i regeringen A.S. Ørsted, W.C.E. Spønneck, en provisorisk lov, der forlængede en midlertidig finanslov, der var udløbet den 31. maj. Årsagen var, at Folketinget ikke var inde, fordi der var udskrevet valg. Rigsdagen nedlagde ikke nogen egentlig protest herimod, om end den skyndte sig at forandre den provisoriske lov til en ordinær lov, da den samledes igen; det åbnede op for en tolkning af grundlovens § 30 (om udstedelse af provisoriske love), der var langt bredere, end det oprindeligt havde været meningen. I denne stod der, at regeringen i særdeles påtrængende tilfælde, når Rigsdagen ikke var samlet, kunne udstede en provisorisk lov.²³ Hermed var der helt sikkert ikke tænkt på den situation, at regeringen bevidst gennem sine handlinger skabte det særdeles påtrængende tilfælde ved at hjemsende Rigsdagen. Men ved at den rent faktisk gjorde dette gennem sin udskrivelse af valg til Folketinget og Rigsdagen ikke reagerede særlig skarpt herpå, åbnedes der op for, at regeringer for fremtiden blot kunne hjemsende Rigsdagen og derefter sige, at forudsætningen for at udstede en provisorisk finanslov var til stede. På denne måde havde regeringsmagten fået en anvist en vej til delvis at skyde Rigsdagens monopol på bevillingsmyndigheden til side – i alt fald for en tid. Når de forhandlede finanslov, måtte politikerne herefter tage med i deres overvejelser, at en regering i en strid med Rigsdagen kunne gribe til det kampmiddel at suspendere Rigsdagens lovgivningsmyndighed og dens skattebevilgende magt ved for en tid selv at overtage dem i henhold til § 30 i grundloven. Hvis denne underminering af det parlamentariske indhold i forfatningen ikke skulle blive permanent, var det nødvendigt, at man – da man reviderede Junigrundloven i 1866 – gjorde det klart, at en regering ikke kunne bruge paragraffen om udstedelse af provisoriske love, som Spønneck havde gjort. Under grundlovsdebatten 1865 var flere medlemmer af Rigsdagen/Rigsrådet inde på, at der kunne være et behov for, at det blev markeret, at provisoriske finanslove ikke måtte forekomme.²⁴ Men da deres ønske ikke blev fulgt, var virkningen den modsatte: Den reviderede junigrundlov gav en slags grønt lys for at gøre som Spønneck i 1853.

Et andet tegn på den monarkiske tendens' gennemslag var, at Rigsda-

23. Albert Olsen 1930, s. 94-97; sagen er i øvrigt behandlet af Niels Neergaard, *Under Junigrundloven*, I, København 1892, s. 830f. og Jens Himmelstrup 1948, s. 28-33; *Rigsdagstidende 1852-53. Forhandlingerne paa Folkethinget 1853. 3. Samling*, Spønnecks redegørelse, sp. 21ff.

24. Således f.eks. D.G. Monrad og C.St.A. Bille (der havde været medlem af Folketinget siden 1861), *Rigsdagstidende 1864-65. 2. overordentlig Samling. Forhandlingerne paa Folkethinget*, sp. 844f. og 973f.

gen ikke vedtog nogen ministeransvarlighedslov, således som det blev lovet i Junigrundloven. Konsekvensen heraf blev, at det blev vanskeligere at gøre et ansvar gældende over for en minister. Uden ministeransvarlighedslov viste Rigsretten sig at være tandløs; det kom frem, da samtlige de medlemmer af regeringen Ørsted, der var tiltalt for have ladet afholde udgifter til oprustning, som ikke var godkendt af Rigsdagen, blev frikendt, skønt Rigsdagen aldrig nogen sinde godkendte mere end en mindre del af udgifterne. Yderligere afgrænsede dommen ministeransvaret meget snævert, idet den – noget formalistisk – fastslog, at kun den minister, der havde kontraseret den beslutning, som havde givet anledning til anklagen, kunne drages til ansvar.²⁵

Disse konservative omfortolkninger af grundloven fremhævede det monarkiske element og svækkede det parlamentariske. Dermed lagde de op til, at hvis de nationalliberale ønskede det, kunne de spænde ben for parlamentarismen. I mellemkrigstiden var der dog ikke så megen grund til at gøre det, for efter 1855 blev de nationalliberales stilling i Rigsdagen stadig stærkere. Og regeringen blev stadig tydeligere nationalliberalt domineret. Man kan dog have en mistanke om, at når de nationalliberale politikere stedse blev ved med at udtale sig mindre klart om parlamentarismen som dansk forfatningspraksis, hang det sammen med, at de forudså, at man senere kunne få brug for en mere konservativ tolkning af grundloven for at holde bondevennerne borte fra regeringsmagten.

Orla Lehmann som politiker og symbol

Povl Bagge og Leo Tandrup har allerede kastet lys over, hvorledes den store nationalliberale politiker i Martsministeriet, teologen D.G. Monrad, stillede sig til spørgsmålet om parlamentarisme;²⁶ derimod mangler en belysning af Orla Lehmanns standpunkt. Det er imidlertid lige så interessant

25. Stig Iuul: »Rigsretten«, *Den danske Rigsdag*, V, København 1953, s. 561-574; Niels Neergaard, II, 1, 1916, s. 15f., 197f.; Alex Thorsøe: *Kong Frederik den Syvendes Regjering*, II, København 1887, s. 484-491. I ministeransvarlighedsloven fra 1964 ligger der udtrykkeligt en afstandtagen fra den snævre opfattelse af ansvaret, som Rigsretten gjorde gældende i 1856; for i denne lov står der, at det ikke blot er den minister, der har underskrevet beslutningen/-gerne og udført dem, der kan drages til ansvar, men også de ministerkolleger, der har haft del i beslutning og udførelse.

26. Povl Bagge: *Studier over D.G. Monrads Statstanker*, København 1936, s. 109-119; Leo Tandrup, »D.G. Monrads syn på konstitutionalisme og parlamentarisme 1869-1886«, *Historie*, Ny rk. VIII, 1, 1968, s. 14-97.

som Monrads, især fordi Lehmann i offentlighedens bevidsthed klarede tegnede det nationalliberale partis synspunkter. I tiden indtil stiftelsen af *Det forenede Venstre* i 1870 fandtes der knapt nok rigtige partiprogrammer; for ganske vist offentliggjorde nationalliberale foreninger som *Femte Juni Foreningen* (som blev stiftet 1850, men afgik ved døden allerede inden midten af 1850'erne) og *Foreningen til Værn om Grundloven* fra 1854 programudtalelser, og det samme gjorde nationalliberale politikere, når de stillede op til valgene. Men foreningerne havde en tendens til at udsende vage udtalelser: De klingede smukt med deres henvisninger til, at der skulle arbejdes for friheden og fædrelandet, men indeholdt meget lidt om den konkrete politik.²⁷ Årsagen var formodentlig, at disse foreninger ikke så sig selv som partier, men som foreninger, som alle, der bare gik ind for den styreform, man havde vundet i 1848-49, kunne samle sig bag.²⁸ Hvad kandidaterne angik, oplevede man det samme: Man skulle nødtigt komme til at udtale sig så forpligtende, at man stødte vælgere bort. På denne baggrund blev en politiker som Orla Lehmann en slags selvbestaltet programskriver. Hans evne til at holde taler, hvis synspunkter slog an, var legendarisk. Han var en fremragende taler i alt fald i forhold til de kredse, der udgjorde kernen af den nationalliberale vælgergruppe: byernes højere middelstand af embedsmænd og borgerskabet, og som fuld-blods politiker forstod han at give det politiske signal, der på netop det tidspunkt var behov for at høre. Dermed kom han til at tegne de national-liberales politiske profil, ikke blot i vælgerfolkets, men også i partifællers og de politiske modstanderes øjne. Lehmann erhvervede en art politisk symbolværdi. Da han blev optaget i ministeriet C.C. Hall i september 1861, var det nok ikke så meget, fordi han var blevet det dominerende nationalliberale medlem af Landstinget, eller fordi han i arbejdet med de konkrete lovforslag havde vist sig at være en sagligt stærk politiker; hans udnævnelse skyldtes lige så meget, at omverdenen måtte opfatte den som

27. Jf. at Femte Juni Foreningen proklamerede, at den var modstander af »overilet og hensynsløs omformning af de bestående forhold«. Niels Neergaard, I, 1892, s. 645f., II, 1916, s. 887, 899; Per Salomonsson (red.): *Den storpolitiske magtkamp*, København 1968, s. 15; *Fædrelandet* 13. maj, 3. og 23. august 1852.

28. Billes førnævnte artikel »Femte Juni Foreningen og dens Modstandere« i *Dagbladet* 25., 26. og 27. maj 1852 bekræfter, at det netop var sådan, foreningens medlemmer opfattede sig selv – i alt fald, hvis man kan gå ud fra, at han var repræsentativ for foreningens medlemmer. For artiklen indeholder et varmt forsvar for, at det ikke gjorde noget, at de medlemmer af foreningen, der tegnede den over for offentligheden, havde vidt forskellige synspunkter, når blot de var enige om hovedsagen: at værne forfatningen. C.St.A. Bille, I, 1873, s. 63-73.

et signal om, at regeringen nu ville slå ind på en ejderpolitisk kurs. Helstatspolitikken var opgivet.²⁹

Mere end andre nationalliberale politikere gled den offentlige Lehmann og det nationalliberale parti over i hinanden. De var stort set ét. Lehmann var i eminent grad partipolitiker – af samme type som barnebarnet Ove Rode, hvis mest slående egenskab som politiker ifølge Tage Kaarsted netop skulle have været, at han var partipolitiker par excellence: en politikertype, der identificerede sin politiske sag og sine synspunkter med partiets sag og var villig til at gå meget langt for at tjene dets interesse;³⁰ det samme kan man sige om hans morfader, Orla Lehmann. I langt højere grad end Monrad udmærkede dette hans politiske indsats. Principielt delte han ganske vist det almindelige nationalliberale synspunkt, at det ikke var politikerens opgave at fremme en bestemt klasses eller et bestemt partis synspunkter. Han skulle alene lade sig lede af, hvad han anså for at være til fordel for hele nationen, og ikke tillægge »smudsige« materielle betragtninger den afgørende værdi; de sande værdier havde med ædel stræben, ånd osv. at gøre. Synspunktet kommer f.eks. frem i et manuskript til en tale, han udarbejdede i 1842, da Roskilde stænderforsamlings session var overstået. Her hævder han, at »... intet har magt over mig undtagen min overbevisning om sandhed og ret, at intet kan gøre mig varm undtagen tanken på Danmarks ulykke og kærligheden til dets frihed og frelse. Derfor, når enhver fægtede for sit, havde jeg ikke andet at kæmpe for end Danmark«. ³¹ Teoretisk fastholdt Lehmann denne idealistiske position hele sit politikerliv igennem; i et brev til Krieger fra 1864 beklagede han, at det politiske liv havde ændret sig: »Ét tilstår jeg, at jeg har lært siden 1848, nemlig vort demokratis sammenfalden med en klasseinteresse og deri begrundede hjemfalden til ledere af en ganske anden kaliber, end jeg tænkte mig i 1848«, skrev han.

Selv om hans holdning til det politiske arbejde altså fortsat var idealis-

29. Erik Møller: *Helstatens fald*, I. København 1958, s. 429f. Jf. i øvrigt *Berlingske Tidendes* vurdering 16. september 1861, at Lehmann var en af dem, »hvis navn er et helt program«.

30. Tage Kaarsted: *Ove Rode som partipolitiker*, Odense 1971, s. 229-240, især s. 236. Jf. Bertel Heurlins anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, bind 75, 1975, s. 361-365.

31. Julius Clausen: *Af Orla Lehmanns Papirer*, København 1903, hele talen s. 56-66, citatet s. 59. Det idealistiske kommer også frem i påstanden om, at forsamlingen efter hans mening har spildt for megen tid på ensidigt at forfægte smålige materielle interesser, som »aldrig tilforn skulle være fremtrådte med en så egoistisk nøgenhed, aldrig i den grad have for dunklet følelsen for fædrelandets brøst og begejstringen for dets velfærd« (s. 57).

tisk, præget af den overbevisning, at kun de burde have politisk indflydelse, der kunne hæve sig over de snævre klasseinteresser, blev han i en helt anden grad, end han selv oprindeligt havde tænkt sig, partipolitiker. For, som han skrev i det samme brev til Krieger, så lod han sig i sit politiske arbejde lede af den overbevisning, at »de, der havde bragt demokratiet til magt og ære, havde de største forpligtelser til at holde det inden for de ret-

Orla Lehmann

Den unge Lehmann. (Efter Johannes Lehmann: Den unge Lehmann, København 1957).

te skranker«. ³² Resultatet var det lidt paradoksale, at han for at hævde helledens interesse mod de bondeledere, der efter hans opfattelse ikke kunne se ud over deres egen næsetip, i høj grad gjorde sig til talsmand for det samme, man forbandt med venstrepolitikere som J.A. Hansen og Gert Winther: partidisciplin og ensidig hævvelse af partiets og dets kernevælgeres interesser. Allerede 18. november 1852 anfører J.C.H. Fischer, der netop var blevet indvalgt i Folketinget, ³³ at lysten til at udsønde medlemmer, man ikke helt sikkert kan regne med, ingenlunde er ringere i Centrum (den nationalliberale gruppe) end i Venstre. Herefter hedder det: »... er det i Centrum nationaliteten eller noget dermed i ringeste forbindelse stående spørgsmål, der er på bane, så at Lehmann kan betragtes som partifører, da hersker der en terrorisme uden lige..., en terrorisme så hensynsløs, at jeg vil tvivle meget på, at B.C. [Balthazar Christensen] kan drive den videre«. ³⁴ Fischer var ikke de nationalliberale særlig venligt stemt, så han behøver ikke at være et sandhedsvidne. På den anden side peger andre oplysninger i samme retning. 1853 trak Lehmann sig ud af Folketinget, men kun for allerede året efter at genindtræde i Landstinget, hvor hans position såvel i det almindelige arbejde i førstekammeret som inden for centrumgruppen af nationalliberale blev meget fremtrædende. ³⁵ At han efterhånden fik meget svært ved at forstå afvigende synspunkter i forhold til hovedstrømmen inden for det nationalliberale parti, dokumenterer den artikel, som han i begyndelsen af 1860 sendte sin gamle våbenfælle, redaktør af de nationalliberales hovedorgan *Fædrelandet*, Carl Ploug. Anledningen var, at Ploug havde udtrykt sig ret positivt over for det nydannede ministerium Rotwitt, hvis parlamentariske basis udgjordes af Venstre (bondevennerne). I artiklen bemærkede Lehmann, at han håbede, at den uenighed, der havde vist sig mellem flertallet inden for »det nationalkonstitutionelle parti« og dets hovedorgan *Fædrelandet*, snart ville for-

32. Orla Lehmann til A.F. Krieger 23. januar 1864. Rigsarkivet, A.F. Kriegers arkiv, nr. 5810.

33. J.C.H. Fischer var på det tidspunkt nærmest knyttet til bondevennerne og især Tschernings fraktion. Den faste linie i hans politiske virke var, at han ikke brød sig om de nationalliberale, hvis idealistiske tale han ikke gav fem flade øre for, men nærmest syntes at opfatte som ordsqualder.

34. Ib Gejl (udg.): *J.C.H. Fischers politiske dagbøger*, Århus 1966, 18. november 1852, s. 52.

35. Forskellige steder i kildematerialet kan man finde et vist belæg for Neergaards vurdering af Lehmann som almægtig i landstingssammenhæng. Således skrev Ploug i *Fædrelandet* 28. maj 1857, at »det bogstavelig er sandt, at ét medlem (O. Lehmann) trækker det hele læs«. At Lehmann var lederen af landstingsgruppen, dokumenterer Bruuns dagbog flere steder; f.eks. står der 3. oktober 1858: »Anmodning ved Thomsen om i Lehmanns sted at samle Landstingets Centrum«. Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen (udg.): *M.P. Bruuns dagbog 1856-74*, Århus 1961, s. 13.

svinde. »Thi er det slemt for et parti at mangle et anerkendt organ, så er det endnu værre for et blad, når der ikke står et parti bag samme; man kan tillægge enkeltmænds anskuelser og udtalelser stor vægt, men et politisk dagblads rette styrke ligger dog i dets repræsentative karakter«, skrev han; i det ledsagende privatbrev til Ploug bad han denne om ikke at sætte den tillid, han selv og bladet nød, over styr ved »i mindste måde at kolludere med dette maskepi«. Pædagogisk sluttede han med denne ros: »I er nu i færd med at genfinde Eder selv og dermed Eders venner. Bliv ved på denne vej. Det er min nytårshilsen til Dig og gamle Giødvad«. ³⁶ Først i 1864 blev Lehmann officielt partileder; han blev formand for den vælgerorganisation, en kreds af fremtrædende nationalliberale dannede i 1864, *Den danske Folkeforening*. ³⁷ De skrifter, han udsendte i denne periode af sit liv: *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke* (1865), *Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849....* (1865), *Reiseerindringer fra Norge* (1865) og *Det gamle Mellemværende mellem dansk og tysk* (1868), var alle et led i at tegne partiets profil klart og tydeligt ³⁸ og således afværge det tilbageslag, som nederlaget i den anden slesvigske krig ellers så ud til at give de nationalliberale. ³⁹ Personligt så Lehmann »Danmarks ulykke« som en opfordring til, at han med endnu større energi skulle kaste sig ud i det politiske arbejde til gavn såvel for landet som partiet – to fænomener, der stod som næsten identiske i hans bevidsthed. ⁴⁰

36. Julius Clausen 1903, privatbrevet s. 174-176, artiklen (som ikke blev trykt) s. 176-183.

37. Jens Sass Bak: »Nationalliberale partipolitiske organisationer«, *Historisk Tidsskrift*, bind 75, 1975, s. 273-319.

38. Det gjaldt endogså for et skrift som rejseerindringerne fra Norge, som man dog ellers – efter dets indhold – ville have antaget havde en mere personlig karakter. I alt fald skrev han til Ploug november eller december 1865 og protesterede over, at hans bog var anmeldt, som om den var en stiløvelse og ikke som en bog, der, som Lehmann selv formulerede det, »var fuld af nøje overtænkte domme om de fleste politiske spørgsmål«. Julius Clausen 1903, s. 235.

39. Jf. konklusionen i Lehmanns skrift *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke*, København 1865, s. 58. Her hedder det, at han havde påvist, i hvor høj grad man gjorde »det såkaldte nationalliberale parti« uret ved at pålægge det skylden; det var ikke så meget sket for at forsvare dets ledende mænd som for at retfærdiggøre den politik, de havde søgt at gennemføre.

40. Jf. hans bemærkning til Monrad, da han besøgte denne for at få ham til at opgive sin udvandring til New Zealand: Allermindst kunne det sømme sig for ham og Monrad »at undrage os konsekvenserne af en udvikling, hvori vi selv havde en så stor del... det stod i Guds hånd, om der skulle komme lysere dage, og den første betingelse var da, at de, der havde kraft og evne, ikke havde forladt deres post«. Julius Clausen 1903, s. 233.

Lehmanns tese: Det konstitutionelle monarki rummer parlamentarismen

Lehmanns standpunkt til ca. 1849

For Lehmann var den negative parlamentarisme så at sige en simpel følge af en konstitutionel monarkisk forfatning, der pr. definition måtte operere med ansvarlige ministre. Allerede i hans første offentliggjorte artikel fra 1832 finder man nogle af de synspunkter, der fik ham til at nære denne overbevisning: De steder, hvor kongen havde vetoret og parlamentet den besluttende myndighed – han tænkte vel i denne forbindelse på Storbritannien – havde parlamentet »i budgettet ... et almægtigt tvangsmiddel til at sætte sin vilje igennem«. Derfor kan intet ministerium holde sig, »når det har majoriteten imod sig, så at majoriteten altså stedse hæver sine hovedmænd til ministre, d. e. gør sin vilje til regeringens«. ⁴¹ Dette udsagn skal ikke forstås på den måde, at Lehmann allerede i 1832 bekendtgjorde, at han var tilhænger af den parlamentariske statsskik – den første opgave var at få indført de rådgivende provinsialstænderforsamlinger; hans udsagn var alene deskriptivt. Det hørte til det konstitutionelle systems natur, at parlamentet havde en slags førsterang sammenlignet med regeringen; parlamentets eneret på endeligt at fastsætte, hvor store statens indtægter skulle være, og hvor meget der skulle bevilges til de forskellige statslige aktiviteter, gav det magt til at sætte sin vilje igennem.

At Lehmanns kamp for en fri forfatning også var motiveret af et ønske om, at styret skulle være parlamentarisk, viser nogle af hans berømte taler fra 1840'erne. I sin tale til bønderne på Falster i 1841 hævdede han således bl.a., at kongen reelt ikke besad den enevældige magt, som bønderne troede, han havde: I stedet lå den hos embedsmænd, som ikke var underkastet nogen kontrol, og som kunne unddrage sig ansvaret. Med Lehmanns ord: »... det er embedsmændene ..., som i gerningen udøver en stor del af den magt, som efter ordene tillægges kongen, men som undtager sig ansvaret for deres handlinger ved at krybe i skjul bag kongekåbens purpur og således stille deres herre blot for meget, hvortil han i grunden kun låner navn... hvad kan det nytte, at vælgerne samvittighedsfuldt udsøger de bedste mænd af deres midte, og at disse kommer sammen og drøfter og arbejder og stræber for folkets bedste – hvad kan alt

41. [Orla Lehmann]: »F.A. Holstein: Om de danske provinsialstænder«, *Maanedsskrift for Litteratur*. VII, 1832, s. 170.

det nytte, når et par etatsråder, som ikke er en smule klogere end de bedste mænd af stænderne, men som kender langt mindre til folkets anskuelser og fornødheder, kan sidde ved deres grønne bord inde i København og lave det således, at det ene efter det andet bliver forkastet eller udsat eller forkvaklet... Det er dette, man ønsker herefter at forebygge«. ⁴² En forudsætning for, at det blev anderledes, måtte være, at regeringsdannelsen kom til at foregå under hensyn til, hvad folket ønskede, som det kom til udtryk i dets sammensætning af parlamentet. Sagt på en anden måde: I sin Falstertale gav Lehmann begrebet ansvarlige ministre et så fyldigt indhold, at han med ansvarlighed ikke blot kan have tænkt på, at ministrene havde et retligt ansvar. Deres ansvar var også politisk. ⁴³ Men for at det kunne gøres gældende, måtte parlamentet nødvendigvis have mulighed for at drage dem politisk til ansvar. Lehmann forudsatte altså, at indførelsen af et konstitutionelt monarki samtidig betød den parlamentarisme, som det danske samfund havde brug for; at man skal fortolke hans Falstertale således, kom endnu klarere frem under en debat november 1844 i Roskilde stænderforsamling om en mistillidsadresse til statsrådet, stillet af den liberale bankdirektør H.P. Hansen. På den indvending, at et mistillidsvotum kun kunne komme på tale i en konstitutionel stat, svarede Lehmann, at det var helt rigtigt. »Thi et mistillidsvotum i en konstitutionel stat involverer, at ministeriet inden næste dag har aftrådt eller i alt fald kun forbliver, indtil et nyt ministerium er blevet dannet«; i en absolutistisk stat var et lignende mistillidsvotum kun et motiv for kongen til at overveje, om han ikke burde tage en anden regering, det forpligtede ham ikke. ⁴⁴

Falstertalen 1841 og hans indlæg i stændersalen i Roskilde 1844 var altså ikke deskriptive; de viser, at den parlamentarisme, som var impliceret i det konstitutionelle monarki, for Lehmann stod som attråværdig. Ja, endnu skarpere formuleret kan man sige, at en af årsagerne til, at han ønskede enevælden erstattet med et konstitutionelt monarki, var, at dette system efter hans opfattelse rummede den parlamentarisme, der ville sikre den politiske overensstemmelse mellem folk og regering.

42. Carl Ploug, III, 1873, s. 123f.; Johannes Lehmann: *Den unge Orla Lehmann*, København 1957, s. 70f.

43. Den samme opfattelse af, hvad der ligger i begrebet ansvarlig minister, ligger – jf. ovenfor – bag Lagerroths, som altså kan siges at have støtte i Lehmanns brug af begrebet.

44. *Tidende for Forhandlingerne ved Provinsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lolland-Falsters Stifter samt for Færøerne i 1844*, 1844, sp. 559.

Lehmanns synspunkter hang nøje sammen med, at det efter hans mening var en illusion at tro, at man i et repræsentativt demokrati af den konstitutionelt monarkiske type kunne have en ligevægt mellem den udøvende magt, som var knyttet til monarkens person, og den lovgivende repræsenteret i et folkevalgt parlament. I sin anmeldelse i 1834 af den norske jurist F. Stangs bog om Eidsvoll-forfatningen erklærede han, at det ikke havde særlig stor betydning, at den norske forfatning kun overlod kongen et suspensivt veto; det betød kun, at de norske grundlovsfædre havde taget til efterretning, hvorledes det konstitutionelle monarkis faktiske tilstand under alle omstændigheder ville blive – absolut veto eller ej. »I virkeligheden er ingen konstitutionel konge i stand til mere end en kort tid at sætte sin vilje igennem imod folkerepræsentationens vilje, og hvor en friere forfatning i sandhed er gået over i folkelivet, er selv dette næppe tænkeligt«, skrev han.⁴⁵ Lehmanns anskuelse kan sammenfattes på denne måde: Det kunne måske lykkes kongen i et samfund, hvor valgetten var yderst begrænset og/eller den politiske deltagelse yderst ringe, at hævde sin vilje imod repræsentationsorganets. Men det ville ikke gå dér, hvor parlamentet repræsenterede befolkningen, og denne var optaget af det politiske liv. Ved at gennemføre et konstitutionelt monarki erkendte man, at folket havde suveræniteten. Levede det op til sit politiske ansvar ved aktivt at deltage i politik, blev den afgørende politiske magt placeret hos det parlament, der udgik af det folk, der havde den endelige magt, suveræniteten.⁴⁶

På denne baggrund kan der ikke være nogen tvivl om, at Lehmann mente, at en slags parlamentarisme ville være en naturlig konsekvens af systemskiftet 21.-22. marts 1848, også selv om det forfatningsudkast, han selv havde været med til at lave, ikke udtrykkeligt sagde, at suveræniteten herefter lå hos folket, og at regeringen skulle dannes i overensstemmelse med det parlamentariske princip.

De tanker, Lehmann fremførte om den frie forfatning og dens fordele, lå til grund for den forfatning, der så dagens lys i Danmark i 1849. Bag

45. Orla Lehmann: »F. Stang: Den norske Konstitutionslovgivning«, *Maanedsskrift for Litteratur*, XII, 1834, s. 289-360, se s. 304.

46. At han også mente dette i 1848, fremgår af, at han senere i 1860'erne forklarede, at hans ord fra marts 1848 i borgerrepræsentationens adresse om »fortvivlelsens selvhjælp« blot var »jævnt dansk udtryk for den folkesuveræniteten, som i 1848 var det almindelige løsen, og som hos os i grundloven fik sin legitime fuldbyrdelse«. Orla Lehmann: »Borgerrepræsentanternes Adresse af 20de Marts«, Hother Hage (udg.): *Efterladte Skrifter*, II, 1873, s. 69-71; citatet s. 70.

denne lå den forestilling, at for fremtiden skulle en mand ikke udnævnes til minister, bare fordi kongen eller embedsmændene ønskede det. Til ministre skulle de personer udnævnes, hvis position var et resultat af deres politiske indsats, og som var indstillet på at føre de beslutninger ud i livet, som folkets repræsentanter, rigsdagsmedlemmerne, traf.⁴⁷

Lehmans klare angivelse af, at martsdagens omvæltning placerede suveræniteten hos folket, førte naturligt over i parlamentarismen;⁴⁸ det fremgår i øvrigt også af, at Det forenede Venstres leder, Christen Berg, under Folketingets debat 1873 netop begrundede sin afvisning af Højres påstand om, at Folketinget kun udgjorde en tredjedel af den lovgivende magt, ved at henvise til Lehmanns tanker. »Stemmer dette med den tanke, der er fremsat af Orla Lehmann, at folkesuveræniteten fandt hos os sin legitime fuldbyrdelse i grundloven?«, spurgte Berg ved den lejlighed og slog fast, at Landstinget ikke længere – efter grundlovsrevisionen i 1866 – stod i så levende forbindelse med folkeviljen som Folketinget. Regeringen skulle derfor dannes, så den var i overensstemmelse med Folketinget; det alene repræsenterede folkeviljen.⁴⁹ Her er det så et spørgsmål, om Lehmann ville kunne skrive under på, at Folketinget skulle have det altafgørende ord med hensyn til regeringsdannelsen. I 1848-49 var han ganske givet tilhænger af en rigsdagsparlamentarisme, hvilket ikke kan undre, eftersom såvel Junigrundlovens folketing som Landstinget skulle vælges ved, hvad man dengang agitatorisk betegnede som almindelig, lige valgret. Omvendt fremgår det også af hans indlæg i statsrådet, at han gjorde sig til talsmand for at ophæve tokammersystemet i det spørgsmål, hvor folkerepræsentationens kompetence var størst: på skattebevillingsområdet. På statsrådsmødet den 31. juli 1848 stillede han det ændringsforslag til Monrads *Materiale til en Forfatning*, at folketing og landsting skulle gå sammen i én forsamling, når finansloven skulle vedtages i sin endelige

47. Der er med andre ord ikke noget belæg for den tolkning, som Henning Matzen og partiet Højre anlagde, at grundlovsparagraffen betød, at kongen stod frit i valget af sine ministre. Som sædvanlig fremsatte Henning Matzen synspunktet provokerende, for ifølge ham var kongens ret til at udnævne kun indskrænket af, at de, der valgtes til ministre, skulle have dansk indfødsret, være fuldmyndige, vederhæftige og i besiddelse af de saglige kvalifikationer, der krævedes for at bestride et ministerembede. Henning Matzen: *Den danske Statsforfatningsret*, II, 2. trykte udgave, København 1879, s. 79.

48. Jf. borgerrepræsentationens adresse 20. marts 1848, som var forfattet af Lehmann: »Vi anråber Deres Majestæt om ikke at drive nationen til fortvivlelsens selvhjælp«; det var et naturligt udtryk for, at suveræniteten lå hos folket, skrev Lehmann i en artikel i *Historisk Tidsskrift*, *Historisk Tidsskrift*, 3 rk. VI, 1866, s. 144ff.

49. *Rigsdagstidende 1872-73. Forhandlingerne paa Folkethinget*, sp. 4663-4675.

skikkelse. Hans begrundelse herfor var, at hvor det drejede sig om selve statsmaskineriets grundlag: de penge, der holdt statsfunktionerne i gang, kunne det ikke nytte noget, at uenighed mellem tingene blokerede for en vedtagelse. Her måtte der nødvendigvis være en procedure for, hvorledes man nåede et resultat. Lehmanns ændringsforslag faldt ikke i god jord, først og fremmest fordi D.G. Monrad vendte sig imod det; han fandt, at Landstinget skulle være fuldstændig ligestillet med Folketinget; det ville ikke blive tilfældet, hvis man ændrede grundlovsudkastet, som Lehmann foreslog. Monrads synspunkt gik af med sejren.⁵⁰ Havde statsrådet godkendt Lehmanns ændringsforslag og den grundlovgivende rigsforsamling vedtaget det, ville følgen være blevet, at den parlamentarisme, forfatningens bestemmelser lagde op til, ville have givet Folketinget hovedindflydelsen. Tingenes vedtagelse af finanslovene i fællesskab ville have betydet, at en regering ikke ville have kunnet holde sig oppe ved at spille på en modsætning mellem landsting og folketing i finanslovsspørgsmål. Den ville ikke hårdhændet have kunnet skære igennem uenigheden ved at udstede provisoriske finanslove, som regeringen J.B.S. Estrup gjorde det 1877 og 1885-94; desuden ville det klart have givet Folketinget den mest fremtrædende position, fordi det ville have fået hovedindflydelsen på lovenes lov, finanslov, gennem sin numeriske overlegenhed i forhold til førstekammeret.

Konklusionen må være, at Lehmanns opfattelse var, at ministrene efter 21. og 22. marts 1848 ikke længere havde deres magtbasis i en konges besiddelse af suveræniteten; de måtte have den i folket eller rettere i det organ, der repræsenterede folket,⁵¹ og dette havde i øvrigt også via budgettet og skattebevillingsretten magten til at hævde sig i tilfælde af uenighed mellem ministeriet og det selv. En forudsætning var dog, at folkerepræsentationen virkelig kom til at repræsentere folket. Den første betingelse, nemlig en udstrakt valgret, blev opfyldt, da det grundlovsudkast, Martsministeriet fremlagde, og som indeholdt en meget udstrakt valgret, blev vedtaget og stadfæstet 5. juni 1849. Om den anden, folkets interesse for samfundsspørgsmålene og aktive deltagelse i det politiske liv, ville blive en realitet, kunne man vel endnu ikke vide under forhandlingerne i den

50. Harald Jørgensen: *Statsrådets forhandlinger 1848-1863*, I, 1954, s. 405-406.

51. Synspunktet minder om det, Tscherning fremførte under debatten om det suspensive veto: Efter indførelsen af det konstitutionelle kongedømme måtte kongen nødvendigvis have noget bag sig – enten folket uden for repræsentationen eller en repræsentation, der var i overensstemmelse med folket. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsforsamlingen 1848-49*, sp. 2295f.

grundlovgivende rigsdag. Men den livlige politiske aktivitet, der havde præget året 1848, kunne godt tyde derpå.

Lehmanns standpunkt efter den fri forfatnings ikrafttræden

Lehmanns brev (med ledsagende artikel) til Ploug 3. januar 1860 indicerer, at han principielt fastholdt sit synspunkt, at konstitutionelt monarki betød parlamentarisme; i brevet gav han udtryk for, at det efter hans opfattelse statsretligt var gået korrekt til, da kongen december 1854 afskedigede regeringen Ørsted og i stedet udnævnte P.G. Bang til premierminister. For at bruge Lehmanns egne formuleringer: »At et ministerium aftræder, fordi det ikke kan gennemføre sit program..., og at et andet indtræder med et nyt program, som derefter forelægges nationalrepræsentationen og accepteres af denne, er altsammen i sin gode konstitutionelle orden. Men navnlig er det dette, når der er åben fejde mellem repræsentationen og ministeriet, og kongen da afskediger dette [ministeriet Ørsted] og kalder hins [nationalrepræsentationens] førere til magten. Fejden var så gammel, at kongen længe måtte være forberedt på det forestående valg mellem ministerium og rigsdag, og det var i alt fald givet, at rigsdagsvalgene ikke ville bringe ministeriet sejren«.

Derimod kunne Lehmann bestemt ikke acceptere den måde, bondevenneministeriet Rotwitt var kommet til magten på; for bag dets udnævnelse lå udelukkende nogle intriger, som en hofkamarilla havde iværksat; derfor kunne han heller ikke forstå, at Ploug i sit blad *Fædrelandet* kunne skrive pænt om dette ministerium. Som han skrev i brevet: »I alle, især nye konstitutionelle stater, er der krig mellem parlament og hof. Til hvilken side hører folk som du og jeg? Men er hofregimentet forkasteligt, udøvet af den fineste elite af det sociale hierarki, hvad da, når det er en bande af eventyrere uden ånd, uden dannelse, selv uden navn?«.⁵² I artiklen tilføjede han, at hvis bondevennerne havde overtaget regeringsmagten på en regelmæssig måde eller havde kunnet danne »en anstændig regering«, ville det ikke have generet ham det fjerneste, at de havde fortrængt det nationalliberale ministerium; det var hans principielle synspunkt, at kræfternes vekslende spil skaber liv og friskhed i hele statslivet. For når oppositionen indtager regeringens plads og regeringen oppositionens, resulterer det i, »at den første bliver manerligere, den sidste liberalere: De prøvede mænd vil da vende tilbage til magten med fornyede kræfter og

52. Julius Clausen 1903. s. 174-176.

bedre kunne komme til rette med en opposition, som den erfaring, der var vundet ved selv at udføre, hvad den var vant til at fordre, ville have gjort både forstandigere og beskednere«, skriver han.⁵³ Med sin stærke protest mod hofkamarillaens overtagelse af magten var Lehmann i god overensstemmelse med Falstertalens synspunkt: at det konstitutionelle monarkis styrke var, at det sikrede mod, at en snæver elite, der var ude af kontakt med folket, kom til at sidde inde med regeringsmagten. Men hvis regeringen ikke skulle have sin basis i hoffet, måtte den nødvendigvis have det i parlamentet. Hvis en regering mistede folkerepræsentationens tillid og ikke kunne komme igennem med sit program og heller ikke havde held til at ændre herpå gennem udskrivelse af valg, var det i orden konstitutionelt set, at den afløstes af et ministerium, der rummede nationalrepræsentationens førere. For Lehmann var det altså ikke godt nok, hvis kongen som en konsekvens af modsætningen mellem regering og rigsdag afskedigede regeringen og udnævnte en ny efter sit eget hoved; den skulle også bestå af Rigsdagens ledere; det sidste var et vigtigt punkt for ham; det viser hans stærke beklagelse af, at L.N. Scheele, der ikke var rigsdagspolitiker, men havde indflydelse ved hoffet, blev medlem af den nye regering P.G. Bang i 1854. Disse synspunkter viser Lehmann som en overbevist tilhænger af den konstitutionelle orden, der kaldes parlamentarisme. Hans argumentation for, at det er en fordel, hvis regering og opposition af og til skifter plads, bekræfter yderligere, at han er parlamentarismens mand, og at hans ideal på dette punkt er det engelske parlamentariske system.

Trods Lehmanns stærke principielle tilslutning til parlamentarismen lader det sig dog ikke skjule, at han måske ville få vanskeligt ved konkret at leve op til sine principielle synspunkter. For hvorledes ville han stille sig, hvis den parlamentariske situation lagde op til, at bondevennerne kunne komme til magten på en parlamentarisk korrekt måde, men uden at kunne stille en regering, der efter hans mening var anstændig? Det særdeles negative syn, han havde på Venstres ledere, giver den fornemmelse, at han ville være blevet stillet i et dilemma. På den ene side havde han en stærk overbevisning om, at det konstitutionelle livs regler (inklusive den parlamentariske statsskik) skulle følges; på den anden side anså han bondevennerne for at være nogle uværdige, magtbegærlige personer, der havde fordrejet hovedet på deres vælgere. I indledningen til *Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849* stemplede Lehmann f.eks. det herredømme, som enkelte mænd udøvede over bondevennerne i Folketin-

53. Ibidem, s. 177.

get, som forsmædeligt og udtalte, at de ville blive frie, hvis de fik det ryset af sig.⁵⁴ I et defensionsindlæg fra 1865, som han udfærdigede til Ploug, da Gert Winther havde anlagt en injuriersag mod *Fædrelandet*, fordi det havde anvendt udtryk som krybdyr og snyltesvamp i en omtale af hans virksomhed, skrev Lehmann, at når en eventuel straf skulle udmåles, måtte der tages hensyn til, »at der ikke ved de påklagede udtalelser er tilføjet citanten nogen skade, idet de netop vil forhøje hans anseelse i de kredse, hvor han ene kan vente at finde en sådan, og hvis omdømme ene for ham kan have betydning«. ⁵⁵ Her ser vi den nationalliberale arrogance for fuld udblæsning – ikke alene i forhold til Gert Winther, men også over for kredse, han repræsenterede. Både mod Gert Winther og sin gamle samarbejdspartner fra før 1848, J.A. Hansen, følte Lehmann en dyb, personlig uvilje.⁵⁶ Og han mente, at det ville være en katastrofe, hvis sådanne folk kom i spidsen for landet.

Frygten for bondevennehærdømmet fik dog ikke Lehmann til at støtte de kræfter, der arbejdede for at styrke det monarkiske element i Juni-grundloven ved at svække folkerepresentationens magt og styrke den udøvende. Som udtryk herfor søgte han ved flere lejligheder at begrænse en regerings muligheder for brug af provisoriske love på en måde, der gik ud over, hvad den grundlovgivende rigsdag havde tænkt sig. Et landstingsudvalg, som han sad i, udtalte i en betænkning 1857, at Rigsdagens samtykke til en provisorisk lov, regeringen havde forelagt den, ikke skulle gives gennem en særskilt lov. Nej, Rigsdagen skulle vedtage selve den pro-

54. Orla Lehmann (udg.): *Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849*, København 1865, s. 3.

55. Julius Clausen 1903, s. 235-236.

56. Denne uvilje var allerede på spil, da han skrev sit brev til Ploug. Jf. Hother Hages breve til Lehmann 16. marts 1859 og januar 1860. I det første omtaler Hage, at Winther og Hansen skulle have forenet sig for at styrke Lehmann som landstingsmand, og kommenterer det på en måde, som Lehmann nok har været enig i: »Klogskab skal man ikke beskyldte de folk for. At de hader dem, der er grundlovens bedste støtter, kan man forstå; men at de tror, at demokratiets sejr vindes ved, at der sidder lutter bondevenner på Rigsdagen, er jo vãs!«. I brev nr. 2 kaldes det svar, Lehmann har givet Hansen, for »uforligneligt«. At bondevennerne ikke så med blide øjne på Lehmann, viste folketingsdebatten efteråret 1861 om tvangsafløsning af superficiærgodset (fæstebønderne her var ejere af fæstegårdsbygningerne). Om Lehmanns ustandselige personlige angreb udtalte J.A. Hansen, at det »kan gøre lykke, når man sidder i et politisk selskab med et glas og udtaler sig om bedstemænd, demagoger, menigmand osv., men ... i den lovgivende forsamling skulle man betænke sig på at tillade sig sådanne udtalelser... det skader den samvirken, der er ønskelig her i tinget, at man benytter enhver lejlighed til at kaste en sådan brandfakkel ud, hvor det ikke behøves«. Rigsarkivet, Orla Lehmanns arkiv, nr. 5864, A 1, pk 2; Niels Neergaard, II, 1, København 1916, s. 852f.

visoriske lov, der ved sin forelæggelse måtte opfattes som et lovforslag; når det var vedtaget og igen havde fået kongens underskrift, skulle det derpå på ny offentliggøres som almindelig lov og dermed var lovens provisoriske karakter fjernet; vedtog Rigsdagen ikke den provisoriske lov, faldt den senest væk med udgangen af rigsdagssamlingen. Hvert ting havde altså efter udvalgets opfattelse en vetoret over for en foreløbig lov, for når blot et af tingene vendte tommelfingeren nedad, ville den ikke opnå gyldighed, og den måtte derfor bortfalde.⁵⁷ Havde man rettet sig efter denne fortolkning, da regeringen Estrup forelagde de civile provisoriske love, gendarmeriprovisoriet, straffeprovisoriet m.m., i Landstinget i samlingen 1885-86, uden at de nogensinde overgik til Folketingets behandling, ville de altså være bortfaldet efter denne samling.

Foråret 1855 brugte Folketinget så lang tid til at behandle finanslovsforslaget, at da det endelig blev oversendt til Landstinget, havde dette for kort tid til at behandle forslaget til, at det ville kunne få nogen indflydelse på indholdet, med mindre det overskred den frist, der var sat for, hvornår behandlingen skulle være afsluttet: 1. april. Under behandlingen af dette finanslovsforslag understregede Lehmann, at ganske vist var Landstinget såvel de facto som de jure ligeberettiget med Folketinget, men ikke desto mindre måtte Landstinget i det foreliggende tilfælde affinde sig med at få minimal indflydelse på finanslovens indhold. Landstinget måtte vedtage det på dets glatte ansigt. For overskred det tidsfristen, kunne resultatet blive en provisorisk finanslov. Om en sådan var gyldig, var i alle tilfælde tvivlsomt; i visse tilfælde var den i den grad i modstrid med grundloven, at Landstinget ville blive medskyldig i højforræderi, hvis det rakte hånd til, at en sådan blev skabt.⁵⁸ Lehmann mente altså, at en regering, der benyttede sig af provisoriske finanslove i den hensigt at undergrave Rigsdagens skattebevilgende magt (og dermed også dens mulighed for at fælde en regering), gjorde sig skyldig i grundlovsbrud.

Lehmans stilling i forbindelse med de ændrede forfatninger 1863-66

Lehmann ønskede ikke at forandre styrkeforholdet mellem den udøvende og den lovgivende magt med forfatningsændringerne, Novemberforfatningen 1863 og den reviderede junigrundlov, som forhandlede 1864-66. I sin gennemgang af Eidsvollforfatningen i rejseskildringen fra Norge fra

57. *Rigsdagstidende 1857*. Anhang B, sp. 181ff.; Jens Himmelstrup 1948, s. 36f.

58. *Rigsdagstidende 1854-55*. *Forhandlingerne paa Landstinget*, sp. 1003ff.

1865 skrev han, at målet måtte være at skabe »en levende samvirken mellem de tvende faktorer i statsstyrelsen...«. I Norge ville dette ganske vist ikke resultere i parlamentarisme, for der ville man ikke være i stand til at bære en parlamentarisk regering. Men alligevel håbede han, at nordmændene ville få noget, der lignede. »Kongens egen interesse vil ... da lede ham til at søge sine rådgivere blandt mænd, der besidder repræsentationens tillid«, hedder det.⁵⁹ Det var unionen med Sverige, der stillede sig i vejen for, at en parlamentarisme kunne udvikle sig i Norge. Hertil kom, at den norske forfatning i langt højere grad end den danske var baseret på, at folkerepræsentation og regering skulle være uafhængige af hinanden. Lignende hindringer fandtes ikke i Danmark. Samme år han udsendte denne rejseskildring, kom hans bog *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke*. Under hans omtale af ministeriet Ørsteds fald december 1854 finder man en vurdering af danske forfatningsforhold, der går i samme retning som hans udtalelser om forholdet mellem storting og regering: Ministeriet Ørsted havde stillet sig i den skarpeste modsætning »ikke blot til selve Rigsdagen, men til hele det danske folk, dets ånd, dets ret, dets hele udvikling«. Ministeriet havde måttet gå, fordi folkets afvisning af det havde ytret sig »med en enstemmighed, som kun ministeriets gentagne og hensynsløse angreb havde skabt«. ⁶⁰ Med de sidste bemærkninger tænker Lehmann vel på, at da regeringen indankede sin sag for folket ved at udskrive valg, og dette fik til resultat, at oppositionen blev styrket, var der ikke andet at gøre for kongen – hvis han skulle handle forfatningsmæssigt korrekt – end at afskedige ministeriet Ørsted og tage en anden regering. Denne vurdering af Ørsteds fald fra magtens tinder svarer til den, som han allerede havde fremsat i sin skrivelse til Ploug 1860. Men det har selvsagt betydning, at den også kom offentligt frem – om end den er mindre klart udtrykt i skriftet end i den konfidentielle kilde.

I 1865 så Lehmann altså stadig den parlamentariske statsskik som en naturlig frugt af det danske parlamentariske liv, der udfoldede sig på Junigrundlovens grund, og han forudså sandsynligvis, at efter det danske monarkis reduktion i 1864 til kongeriget alene gik udviklingen i retning af, at parlamentarismen for alvor ville vinde fodfæste. Derpå tyder nogle bemærkninger i *Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849*. Lehmann anfører her, at Rigsdagen hidtil havde virket »under trykket af

59. Orla Lehmann: *Norge og Nordmændene. Reiseerindringer fra 1836 og 1865*, København 1865, s. 75.

60. Orla Lehmann: *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke*, s. 33.

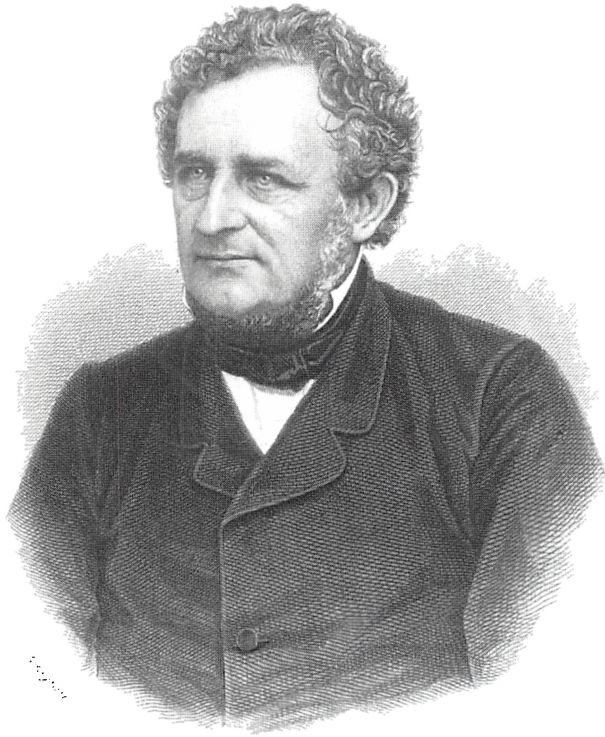
hele vor politiske stilling«: det slesvig-holstenske problem, og at Rigsdagen siden 2. oktober 1855 havde måttet dele sin magt med Rigsrådet. Samtidig skriver han, at Rigsdagen hidtil ikke havde kunnet »udøve stor indflydelse på selve ministeriets sammensætning«. ⁶¹ Mente han så, at de forudsætninger, som han havde opstillet i sin anmeldelse af Stangs bog i 1834 for, at folkerepræsentationen ville komme til at stå stærkere end den udøvende magt (kongen), var opfyldt? Det vil sige, var den friere forfatning i sandhed gået over i folkelivet efter hans opfattelse? Både ja og nej. På den ene side fastslog han i *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke*, at folket allerede havde lært at elske og hævde den frihed, som det følte sig lykkeligt ved at være i besiddelse af. Ministeriet Ørsteds fald havde vist, at folkets »meninger, ønsker og vilje virkelig havde noget at betyde i Danmark«, for det havde stillet ministeriet over for en samlet front, som det ikke havde kunnet klare. ⁶² Ud fra disse udsagn er der ikke megen tvivl om, at han mente, at den friere forfatning faktisk var gået over i folkelivet. Men på den anden side hævdede han også, at den almindelige befolkning, bønderne, ikke forstod, hvad der var til dens eget og Danmarks bedste, når den lod sig lede af ukvalificerede politikere, der kun var ude på at sikre deres egen magt.

Lehmans løsning på dette problem var dog ikke, at han opgav sit synspunkt, at det konstitutionelle monarki i Danmark naturligt førte over i parlamentarisme. I stedet ønskede han et andet parlament end Junigrundlovens; hans begrundelse var, at dens landsting ikke havde løst den opgave, som grundlovsfædrene havde betroet det, nemlig at Landstinget som anderledes sammensat end Folketinget skulle kunne give dette et kvalificeret modspil. Under Junigrundloven var det mere og mere blevet et ekko af Folketinget. Idealet måtte efter Lehmanns mening være, at det på den ene side kunne samarbejde med Folketinget, på den anden side skulle det kunne »være en borgen for de såkaldte konservative interesser, eller, som vi hellere vil kalde det, for en besindig og derved pålidelig udvikling«. De regler, som den grundlovgivende rigsforsamling havde vedtaget for at sætte Landstinget i stand til at løse sin opgave, var den efter Lehmanns mening for det første slumpet til: Hvis forslaget om indirekte valg og en meget høj valgbarhedscensus (en indkomst om året på mindst 1200 rdl. eller en skattebetaling på 200 rdl.) ikke var fremkommet som det sidste

61. Op. cit., s. 15.

62. Orla Lehmann: *Om Aarsagerne til Danmarks Ulykke*, s. 32f.

under forhandlingerne foråret 1849 om grundlovens valgregler, og hvis medlemmerne af den grundlovgivende rigsforsamling ikke havde været bange for, at de ved også at nedstemme det havde bragt hele Junigrundloven i fare, ville det aldrig være blevet vedtaget. For det andet viste erfaringen, at det ikke havde virket efter hensigten. Derfor: »Tidlig fremkom der i samme [Landstinget] et parti, for hvilket det syntes at være højeste lov i et og alt *at slutte sig til Folketinget* og således at udslette Landstin-

Orla Lehmann

gets selvstændige betydning... De, som tror sig berettigede til ene eller i alt fald fortrinsvis at tale *i folkets navn*, har ikke kendt måde med deres *nedsettende tale*, hver gang det lykkedes Landstinget at gøre en selvstændig mening gældende, og den store vælgermasse har vist så liden interesse for valgmandsvalgene, at det jævnlige kun er *ganske enkelte*, som har deltaget deri. Intet under derfor, at ingenlunde altid *valgmændene har været en samling af valgkredsens bedste folk*«. ⁶³

Lehmann var altså en varm tilhænger af, at valgretten mistede sin karakter af at være lige: En grundlovsreform burde indeholde, at nogle kun skulle have valgret til Folketinget, medens andre (og færre) skulle have valgret til både folke- og landsting. Som indenrigsminister var han meget virksom, da regeringen Hall udarbejdede den fællesforfatning for Kongeriget og Slesvig, Novemberforfatningen, der 1. januar 1864 skulle afløse den gamle af 2. oktober 1855. ⁶⁴ I denne bestod folkerepresentationen, der blev kaldt Rigsrådet, af to kamre, Folketinget og Landstinget. Medens Rigsrådets folketing skulle vælges af det samme vælgerkorps, som valgte Rigsdagens folketing, skulle kun de have valgret til Rigsrådets landsting, som var valgbare til Rigsdagens landsting; en betingelse for erhvervelse af valgret hertil var altså enten en årlig indtægt på 1200 rdl. eller 200 rdl. i skat. Man kan have en mistanke om, at da Lehmann først fik sin regerings og derefter det gamle rigsråds samtykke til den nye census for valg af rigsrådslandstinget, havde han allerede den model i tankerne, at hvis det blev nødvendigt at sammensmelte fællesforfatningen og forfatningen for Kongerigets indre anliggender (dvs. Junigrundloven og Novemberforfatningen), skulle det ske på den måde, at Rigsrådets landsting skulle indtransplanteres i Junigrundloven. ⁶⁵

Lehmann så nok parlamentarismen som en naturlig følge af det konstitutionelle monarki, men der var tale om rigsdagsparlamentarisme, ikke folketingsparlamentarisme. Man kan formodentlig hævde, at hans iver efter at forankre Landstinget i kredse, der var mere konservative end folketingsvælgerkorpset, hang sammen med, at han frygtede for, at de regeringer, der ellers ville fremkomme, når parlamentarismen i en ikke særlig fjern fremtid slog rod, ikke ville komme til at bestå af de bedste mænd: de, der vidste, hvad hele landets sande interesse var. Bag denne idealisti-

63. Op. cit., s. 12-15.

64. Det fremgår f.eks. af det brev, jeg tidligere har citeret fra, som han sendte Krieger i begyndelsen af 1864, jf. note 33.

65. Jf. for øvrigt C.E.F. Reinhardt: *Orla Lehmann og hans Samtid*, København 1871, s. 214f.

ske anskuelse gemte der sig en klasseinteresse; det viser Lehmanns ord foroven om den konservative interesse, som det var Landstingets opgave at varetage. Lige fra hans første skriftlige politiske ytring, hans anmeldelse af Holsteins skrift om stænderne i 1832, fremkom, havde han betonet, at den højere middelstand, bourgeoisiet, var rygraden i samfundet. Oprindeligt havde han troet, at vælgerne ville forstå, at denne klasses repræsentanter, de nationalliberale, var dem, der bedst forstod at styre riget. Det viste sig at være en fejltagelse: Vælgerne bestod ikke intelligensprøven. Da det så ud til, at bondevennerne efterhånden ville blive lige så stærke i Landstinget som i Folketinget, så han ikke anden udvej end at indsnævre valgretten til Landstinget. Den bedrestillede middelstand skulle bevare sin magt. Efter hans mening ville det være til gavn for hele samfundet: Med opstramningerne af valgreglerne til førstekammeret ved vedtagelsen af Novemberforfatningen 1863 og den reviderede junigrundlov 1866 mente han for det første, at man sikrede, at Landstinget blev bedre i stand til de facto at udfylde den ligeberettigede plads, det skulle have ved siden af Folketinget. For det andet så han efter ændringen af valgreglerne den samlede rigsdag som et bedre, et sandere udtryk for folkets vilje end før: Folkets sande interesse måtte være identisk med den fælles vilje; de, der som han selv og det lag, han tilhørte, kendte den sande interesse, var derfor også bedst til – når de deltog i valgene – at tilkendegive den fælles vilje. Derfor var det helt i orden, hvis de hver især havde to stemmer, medens almuesmændene kun havde en. Derfor har Lehmann selvsagt også været helt uenig med Christen Berg fra Det nationale Venstre i dennes syn på den reviderede Junigrundlovs landsting. I en tale i Rigsdagen 1866 hævdede Berg, at Folketingets legitimitet med vedtagelsen af den reviderede grundlovs censusbestemmelser for valgret til Landstinget blev større end Landstingets, fordi det nu – i langt højere grad end Landstinget – var repræsentativt for det folk, der besad suveræniteten.⁶⁶

Med ændringen af Landstingets sammensætning i mere konservativ retning mente Lehmann formodentlig, at faren for, at en gennemførelse af parlamentarismen kunne føre til et styre, hvor de ukyndige dominerede også på regeringsplan, var afværget. Dermed var den forudsætning, han

66. Berg erindrede om, at hvis der var et andet flertal i Landstinget end i Folketinget, ville dette flertal ikke have »den moralske styrke som det demokratiske flertal i Folketinget, der er udgået af den almindelige folkestemning, når det taler folkets sag for fædrelandets skyld«. *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget*. Overordentlig Samling, 1866. sp. 309-313.

havde opstillet i 1834 for, at parlamentet skulle være dominerende i forhold til den udøvende magt, opfyldt; der var derfor ikke nogen grund til, at han skulle støtte de bestræbelser, der blev udfoldet for at styrke regeringsmagten i forhold til repræsentationen, således at udsigten til en gennemførelse af parlamentarismen mindskedes. Der var antagelig flere grunde til, at han ikke gik ind for at løse det, han så som et problem: risikoen for bondedominans, ved, at Junigrundloven blev revideret på en sådan måde, at den mindre tydeligt end den gamle Junigrundlov lagde op til parlamentarismens sejr. Den ene var, at han måtte tage hensyn til den del af opinionsfaktoren, der handler om kontinuitet. Havde han og det parti, han tegnede i offentlighedens bevidsthed, valgt at neddæmpe tilslutningen til parlamentarismen, ville han have taget afstand fra sin egen klart formulerede påstand, at suveræniteten med martsdagens omvæltning og vedtagelsen af Junigrundloven var blevet lagt i folkets hånd (jf. hans ord om fortvivlelsens selvhjælp og hans fortolkning deraf). At det var vigtigt for ham, at hans standpunkt i forfatningsspørgsmålet fremstod som præget af kontinuitet, viser blandt andet det førnævnte brev, han sendte til Krieger i begyndelsen af 1864; for i brevet gør han meget ud af at betone over for Krieger, der havde kritiseret ham for at være gået på akkord med tidligere tiders demokratistandpunkt, at han fra første færd havde ment, at valgretten til Junigrundlovens landsting havde været for bred. Han var ikke rokket i sin tro på demokratiet, men ønskede blot at værne det mod dets børnesygdomme.⁶⁷ Først i 1869 – året før sin død – indrømmede han offentligt, at han stod til højre. Men stadig holdt han på, at denne placering ikke skyldtes, at han havde flyttet sig, men at flere og flere havde indtaget politiske standpunkter til venstre for hans eget.⁶⁸

Den anden årsag til, at han grundlæggende stadig var tilhænger af en fri forfatning og dens naturlige følge: parlamentarismen var, at demokratiet i den konstitutionelt monarkiske form for ham stod som den bedste garanti for et godt styre: Det skulle sikre mod, at de, der fik regeringsmagten i Danmark, blev en tilfældig klike af mænd, der fik deres position via kongelig gunst, og som handlede uden at have kendskab til, hvad der rørte sig i befolkningen. Det bedste værn mod den uduelighed, der havde kende-

67. Jf. note 33.

68. På et diskussionsmøde i *Den danske Folkeforening* 1869 sagde han ifølge det udsendte referat: »... når alle andre søger deres plads til venstre for os, er vi nødt til, enten vi vil det eller ikke, at se ud som højre«. Jens Sass Bak 1975, s. 303. *Diskussionsmøde i Den danske Folkeforenings Hovedafdeling*, København 1869, s. 52.

tegnet enevælden, var simpelthen, at de politikere, der dannede regering, havde deres basis i det folkevalgte parlament.⁶⁹ Den faktor, der her bestemte hans synspunkt, kan man med Bjørn Molin kalde interessefaktoren;⁷⁰ for han mente naturligtvis, at dette var i hans vælgeres interesse: Den højere middelstand af embedsmænd og kapitalister kunne ikke være interesseret i en tilbagevenden til den gamle vilkårlige praksis med hensyn til regeringsdannelse.

De ændringer, Lehmann gik ind for i Junigrundloven ved siden af begrænsningen af vælgerkorpset ved landstingsvalg, skulle da også efter hans egen angivelse styrke folkerepræsentationen i forhold til regeringen – ikke mindst på bevillingsområdet. Således talte han varmt for et ændringsforslag, der gik ud på, at de enkelte ministre for fremtiden ikke på egen hånd ville kunne overskride finanslovsbevillingerne, når blot de skaffede sig sikkerhed for, at Rigsdagen ville godkende det i en efterfølgende tillægsbevillingslov. For fremtiden skulle sådanne overskridelser besluttes i statsrådet af ministrene, alle ministre, der var enige i beslutningen, skulle underskrive den, og endelig skulle sagen straks forelægges Folketinget, når det mødtes; dette skulle derefter tage stilling til, om der skulle gøres ansvar gældende over for de involverede ministre (ved at der blev rejst tiltale ved rigsretten). I sit skrift om den reviderede Junigrundlov bedyrede han, at hans støtte til dette forslag ikke udsprang af et ønske om at svække folkerepræsentationens bevillingsmyndighed; tværtimod skulle det sikre, at den blev respekteret ved, at det blev mindre let at opnå tillægsbevillinger. I øvrigt bemærker man, at forslaget synes at være udtryk for en bestræbelse på at forhindre, hvad der var foregået under regeringen Ørsted, da den uden om Rigsdagen brugte penge på oprustning i 1853 og 54.⁷¹ Lehmann støttede ligeledes et forslag om, at der skulle ned-

69. Jf. hans bedømmelse af ministeriet Halls fald december 1863 og Monrads overtagelse af magten i en kommentar i begyndelsen af 1864 til forhenværende finansminister Fengers delvise forsvar for Monrads handlemåde. Efter Lehmanns mening var det både forkert af ministeriet Hall at trække sig og af Monrad at tilbyde at danne en ny regering. Kongen ønskede nok en anden politik, men den kunne han ikke få – heller ikke med Monrad i spidsen for regeringen. Monrads overtagelse af regeringsmagten havde på den baggrund alene med personlige spørgsmål at gøre, og heri skulle Monrad ikke have hjulpet kongen; det var »rotwitteri«: at kongens personlige anti- og sympatier kom til at afgøre regeringssammensætningen. Julius Clausen 1903, s. 219-220.

70. Bjørn Molin: *Tjänstepensionsfrågan*, Stockholm 1966.

71. I rigsrettens frifindelsesdom 1856 blev det således udtrykkeligt fastslået, at kun den minister, hvis underskrift stod på beslutningen, kunne være ansvarlig. Bestemmelsen om at alle ministre, der var enige i bevillingsoverskridelsen, for fremtiden skulle underskrive, kan ikke godt opfattes som andet end et forsøg på at undgå noget lignende en anden gang.

sættes et fællesudvalg af landstings- og folketingsmedlemmer, der kunne afgøre uenigheder mellem Folketinget og Landstinget om finansloven. I dette skulle der sidde lige mange repræsentanter for hvert ting.⁷²

Intet af disse forslag kan siges at være udtryk for et forsøg på at udhule grundlaget for, at en parlamentarisme kunne udvikle sig: Var det sidste blevet vedtaget, ville resultatet måske nok være blevet en højere grad af reel ligestilling mellem landsting og folketing, men det ville også have forhindret, at konflikter om finansloven førte til provisoriske finanslove. Under de udviklede forhandlinger om den reviderede grundlovs indhold faldt begge forslag dog. I hvilket omfang det første forslag – som Lehmann påstod – reelt ville have stillet folkerepræsentationen stærkere i bevillingssager i forhold til regeringen, er måske nok tvivlsomt. Det er jo nemlig ikke til at vide, i hvor høj grad ministrene ville have gjort brug af deres ret til under trussel om rigsretstiltale at overskride de bevilgede beløb; det er heller ikke til at vide, i hvilket omfang Folketinget ville have rejst tiltale for rigsretten, og endelig er det ikke til at vide, hvilken domspraksis denne ville have anlagt. Men man kan da have en mistanke om, at hvis en regering ellers sørgede for at opnå Landstingets samtykke til sine bevillingsoverskridelser, ville dets nidkærhed med hensyn til at fælde dom sammen med højesteretsdommerne ikke have været alt for stor. Til gengæld ved man, at hvis forslaget var blevet vedtaget, ville en minister, der så sig nødsaget til at bruge flere penge end bevilget, ikke have søgt finansudvalgets forhåndsgodkendelse – således som praksis udviklede sig. Og det ville have svækket repræsentationen. Selv om man altså kan tvivle på, om den nævnte bestemmelse ville have sikret folkerepræsentationens bevillingsmyndighed bedre end før, kan der dog næppe sættes spørgsmålstegn ved Lehmanns påstand om, at hans motiv til at støtte dette ændringsforslag var et ønske om at stille repræsentationen stærkere i bevillingsspørgsmål.

Endelig kan man spørge om, hvorfor Lehmann ikke – som partifællerne Monrad, Rimstad og Bille – gik i brechen for, at formuleringen af paragraffen om regeringens adgang til at udstede provisoriske love blev strammet op i den reviderede Junigrundlov, så det klart fremgik, at finanslove ikke var indbefattet i en regerings adgang til at lovgive provisorisk. Under debatten herom gjorde C.A. Bille opmærksom på, at Rigsdagens skattebevillingsmyndighed var en forudsætning for et virkeligt kon-

72. Orla Lehmann (udg.): *Danmarks Riges gennemsete Grundlov af 5te Juni 1849*, s. 10.

stitutionelt liv. At en regering muligvis kunne udstede en provisorisk finanslov, bragte dette i fare. »Når en provisorisk finanslov kan gives, mangler i enhver kritisk tid det hovedvåben, hvorpå det kommer an for den lovgivende forsamling... Et konstitutionelt monarki, der ikke er anlagt på i længden at blive parlamentarisk, indeholder en modsigelse«, sagde Bille, der tilføjede, at parlamentarismen måske var det, der først og fremmest skulle yde os frelse i farefulde tider.⁷³

Lehmans tavshed på dette punkt skal formodentlig ikke tolkes som udtryk for, at han var uenig med Bille; man skal huske på, at var forslaget om et fællesudvalg til behandling af finanslovskonflikter gået igennem, ville det have løst problemet; desuden skal man huske på hans skarpe udtalelser i Landstinget i 1855 om provisoriske finanslove som højforræderiske. De var så markante, at det virker meget usandsynligt, at hans syn på provisoriske finanslove skulle have forandret sig.

Konklusion

Denne afhandling har for det første vist, at for de nationalliberales ledende talsmand, Orla Lehmann, stod det som evident, at det konstitutionelle monarki, som man indførte i Danmark i 1848-49, også lagde op til, at parlamentarismen skulle slå rod. Først når det blev tilfældet, ville en fri forfatning endelig være realiseret. Dette synspunkt var Lehmann bestemt ikke alene om blandt de nationalliberale; de fleste gik ind for, at lovgivningsmagten skulle være den stærkeste under den fri forfatning; heraf fulgte efter nationalliberal opfattelse en eller anden form for parlamentarisme (jf. Billes udtalelse). Når de nationalliberale undertiden gik lidt stille med denne indstilling, var grunden ganske givet, at de frygtede, at parlamentarismen ville øge bondevennedominansen inden for det politiske liv; den var allerede rigelig stærk. Det følte Lehmann også; han, der endnu i 1850 betegnede sig selv som ganske vist uafhængig bondeven, blev senere en af bøndernes stærkeste modstandere. Men hans ønske om at moderere deres indflydelse betød ikke, at han forlod sit oprindelige standpunkt, at konstitutionalisme måtte være lig med parlamentarisme; i stedet lagde han sig i selen for sammen med andre nationalliberale at omdanne folkerepræsentationens førstekammer, så det bedre kunne afspejle de

73. *Rigsraadstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget 1864-65*, sp. 973.

konservative interesser, som han afslørende kom til at skrive i sit skrift om Junigrundloven fra 1865, inden han rettede de konservative interesser til »en besindig og derved pålidelig udvikling af hele folkets interesser«. Bag idealismens maske afsløredes den interessepolitik også hos Lehmann, som han ellers havde så travlt med at bebrejde bondevennerne. Lehmann var trukket til højre; hans henvisning til, at han og ligesindede i deres politik alene lod sig lede af hensynet til den almene interesse, blev stadig mere slap; her er forskellen i forhold til Monrad iøjefaldende; for denne forblev i politisk henseende i det store hele der, hvor han hele tiden havde befundet sig. Lehmanns højredrejning var dog ikke ensbetydende med, at han også trak til højre i spørgsmålet om parlamentarisme eller ej. Her lå han antagelig, hvor han hele tiden havde befundet sig, for man kan ikke sige, at hans standpunkt, at parlamentarismen skulle være en *rigsdags*parlamentarisme, var nyt. Lige på dette punkt havde Venstre altså ikke noget at bebrejde ham.

Historisk essay

Den danske vej

Om traditionen for den danske konsensuskultur

Af Michael Bregnsbo

I dansk historieskrivning, selvforståelse og mentalitet indgår den opfattelse, at politiske og sociale konflikter i Danmark løses på fredelig vis i samarbejde mellem forskellige befolkningsgrupper under statens auspicer. Og at Danmark er bedst tjent med at afholde sig fra at deltage i det storpolitiske spil. 1788 og 1848 er centrale årstal i så henseende. I dette essay sporer adjunkt, ph.d. Michael Bregnsbo oprindelsen til denne tradition, kaldt »den danske vej«, tilbage til 1700-tallet. Der ses på, hvordan den kunne overleve under omskiftelige vilkår op til 1848, ligesom der til sidst gives et rids af udviklingen frem til idag.

Indledning

»Men vældige Begivenheder, der rystede den hele Verden og den bestaaende Samfundsorden, bragte dem, som kjæmpede for Frihed og Lighed, en hurtig Seir, en Seir, som dog i Danmark efter Folkets Milde, rolige Charakter vandtes ad Fredens og Ordenens Vei. Frugten var **Grundloven**, ved hvilken Danmark har vundet et saadant Maal af Lighed og politisk og borgerlig Frihed, som efter det Punkt, den almindelige Verdensudvikling hidtil har naaet, vil gjøre Fyldest for en sund, fri og lykkelig Udvikling. Paa denne Grundvold maa derfor Danmarks Lykke bygges for en lang Fremtid«.¹

Denne opfattelse, at man i Danmark løser politiske og sociale konflikter fredeligt og i samarbejde og forståelse mellem de forskellige samfundsgrupper, og at staten beforder almenvellet og er formidler mellem forskellige samfundsgrupper, ofte stillet i bevidst modsætning til f.eks. Frankrig, bliver i dette citat lanceret af den indflydelsesrige, nationalliberale histori-

1. C.F. Allen: *Haandbog i Fædrelandets Historie med stadigt Henblik paa Folkets og Statens indre Udvikling*, originaludgave København 1840. Det nævnte citat er fra 7. gennemsete og forbedrede udgave fra 1870, s. 726.

Scene fra filmen »Kongen bød«, produceret i 1938 i anledning af 150-årsjubilæet for stavnsbåndets ophævelse. Den ny tids danske bonde tilsår fredeligt sin jord, mens guillotinen kører på højtryk i det revolutionære Frankrig. Filmen er i flere generationer forevist i folkeskolen og har haft stor indflydelse på dannelsen af den historiske bevidsthed. (Efter Thorkild Kjærgaard: *Danmark og den franske revolution*, København 1989, s. 14).

ker C.F. Allen, professor ved Københavns Universitet. Hans *Haandbog i Fædrelandets Historie* kom i otte udgaver og blev frem til 1917 anvendt som lærebog i historie ved Københavns Universitet; tillige anvendtes en forkortet version i de lærde skoler.² Hans opfattelse, som i det følgende bliver benævnt »den danske vej«, har imidlertid rødder længere tilbage i tiden og har vundet stor udbredelse i dansk historieskrivning og i dansk national selvforståelse generelt. I denne opfattelse indgår tillige, at småstaten Danmark er bedst tjent ved udenrigspolitisk at passe sig selv og afholde sig fra engagementer på den internationale politiske scene, men derimod meget gerne må have økonomisk samkvem med andre lande.

2. Grethe Jensen: »Historikeren C.F. Allen og det danske folk«, *Fortid og Nutid*, 31, 1984; Jens Chr. Manniche: »Historieskrivningen 1830-1880«, *Danmarks historie*, red. Søren Mørch, bd. 10: *Historiens historie*, København 1992, s. 244.

Især er der to begivenheder, der forbindes med »den danske vej«. Den ene er *landboreformerne*, som i traditionel forskning er blevet centreret om ophævelsen af stavnsbåndet i 1788. Reformerne er blevet set som en fremsynet og modig regerings befrielse af landbefolkningen fra uret og undertrykkelse. Og alt dette foregik vel at mærke fredeligt og i bedste forståelse mellem konge og folk. Anderledes gik det til i Frankrig i 1789 og de følgende år. Målet i Danmark og Frankrig var det samme, nemlig frihed, lighed og menneskerettigheder, men midlerne, der blev taget i anvendelse, var forskellige. Mens man i Frankrig greb til vold, revolution, henrettelser og krig, fulgte man i Danmark en særlig dansk vej, fredelig, harmonisk og konsensusbetonet, for at nå samme mål.

Den anden begivenhed er enevældens afskaffelse i 1848. Mens det i Frankrig og flere andre steder i Europa kom til revolution og blodsudgydelser, foregik magtskiftet i Danmark fredeligt og ublodigt og i bedste forståelse mellem konge og folk. Og i modsætning til så mange andre lande var systemforandringen i Danmark i 1848 en varig foreteelse.

Forskningen inden for den sidste snes år har dog rokket ved disse traditionelle opfattelser af landboreformerne og af enevældens fald 1848. Formålet med dette essay er imidlertid ikke først og fremmest at skildre denne nyere forskning, men at se på, hvordan det kunne gå til, at traditionen med den særlige danske vej ved disse to lejligheder kunne vinde indpas både i samtiden og i den umiddelbare eftertid og frem.³

Landboreformerne

Ingen vil benægte, at de store landboreformer i de sidste årtier af 1700-tallet havde skelsættende og fundamental betydning. Der er derimod ikke enighed om, præcist hvilken betydning de havde.

Nyere forskning har vist, at forandringerne ikke blev gennemført ved kongeбуд. Der var ikke tale om reformer fra oven. Statsmagten befandt sig i reformprocessens periferi, ikke i dens centrum. Initiativet til ud-

3. Andre tolkninger af den fredelige danske udvikling: Benito Scocozza: »Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 83, 1983; Hans Vammen: »Grundlaget for det moderne Danmark? Hovedlinjer i dansk politisk idehistorie 1750-1850«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 84, 1984. Siden disse artikler blev publiceret, er der imidlertid fremkommet mange nye forskningsresultater vedrørende landboreformerne og udviklingen af en dansk identitet. Se desuden Finn Stendal Pedersen: *Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning*, Odense 1990.

skiftning, der i løbet af få årtier medførte en gennemgribende forandring af kulturlandskabet, udflytning, overgang til selveje og afløsning af hoveriet kom nedefra, fra bønderne og godsejerne selv. Det var en fremgangstid for landbruget, og både godsejere og gårdmænd kunne se en økonomisk fordel i at ændre på den bestående tingenes tilstand. Da denne reformproces nedefra så var kommet i gang, opstod der problemer af juridisk og anden art, og her gik statsmagten ind, ændrede bestående lovgivning og føjede nye love til for derved at lette og smidiggøre reformprocessen.⁴

Men det hindrede ikke, at begivenhederne allerede i samtiden blev fremstillet som idealistisk betonedede reformer fra oven. Hvem udlagde reformerne sådan? Og hvorfor?

I byerne, navnlig København, rådede en stærk reformbegejstring og udpræget adelsfjendtlighed inden for embeds- og handelsborgerskabet. Dette borgerskab, denne middelklasse, blev i anden halvdel af 1700-tallet en indflydelsesrig gruppe. Det forhold, at Danmark på den tid formåede at holde sig neutral i de mange krige (herom mere senere), og at dansk handel og søfart kunne profitere af at sejle for interesser i de krigsførende lande under dansk flag, betød, at handelskapitalen, borgerskabet og dets normer og værdiforestillinger fik større vægt i økonomien og samfundslivet og derved større selvbevidsthed. I dette borgerskab havde der hersket misfornøjelse og frustration over, at enevoldsstyret støttede sig til gods-ejerne og over, at det tildelte så mange embeder og erhvervsprivilegier til udlændinge, først og fremmest tyskere. Under Struensees kortvarige diktatur 1770-72 skærpedes denne modvilje mod fremmede, og følelsen af danskhed og dansk identitet styrkedes. Efter Struensees fald søgte det nye styre, hvor Ove Høegh-Guldberg var den ledende mand, at imødekomme borgerskabet og vinde det som støtte for det enevældige regeringssystem. Det skete først og fremmest ved forordningen om indfødsretten af 1776. Herved blev det bestemt, at folk, der var født i staten, skulle have fortrinnsret ved besættelse af embedsstillinger. Loven blev modtaget med begejstring. At dømme efter de mange spontane glædesdemonstrationer, der blev lagt for dagen, lykkedes det for enevælden ved denne hurtige reaktion at

4. Ole Feldbæk: »Kongen bød – – Enevælden og reformerne«, *Landboreformerne – forskning og forløb*, red. Claus Bjørn, Odense 1988; samme: »Den lange fred«, *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, red. Olaf Olsen, bd. 9, København 1990, s. 243-284; samme: Anmeldelse af Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning (1991), *Historisk Tidsskrift*, bd. 92, 1992; samme: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning 1993, s. 107-129.

vinde det nye borgerskab for sig.⁵ En samfundsgruppe, der ellers kunne være gået hen og blevet revolutionær og systemkritisk, blev nu staten stærkt forbunden.⁶

Et eksempel på stemningen og tonen i dette selvbevidste og opadstigende embeds- og handelsborgerskab kan ses af en tale på kongens fødselsdag i 1783, som studenten Jens Bindsbøll holdt i det rybergske øvelsesselskab, der havde til formål at virke for udbredelsen af almenånd.⁷ Med henblik på hans indsats for at bedre bondebefolkningens kår priste Bindsbøll kongen – »Han, som søgte at fritage Landets Sønner, hvis suure Sved maae frugtbargiøre, hvis senefulde Arm maae værne om Landet, fra det sclaviske Lastdyrs Skiebne og at løsrive dem af de tunge og haanlige Lænker, som misbrugt Overmagt og umenneskelig Vold havde sammensmidet, Aarhundreders Vaner vedligeholdt og forstærket, og som Egennytte og vrang forudfattede Meninger endnu søge at forsvare...«.⁸

Det var først og fremmest for at imødekomme disse kredse, at styret den 8. juni 1787 udsendte en forordning, der påbød, at uvildige synsmænd skulle medvirke ved skifter efter fæstebønder, og at ingen fæstebonde måtte sættes ud af sin gård uden retskendelse, samt forbød fysisk afstraffelse af fæstebønder og disses hustruer (men ikke husmænd) fra godsejernes og deres fogders side. Forordningen indskærpede også bønderne at vise deres herskab hørigheid og lydighed og var i grunden meget moderat. Den handlede grundlæggende om at sikre mod magtmisbrug fra godsejernes side snarere end at fratage dem feudale rettigheder. Men det hindrede ikke, at mange godsejere blev opskræmte. Dette forstærkedes ved stavnsbåndsforordningen 1788. Også dens indhold var i og for sig moderat. Hidtil havde det været pålagt landets godsejere at besørge udskrivningen af værnepligtige blandt godsets unge mænd. For at sikre at der var et tilstrækkeligt antal at tage af, havde de unge mænd af bondestanden forbud mod at fraflytte deres fødegods uden godsejrens tilladelse. I 1788 overtog staten selv udskrivningsvæsenet, og føl-

-
5. Ole Feldbæk: »Fædreland og Indfødsret. 1700-tallets danske identitet«, *Dansk Identitets-historie*, red. Ole Feldbæk, bd. 1: Fædreland og Modersmål 1536-1789, København 1991, s. 167-230.
 6. Jens Arup Seip: »Teorien om det opinionsstyrte enevælde«, (Norsk) *Historisk tidsskrift*, 38, 1958-59.
 7. Bjørn Kornerup: Art. »Jens Bindsbøll«, *Dansk biografisk Leksikon*, red. Povl Engelstoft, bd. I-XIX, København 1933-44; Aage Rasch: *Niels Ryberg 1725-1804. Fra bondedreng til handelsfyrste*, Århus 1964, s. 339f.
 8. Jens Bindsbøll: *Tale paa Kongens Fødselsdag d. 29. Januari 1783, holden for Selskabet i No. 52 paa Østergade*, København 1783, s. 10.

gelig bortfaldt også godsejernes modydelse, retten til at stavnsbinde de unge mænd. Men stavnsbåndet havde tillige virket som løntrykkerinstrument for godsejerne, idet godsets karle ikke havde mulighed for at rejse andetsteds hen, hvis de fandt lønforholdene på godset for ringe. Stavnsbåndet blev både af samtidens godsejerkritiske opinion og af senere historieskrivere udlagt som toppunktet af bondestandens undertrykkelse og fornedrelse og dets ophævelse som et frontalangreb på gods-ejerstyret og alt dets væsen. Godsejerne noterede sig dette og reagerede. To medlemmer af statsrådet, begge godsejere, valgte at tage deres afsked i protest. Samtidig begyndte fæstebønder landet over, der havde annammet, at styret førte en bondevenlig politik, at vise opsætsighed og bl.a. vægre sig ved at udføre hoveri. I 1790 overrakte en kreds af jyske godsejere kronprinsregenten et tillidsskrift, som reelt var et klagebrev over reformpolitikken. Officielt fastholdt styret reformkursen. De gods-ejere, der havde ledet protestbevægelsen, blev idømt store bøder og lederen sågar frataget sin kammerherreværdighed. Men reelt blev der bremset op for yderligere reformer fra oven i bondevenlig retning. En planlagt hoverilovgivning, der ville have indebåret obligatorisk afløsning af hoveri med en pengeydelse, blev af samme grund opgivet. I stedet blev det overladt til parterne selv at indgå overenskomst herom, evt. ved statens mellemkomst.⁹

I begejstringen over reformerne har man desuden set bort fra, at det var gårdmandsstanden, som fik gavn af dem. Den største gruppe i landbosamfundet var imidlertid husmænd og landarbejdere, og de fik deres levevilkår kraftigt forringet ved landboreformprocessen.¹⁰

Reformerne blev imidlertid allerede i samtiden præsenteret som udslag af en særlig dansk vej. Det hang sammen med andre forhold i tiden.

9. De i note 3 anførte værker samt Claus Bjørn: »Den jyske proprietærfejde. En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«, *Historie*, ny rk. bd. 13, 1979; samme: *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København 1981; Karl Peder Pedersen: »Godsejernes nej til flere reformer«, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1990:1.

10. Thorkild Kjærgaard: »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning«, *Fortid og Nutid*, bd. 28, 1979. Se senest Jens Skrivers: »Hoveri og landgilde. Fæsteafgifterne på østjyske gods i 1700-tallet«, *Historie*, 1996,1, s. 56-83.

Frihedsstøtten i København rejst til minde om stavnsbåndets løsning 1788. Indledningen til inskriptionen lyder: »Kongen bød ...«. Initiativet til en indsamling udgik i 1791 fra kredse inden for det københavnske borgerskab, og monumentet stod færdigt i 1797. Indsamlingen blev sat i værk på et tidspunkt, hvor godsejerne var begyndt at reagere, hvorfor regeringen var vejet tilbage for yderligere reformer. Frihedsstøtten var i den situation et demonstrativt forsøg fra borgerskabet på at holde styret fast på reformlinjen. (Efter Karin Kryger: Frihedsstøtten, København 1986, s. 161).

Den lange fred

Der var tale om en lang fredsperiode for Danmark. Danmark-Norge formåede at holde sig neutralt i periodens mange europæiske krige, hvilket betød store indtjeningsmuligheder for handel under dansk flag med stigende velstand til følge.

Freden og neutralitetspolitikken har også bidraget til at konsolidere opfattelsen af den danske vej. Det blev udlagt, som om Danmarks regering modsat andre regeringer i Europa ikke ønskede at deltage i storpolitikken og føre krig, men ville holde sig neutral og i stedet for bruge sine ressourcer på at udvikle landets økonomi og fremme befolkningens velfærd.

En samtidig, præsten Peder Baagø ved Roskilde domkirke, udtrykte det i en prædiken i 1794 således, at Danmarks konge hellere ville være landsfader end helt, hellere »ved Retfærdighed, vise Love og Fredens Bevarelse... gjøre sine Riger lykkelige, end ved Undersaatternes Opofrelse under Vaabnenes Bragen at udvide, om han kunne, sin Ære og Rigers Grænse«. ¹¹

Den danske udenrigsledelse, i 1700-tallets andel halvdel personificeret i hele tre udenrigsministre med navnet Bernstorff, hævdede godt nok at føre neutralitetspolitik, men det var så som så med principfastheden, for slet ikke at tale om den ovennævnte idealistisk-farvede opfattelse. Den førte neutralitetspolitik var yderst fleksibel, for ikke at sige opportunistisk, trods styrets højstemte deklamationer over for offentligheden om det modsatte. Der førtes offensiv eller defensiv neutralitetspolitik, alt efter hvad den udenrigspolitiske situation tilrådede. Fred var ikke et mål i sig selv for ledelsen, hvis det skønnedes opportunt og nødvendigt, var man villig til selv at påbegynde en krig. ¹²

-
11. Peder Baagø: *Et Folks Lyksalighed under en fredelig Regiering. En Tale holdet til Aftensang i Roskilde Domkirke Tredie Søndag efter Hellig tre Kongers Dag 1794*, København 1794, s. 8. Denne og de øvrige prædikener, som der er refereret til i dette essay, er alle blevet udgivet i samtiden. Derfor kan de tillige betragtes som indlæg i den offentlige debat. Jf. Michael Bregnsbo: »Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Udviklingen i præsterens syn på samfundsorden og statsmagt i Danmark 1750-1848, belyst ved trykte prædikener«, Utrykt ph.d.-afhandling i historie, Københavns Universitet 1993 (under udgivelse).
 12. Ole Feldbæk: »Eighteenth-Century Danish Neutrality: Its Diplomacy, Economics and Law«, *Scandinavian Journal of History*, vol. 8, no. 1, 1983; samme: »Andreas Peter Bernstorff als Staatsmann des dänischen Gesamtstaates«, *Andreas Peter Bernstorff 28.8.1735 – 21.6.1797. Ansprachen bei der Feier aus Anlass seines 250. Geburtstages am 31. August 1985 im Gartensaal des Gutes Borstel*, Kiel 1985; Jørgen Schouby: Art. »J.H.E. Bernstorff«, *Dansk biografisk leksikon*, red. Sv. Cedergreen Bech, bd. 1-16, København 1979-84; samme: »J.H.E. Bernstorffs udenrigspolitik i dansk historisk forskning«, *Historisk Tidsskrift*, 12. rk. bd. 1, 1966.

Men så vidt kom det ikke for alvor i anden del af 1700-tallet, og dette overbeviste mange om det danske styres særlige freds- og neutralitetsvilje i modsætning til andre stater. Tillige var det gode konjunkturer for landbruget, og i landbosamfundet skete forandringer i kulturlandskabets udseende, i levestandarden (for nogle grupper langt mere end andre), i forholdet mellem godsejer og fæstebonde og i ejendoms- og brugsforholdene til jorden. Statsledelsen tog æren. Sammen med alle disse synlige og mærkbare forandringer medvirkede opretholdelsen af fred udadtil til at befæste traditionen med den særlige danske vej.

Danmark og Frankrig

I de toneangivende borgerlige kredse blev den danske vej præsenteret som et langt bedre alternativ i forhold til Frankrig. Målene i Danmark og Frankrig var de samme, mente mange her, men midlerne var forskellige, og revolutionære skridt var slet ikke nødvendige i Danmark. I tidens førende kultur-tidsskrift *Minerva* skrev forfatteren Christen Pram således i 1791: »Kan da Svaret være tvivlsomt, naar jeg spørger, om ikke den i Frankrig nu først fuldbragte Revolution er allerede her foregaaet, forestaar her ikke længere«.

Opfattelsen af den særlige danske vej som et langt bedre alternativ til Frankrig kom også til udtryk hos en anden centralt placeret forfatter i perioden, Rasmus Nyerup, i tidsskriftet *Kjøbenhavns lærde Efterretninger* i 1793, hvor det hed, »at Friheden Haand i Haand med Visdom allerede har bestaget den mest uindskrænkede Trone i Europa, det lykkelige Danmarks. Her sidder den ved siden af Kongemagten, som godvillig løftede den op til sig, og i Samfund med hinanden velsigne de Folket«.

Og i tidsskriftet *Politisk og fysisk Magazin* blev der i 1794 udtalt for-dømmelse over dem, der ønskede forholdene i Danmark forbedret ved en revolution som i Frankrig, men i forlængelse heraf hed det: »man kan med den ivrigste Varme tage Del i den franske Revolution og maa som patriotisk Medborger af det danske Rige erklære sig paa det heftigste imod en Revolutionstanke i Danmark«.¹³

Begivenhederne i Frankrig havde set med nogles øjne været nødvendige, fordi man der ikke havde haft en konge, der ville arbejde for sit folks

13. De tre citater er citeret efter Edvard Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede (1784-1799)*, København 1888 (genoptryk 1975), s. 90.

lykke og fremgang. Det havde man til gengæld heldigvis i Danmark. Her havde man allerede på fredelig vis erhvervet de goder, man i Frankrig måtte udgyde blod for at opnå. Denne opfattelse er dog ikke specielt dansk, den kendes også fra tyske fyrstedømmer.¹⁴

Tiden mellem landboreformerne og 1848

I 1801 blev Danmark kortvarigt og fra 1807 for alvor involveret i periodens storkrige. De store forandringer i landbosamfundet havde da for størstedelens vedkommende allerede fundet sted, og opfattelsen af en særlig dansk vej led ikke skade. Tværtimod blev befolkningen nu opfordret til at lægge offer- og værnevilje for dagen under henvisning til alt det gode, regeringen havde gjort for befolkningen før krigen, og til at regeringen ikke havde villet krigen, men ufor skyldt var blevet viklet ind i den. En af systemets talsmænd var feltpræst Børge Pontoppidan, der i 1807 prædikede for de i og omkring Odense kantonnerede tropper. Han opfordrede her det indkaldte mandskab til kampvilje og mindede i den forbindelse om alt det gode, som kong Christian 7. havde gjort for landet og folket. Kongen havde ifølge Pontoppidan ført bønderne ud af »Slave-Standen« og ind i »Friheds-Standen«. Han forudså, at bonden atter måtte vende tilbage under det slaviske åg, dersom Danmark tabte krigen.¹⁵ Hvad man end mener om Pontoppidans synspunkter, så må han i hvert fald selv have ment, at hans tilhørere og læsere ville tage dem for gode varer og ansføres til forsvarsvilje og tapperhed. Hans tilhørere var unge indkaldte bondesønner, og de må have haft en alder, så at de var vokset op i et landbosamfund under forandring. Det er derfor slet ikke usandsynligt, at de har »købt« hans beskrivelse.

Krigen medførte Københavns bombardement i 1807, statsbankerotten i 1813 og Norges afståelse i 1814. For så vidt var det en bekræftelse på den danske vej og opfattelsen af, at Danmark er bedst tjent med at holde sig uden for storpolitikens intriger. Efter krigen fulgte mange svære år med dyb økonomisk krise, ikke mindst for landbruget. På europæisk plan blev perioden efter 1815 tillige en reaktions- og restaurationsperiode: Overalt be-

14. Jf. Eberhard Weis: »Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany«, *Journal of Modern History*, vol. 58, Supplement, 1986, s. 196.

15. Børge Pontoppidan: *De Grunde, som opfordre os til, med Mod og uovertværlig Standhaftighed at trodse enhver Fare, som Fremtiden maatte føre os i. En Prædiken for de i Odenes kantonnerede Tropper*, Odense 1807, s. 14f.

stræbte man sig på at genindføre tingenes tilstand fra før den franske revolution og Napoleonstiden, og en udpræget revolutionsangst hos de herskende klasser betød forfølgelse af alle slags liberale reformbevægelser. Den østrigske kansler von Metternich personificerer om nogen dette system. Nu kunne man tro, at den danske vej med dens betoning af en reformerende og velfærdsfremmende statsmagt i dette nye politiske, ideologiske og sociale klima ville være afgået ved døden, men det var ikke tilfældet. Som et af de få lande i Europa havde Danmark nemlig en regering, der havde siddet uantastet under Napoleonskrigene. Kong Frederik 6. havde i 1789 som ung kronprinsregent stået i spidsen for statsstyrelsen i sin fars, den sindssyge Christian 7.s sted.¹⁶ Ganske vist var der blevet skiftet ud i kredsen af personer, der sad på ledende poster, men grundlæggende havde Danmark den samme forfatning og det samme styre som før 1789. Derfor hverken kunne eller ville man kritisere landboreformpolitikken. Selv om man ikke lagde afstand til landboreformerne eller søgte at føre tingene tilbage til tidligere tiders tilstande, så stod liberalismen eller nye reformer dog ikke på den politiske dagsorden. Men landboreformerne blev stadig fremhævet for befolkningen, når der var grund til at påkalde dens loyalitet og taknemlighed over styret. Denne opfattelse blev bl.a. formidlet til befolkningen gennem den 1806/14 oprettede almueskole.¹⁷ Også på andre måder viste styret og dets mænd, at man stadig så positivt på reformerne fra slutningen af 1700-tallet. Den 6. marts 1825 prædikede sognepræst Georg Frederik Weinschenck i Krummerup og Fuglebjerg mellem Slagelse og Næstved. Den dag blev der samlet ind i alle landets kirker til ofrene for den stormflod, der havde ramt de vestlige kyster af Jylland, Slesvig og Holsten. Nøden her var stor, fortalte Weinschenck og opfordrede dernæst sin menighed til at bidrage rundhåndet. Ingen var mere inderligt berørt over stormflodskatastrofen »end vor gode Konge, Han, som med landsfaderlig Omhue sørger for alle hans Undersaatter«, lod Weinschenck sine sognebørn vide. Men alene var kongen ikke i stand til at hjælpe alle de mange nødstedte mennesker, hvor gerne han end ville. Weinschenck vidste godt, at tiderne var hårde, men de stormflodsramtes nød var stor. Menigheden blev derfor opfordret til at bevise sin medlidenhed og godgørenhed. Det burde den gøre ikke mindst i betragtning af de mange velgerninger,

16. På dét punkt adskilte Danmark sig markant fra de mange tyske stater, hvor man i øvrigt på et tidligere tidspunkt var blevet inddraget i periodens krige. Derfor viste den tidligere omtalte tyske pendant til den danske vej (Eberhard Weis, op.cit.) sig ikke livskraftig efter 1814.

17. Ole Feldbæk: »Skole og identitet 1789-1848. Lovgivning og lærebøger«, *Dansk Identitetshistorie*, bd. 2: Et yndigt land 1789-1848, København 1991, s. 301-324.

kongen havde udrettet for sit folk. Især bønderne burde her føle sig kaldet. Før kongens tid havde bondens stilling været »ussel og elendig«. Bonden havde været stavnsbundet og var blevet behandlet som »Slave og Træl«. Han havde levet i »den gyseligste Uvidenhed«. Kun få havde kunnet læse. Ingen havde kunnet skrive. Af de fleste var bønderne blevet opfattet »ligesom umælende Fæ«. Forholdene havde været præget af ufrihed, tvang, »trælsomt Hoverie« og landsbyfællesskab til skade for bondens brug. Alt dette havde kongen grebet ind overfor og ændret til det bedre. Lige så landsfaderlig og lige så ædel ønskede han at være over for de ulykkelige stormflodsramte. Men statskassen var ikke i stand til at præstere dette. Dertil var der i kongens regeringstid indtruffet for mange uforskyldte ulykker: Christiansborgs brand 1794, Københavns brand det følgende år, bombardementet 1807, Englandskrigene 1807-14, »den deraf følgende Pengeforandring« (dvs. statsbankerotten 1813) og tabet af Norge. Derfor havde kongen ingen andre muligheder end at appellere til sine undersåtter om at bringe ofre.¹⁸ I lighed med den førnævnte Pontoppidan må også Weinschenck have ment, at han med denne opfordring var styret en loyal tjener, og at appellen til bønderne ville vække genklang i hans sjællandske landmenighed. Arven fra 1700-tallet bestod således. Borgerskabet/middelklassens normer og værdier syntes at være blevet udstrakt til landbefolkningen.

Ved Frederik 6.s død 1839 blev der i mindetaler over det ganske land set tilbage på en over 50 år lang regeringsperiode. Kongens lange virke og reformer til gavn for befolkningen blev ofte fremstillet i en organisk sammenhæng: Som ung kronprinsregent havde han ved landboreformerne befriet bondebefolkningen for uret og undertrykkelse. Dernæst havde han som konge i en moden alder sørget for bondestandens uddannelse ved skoleloven af 1814. Derved var bondestanden blevet oplyst, og i konsekvens heraf havde kongen på sine gamle dage kunnet oprette rådgivende stænderforsamlinger, hvor også valgte repræsentanter for bondestanden havde fået sæde.¹⁹

18. G.F. Weinschenck: *Tale, holden d. 6te Marts 1825 i Anledning af Oversvømmelsen den 3die og 4de Febr.*, Slagelse 1825, s. 3-18.

19. Dette kom til udtryk i ikke så få af de udgivne sørgeprædikener ved Frederik 6.s død, jf. Michael Bregnsbo: op.cit. Det er også denne opfattelse, der går igennem C.F. Wegener: *Liden Krønike om Kong Frederik og den Danske Bonde. Til Menigmands Nytte og Fornøjelse*, København 1843, jf. Hans Kargaard Thomsen: »C.F. Wegener og den danske bonde 1843. Om tilblivelsen af Caspar Frederik Wegeners landbohistoriske skrift fra 1843: »Liden Krønike om Kong Frederik og den danske Bonde« og om dets samtidspolitiske holdninger«, *Historie*, ny rk. bd. 19,1, 1991.

1848

I 1848 faldt enevælden. Det skete på fredelig vis, i god forståelse mellem konge og folk. Og systemskiftet blev tilmed varigt. Det foregik helt anderledes end i Frankrig, Preussen og Østrig, hvor det kom til blodsudgydelser. Den danske vej syntes atter at stå sin prøve. En af årsagerne til, at magtskiftet i København kunne foregå så forholdsvist gnidningsfrit, var det forhold, at kong Christian 8., der mod manges forventning og til manges skuffelse indtil sine sidste måneder havde vægret sig ved at udstede en fri forfatning, kort forinden var afgået ved døden. Hans person stillede sig altså ikke hindrende i vejen for et systemskifte, man kunne lægge gammelt nag til side og begynde på en frisk med hans søn, Frederik 7. På samme måde som Frederik 6. havde kunnet sikre kontinuiteten tilbage til reformpolitikken i slutningen af 1700-tallet i årene efter 1814, hvor det politiske, økonomiske og ideologiske klima var stærkt forandret, så bidrog tronskiftet i 1848 til, at enevælden kunne afvikles fredeligt og et nyt system indføres.

Men der var selvfølgelig også andre grunde. Den 20. marts 1848 holdt de nationalliberale et møde i Casino-teatret i København og vedtog her en resolution med krav om en fri forfatning og hertugdømmet Slesvigs tilknytning til Kongeriget. Næste dag gik et folketog på skønsmæssigt 10-15.000 mennesker med Københavns bystyre i spidsen til Christiansborg for at overbringe kongen resolutionen. Kongen modtog repræsentanterne for bystyret og meddelte, at det gamle ministerium allerede var afskedit, og at Slesvigs tilknytning til Kongeriget skulle sikres. Derved var det gamle system faldet.²⁰

Om denne skelsættende begivenhed skriver Povl Engelstoft i *Schultz Danmarkshistorie* fra 1942: »Afsyngende Fædrelandssange vandrede dette imponerende, fredelige Folketog med Byens Øvrighed i Spidsen op til Slottet, et levende Udtryk for den Samdrægtighedens Aand, der bar den danske Frihedsbevægelse... Det vil altid staa som betydningsfuldt, at Modsætningen mellem Folk og Monark udløstes saa lempeligt i Danmark, mens den andre Steder førte til voldsomme Kampe. Et usædvanligt Maadehold hos de ledende paa begge Sider, den udefra truende Fare og endelig visse Egenskaber hos Kongen var her afgørende«.²¹

20. Hans Vammen: »Casino 1848«, *Historisk Tidsskrift*, bd. 88, 1988.

21. Povl Engelstoft: »Det danske Folk 1848-1864«, *Schultz Danmarkshistorie*, red. Aage Friis m.fl., bd. IV, København 1942, s. 647.

Rigtigt er det, at der ikke forekom skyderier i København ved systemskiftet 1848, sådan som det var tilfældet i andre europæiske hovedstæder. Men derfra og til at sige, at systemskiftet foregik fredeligt og ublodigt, er der lang vej.

Når man fremhæver den konsensusbetonede danske vej i 1848, overses det, at der *blev* udgydt blod det år, nemlig i konflikten med hertugdømmerne Slesvig og Holsten (Treårskrigen). Denne krig er i traditionel historieskrivning nærmest blevet betragtet som en konflikt mellem Danmark og Tyskland. Men de to hertugdømmer hørte med til det danske monarki, den danske helstat. Derfor var konflikten retteligt en etnisk borgerkrig inden for den danske helstat mellem monarkens (Frederik 7.s) undersåtter. Frederik 7. tog parti for sine dansksindede undersåtter, mens slesvig-holstenerne fik støtte fra udlandet. I det hele taget har der i historieskrivningen været en tendens til at se bort fra det faktum, at Slesvig og Holsten var dele af det danske monarki. Og når det gælder de to hertugdømmers forhold, kan man ikke sige, at modsætningsforholdet mellem folk og monark blev udløst lempeligt.

Men denne fortrængning eller seent bort fra har måske ført til, at en væsentlig del af forklaringen på det fredelige systemskifte i Kongeriget i 1848 er blevet overset: Med udbruddet af konflikten med hertugdømmerne blev de hidtidige politiske modsætninger inden for monarkiets grænser mellem på den ene side liberale og radikale og på den anden side konservative og reaktionære med ét ophævet (for en tid) til fordel for et altoverskyggende modsætningsforhold mellem dansk og tysk. Pludselig kunne danske mænd, der under enevælden havde befundet sig på hver sin politiske fløj i Kongeriget, trække på samme hammel. Det er det fænomen, der i historieskrivningen er blevet kaldt »ånden fra 48«.

Hidtidige modstandere virkede nu for samme sag. I marts-april 1848 arbejdede således en af den liberale oppositions mest demokratiske mænd, A.F. Tscherning, der var blevet krigsminister i Martsministeriet, nærmest i døgndrift på Amalienborg for at organisere krigsindsatsen.²² Samtidig hermed viste en af det gamle systems mest loyale tjenere, Sjællands biskop J.P. Mynster, at også han var grebet af den nye ånd. I sin prædiken i Vor Frue kirke i København den 2. april 1848 glædede han sig over, at fædrelandskærligheden forenede konge og folk, forenede borgere af alle stænder og forenede unge og gamle, mænd og kvinder.²³ Og senere

22. Tormod Jørgensen: *Anthon Frederik Tscherning*, København 1938, s. 103.

23. J.P. Mynster: *Prædikener holdte i Aaret 1848*, København 1849, s. 28f.

i prædikenen udtrykte han glæde over al den kongetroskab, fædrelands-kærlighed og offervilje, som borgere af alle stænder lagde for dagen under de rådende krigsforhold. Forhåbentlig måtte dette vare ved, sagde han. To ting måtte man love hinanden, hed det. For det første, at lov og orden måtte blive håndhævet, »at intet Raat og Vildt, at ingen Vold og Uret skal besmitte Folkets gode Sag ..., at vi af al Kraft ville modstaae Løgn og Bagtalelse og Mistanke og Alt«, hvad der ville kunne forstyrre enigheden og troskaben. Det andet løfte, Mynster ville tage af menigheden, var offervilje, når landets vel krævede det, samt vilje til at tjene, hjælpe, lindre, formilde og antage sig de forladte, besøge enker og faderløse i deres trængsel.²⁴ Også Mynster var altså blevet grebet af den nye folkelige fællesskabsstemning, selv om hans betoning af lov og orden viser, at han ikke var uden betænkeligheder. Men ikke desto mindre arbejdede han på sit felt for samme sag som Tscherning og det øvrige Martsministerium.

Mynsters bekymring for lov og orden kunne dels gå på omvæltningerne ude i Europa, dels på uroen blandt husmænd og landarbejdere, hvor disse mange steder satte sig op mod deres godsejere eller disses forvaltere under dække af patriotisk nidkærhed.²⁵

Afslutning

Den danske vej har haft afgørende betydning for dansk historieskrivning, selvforståelse og mentalitet. Dog vil ingen vel nu om dage tilskrive den »Folkets milde, rolige Charakter«, som C.F. Allen gjorde. Årsagerne skal – som beskrevet i dette essay – ses i forhold til den specifikke historiske udvikling.

Takket være indfødsretsforordningen af 1776 og de senere love om landboforhold havde enevælden sikret sig goodwill, støtte og loyalitet hos det borgerskab, der ellers kunne være blevet grebet af den franske revolutions mål og midler.

Via almueskole og prædikestol blev de normer og værdiforestillinger (herunder opfattelsen af landboreformerne og af dansk identitet), som deltes af enevældens nye støttegruppe, borgerskabet, formidlet videre til den øvrige befolkning – og ikke uden held: de herskendes tanker blev de her-

24. Smst., s. 38.

25. Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, Odense 1985, s. 47-73.

skende tanker.²⁶ Ved enevældestatens hurtige kommen det misfornøjede borgerskab i møde i 1770'erne blev der skabt en stor kapital af tillid til staten og dens væsen. Denne kapital blev snart overført til landbefolkningen og senere – efter 1848 – til nye samfundsgrupper²⁷ – og den er ikke opbrugt endnu. Den velvilje mod og tiltro til staten, som er en vigtig bestanddel af den danske vej, overlevede enevældens fald og består fortsat.

Reformismen har således tidligt vundet indpas og er blevet næsten enerådende i arbejderbevægelsen i Danmark. På dansk skelner man ej heller mellem »stat« og »samfund«, og det er endnu aldrig hændt, at Højesteret har kendt en af Folketinget vedtaget lov for grundlovsstridig.²⁸ Tilliden til statens grundlæggende gode og hæderlige væsen ses også af, at staten i Danmark kan slippe godt fra meget. Eksempelvis kan Folketinget ophøje forkastede arbejdsoverenskomstforslag til lov, vel at mærke også i tilfælde, hvor staten selv er arbejdsgiverpart. Vist plejer noget sådant at vække demonstrationer og anden misnøje, men det er som regel kortvarigt, og protesterne går på de forurettedes utilfredshed i det konkrete tilfælde, ikke så meget på principielle betænkeligheder ved sådanne indgreb fra den lovgivende magts side.

En medvirkende årsag til, at tiltroen til staten styrkedes i 1700-tallet, var fraværet af krig. Det betød, at staten ikke før i 1801 behøvede at vise sit sande ansigt over for befolkningen. Selv om neutralitetspolitikken ikke håndhævedes principfast og ikke adskilte sig grundlæggende fra andre staters udenrigspolitik, betød den lange fredsperiode, at det alligevel blev opfattet sådan. Krigen 1807-14, der førte til tabet af Norge, og krigen 1864 blev set som bekræftelser på, at neutralitet i forhold til stormagterne bådede Danmark bedst, men at udenrigshandel var ønskelig. 1914-18 syntes påny at bekræfte denne komponent af den danske vej. Efter besættelsen 1940-45 og indmeldelsen i NATO i 1949 blev dette aspekt ved den danske vej derimod forladt. Dog ikke helt og aldeles, jævnfør Poul Vil-

26. Jf. Hans Vammen: op.cit. (1984), s. 23ff.

27. Gerda Bonderup har påvist, hvorledes konsensusholdningen mellem de forskellige befolkningsgrupper var udbredt ved koleraepidemien i 1853, og herved adskilte Danmark sig tydeligt fra de fleste andre lande, der blev hærget af koleraepidemi. *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*. Århus 1994. Jf. også Gerda Bonderup: »Konsensus i Danmark? Staten og lægerne i 1700- og 1800-tallet«, *Historie* 1994.1, s. 90-102.

28. Daniel H. Levine: »Conservatism and Tradition in Danish Social Welfare Legislation, 1890-1933: A Comparative View«, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 20, 1978, s. 56ff; Søren Mørch: *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960*, København 1982, s. 192f.

laumes disputats.²⁹ Også den danske holdning til EF/EU bærer stærkt præg af den danske vej, af erfaringerne fra den florissante handelsperiode i anden del af 1700-tallet.

Myten om den danske vej har vundet vid udbredelse, og nægtes kan det heller ikke, at udviklingen i Danmark gennem de sidste mere end 200 år er foregået mere fredeligt og harmonisk end så mange andre steder. Men myten bygger på fortrængninger. Landboreformerne var således først og fremmest godsejernes og gårdmændenes eget værk. Staten tog ganske vist æren, men dens indsats var perifer og marginal, og den veg tilbage, så snart godsejerne begyndte at reagere. En konsekvens af reformerne var tillige, at husmændene og landarbejderne, landbosamfundets største befolkningsgruppe, fik stærkt forringede levevilkår. Udenrigspolitikken i denne periode har ved nærmere eftersyn vist sig ikke at have været så enestående, idealistisk og freds- og neutralitetsorienteret i forhold til andre europæiske lande. Og selv om der ikke faldt skud i København ved systemskiftet i 1848, blev denne fredelige revolution ikke desto mindre startskuddet til en tre-årig etnisk borgerkrig inden for den danske helstat, uden at stridens genstand i øvrigt fandt sin løsning ved dén lejlighed. Den højtberømmede Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849 blev således vedtaget under en borgerkrig og bærer præg deraf.

Den danske vej har altså virket anvendelig, overbevisende og troværdig i historieskrivning, samfundsliv og politik i mere end 200 år. Men den hviler som påvist på en skrøbelig grundvold. Om den vil overleve ind i næste årtusind og fortsat gøre fyldest for en sund, fri og lykkelig udvikling for Danmark, må tiden vise.

29. Poul Villaume: *Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, København 1995.

Jylland, København og Danmark

Provins, region og national enhed i 19. århundrede

Af Vagn Wåhlin

Den 21. juni 1996 forsvarede amanuensis, mag.art. Steen Bo Frandsen ved Aarhus Universitet sin afhandling »Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarkshistorien 1814-1864« (Aarhus Universitetsforlag 1996) for den filosofiske doktorgrad. De officielle opponenter var professor Max Engman, Åbo Akademi og docent, mag.art. Vagn Wåhlin, Aarhus Universitet. Her bringes Vagn Wåhlins opposition som 2. officielle opponnet.¹

Indledning

I 50-året 1814-1864 prægedes Danmarkshistorien afgørende af overgangen fra den multinationale og mellemstore fællesstat Danmark-Norge til den nationale småstat, kongeriget Danmark. Det er denne turbulente periode, der står i centrum af Steen Bo Frandsens omfattende afhandling, hvor han på 608 tættrykte sider behandler det væsentlige emne, om det egentlige Danmark i perioden før 1864 var ved at splittes i to hovedregioner, København med øerne over for Jylland. Trods alle rumlerier i snart 200 år om københavneri og jysk selvtilstrækkelighed kan jeg allerede her berolige læserne med, at historien ender godt og uden skilsmisse. Når det virkelig gjaldt, som i krigene 1848-50 og 1864, var jyderne i følge bogen lige så nationalt gode danske som øboerne.

1. Da Max Engman som 1. opponnet bragte en udmærket sammenfatning af afhandlingens hovedpunkter, strøg jeg på stedet som 2. opponnet denne indholdsrefererende del af min opposition. Det i auditoriet udeladte gengives her efter mit manuskript. Med velvillig tilladelse fra professor Engman og fra det tredje medlem af bedømmelsesudvalget, lektor Uffe Østergård, Aarhus Universitet, er indlægget suppleret med bidrag fra den fælles indstilling om antagelse og visse pointer fra Engmans opposition som 1. officielle opponnet og Østergårds opposition ex auditorio.

En karakteristik af afhandlingen – afgrænsning og problemstilling

Perioden og historiens hovedtræk har i samtiden og hidtil i forskningen og i fremstillingerne i det væsentlige været forstået og beskrevet ud fra en *centralistisk* tankegang. Dette gælder, hvad enten det var samtidens konservative helstatsfolk, der stod over for de nationalliberale akademikere og erhvervsfolk, eller disse grupperes modstandere blandt de tysk-nationalt sindede i Slesvig og Holsten eller gårdmændene ved magtovertagelsen omkring 1900 eller vor tids radikale og socialdemokrater og disses apologeter, som har skildret forhold og udvikling i riget. Det er forfatterens fortjeneste at tage et opgør med denne centralistiske historieskrivning med København som det evige omdrejningspunkt, for eller imod, vedrørende de to helt centrale og sideløbende samfundsomskabende processer, *politiseringen* og *nationdannelsen*, og i stedet tage udgangspunkt i Jylland, behandlet som en *region*, ud fra en hævdet *kontrafaktisk* tilgangsvinkel: kontrafaktisk, fordi forfatteren som ét af sine væsentlige resultater viser, at Jylland trods potentielle *muligheder* aldrig nåede frem til en – efter den moderne regionsforsknings opfattelse – egentlig regional status med fx en deraf følgende regional selvforståelse sideordnet eller overordnet til den nationale identitet og loyalitet. Side 40 formuleres afhandlingens hovedproblem således: »I fokus står de rådgivende provinsialstænders korte, men vigtige epoke, der reetablerede Nørrejyllands status som politisk enhed i femten år. Dette enestående intermezzo i den danske centralstats historie egner sig fortrinligt til at opstille den kontrafaktiske problemstilling, hvorfor jyderne aldrig udviklede en politisk regionalisme. Det kan ikke alene kaste lys over oversete sider af den danske stats regionale sammenhænge, der stadig spiller en væsentlig rolle, men kan desuden problematisere den danske centralisme og dens rolle i nationsbygningen«.

Gennem afhandlingen stilles naturligvis en række underordnede spørgsmål til de samfundsmæssige forhold og den historiske udvikling, men i hovedsagen kan de ses som afledte af denne overordnede problemstilling og den valgte anti-centralistiske optik samt af den kontrafaktiske metode.

For nærmere at eftervise problemstillingens relevans og tilgangsvinklernes frugtbarhed samt for at afdække væsentlige sider af periodens forhold, udvikling og ændringer inden for statslegemets rammer behandler forfatteren – efter en indledning om kilder, citationsproblemer m.v. – i fire store kapitler en række hovedtemaer. Hvert hovedtema fremtræder, ud

over deres hver især klart demonstrerede egenverdi som afrundede og indsigtsfulde historiske studier, tillige som case studies, der viser relevansen af en regional betragtningsmåde. I en afsluttende 5. del sammenfattes og perspektiveres resultaterne.

De fem hoveddele

1. del. Under titel af »En regional tilgang til 1800-tallets Danmarkshistorie« (s. 20-124) gives først en instruktiv indføring i den udenlandske tværvidenskabelige baggrund, bl.a. i geografi og socialhistorie, for den moderne *regionshistorie* og dens metodiske og teoretiske afgrænsningsproblemer. Afsnittet viser, at forfatteren i praksis finder, at det tilgrænsende, men ikke nødvendigvis synonyme begreb, et *historisk landskab*, trods sin lidt upræcise karakter (eller måske netop derfor) er mere fleksibelt og anvendeligt end begrebet 'regionen'. Sideløbende med det regionale perspektiv og i vekselvirkning med dette har også et *center-periferi*-perspektiv vist sig nyttigt. Allerede her pointeres det specifikke og teoretisk problematiserende i, at der i perioden vedrørende den danske statsenhed var *to centre* – København og Hamborg – som periferien eller provinsen *økonomisk* nødvendigvis måtte forholde sig til, mens København *politisk og kulturelt* dominerede i Nørrejylland og på øerne, men ikke i Slesvig og Holsten. Der blokerede universitetet i Kiel og overklassens og borgerskabets tyske dagligsprog og kulturudblik og de gamle, velfungerende regionale institutioner effektivt for en københavnsk dominans.

I andet afsnit gives en kort, men udmærket redegørelse for politiseringsprocessen i Danmark og samtidens klare forståelse af modsætningsforholdet mellem Hamborg og København, hvilket her fortjenstfuldt for alvor sættes ind i et historisk-statsligt perspektiv. Modsætningsforholdet var grundlæggende økonomisk baseret, fremføres det, idet man i Hamborg ikke havde noget ønske om politisk og kulturelt at blande sig i de indre forhold i den danske rigsenhed – og næppe heller havde kunnet på grund af Hamborgs manglende politiske indflydelse.

I tredje afsnit behandles indsigtfuldt og med mange hidtil ikke fremlagte eksempler, hvorledes man i den københavnske offentlighed via pressen, i rejseleksioner, i skønlitteraturen og i malerkunsten 'opdagede' Jylland – i første omgang som en nærmest eksotisk provins, men siden med blik for de forskelligheder i forhold til København, der kunne føre til udformning af jyske særinteresser eller 'separatisme', for at holde sig til tidens sprogbrug.

2. del. Andet kapitel, »Nørrejylland i politiseringsprocessen i 1830'erne« (s. 125-275), bringer først en redegørelse, baseret på arkivalier og trykte kilder, for overvejelserne og beslutningerne i det enevældige centralstyres inderkreds efter julirevolutionsrøret 1830 omkring nødvendigheden af og udformningen af repræsentative forsamlinger. Hovedproblemstillingerne fremlægges klart: Skulle de repræsentative forsamlinger være rådgivende eller besluttende, skulle de være indbyrdes samvirkende eller virke som de jure adskilte forsamlinger, og hvorledes skulle reglerne udformes for deres sociale sammensætning og for valgbarhed og valgret til forsamlingerne. Dernæst følger i en udmærket fremlæggelse baseret på samtidens og senere trykte kilder en gennemgang af den offentlige debat 1832-34 om de samme spørgsmål. – Det fremgår, at kancellierne arbejdede så omhyggeligt og producerede så afbalancerede lovforslag – i hvert fald i disse centrale sager – at den i øvrigt meget seriøse offentlige debat ikke tilføjede noget væsentligt nyt.

Det væsentlige og nye i kapitlet er den følgende grundige gennemgang af de danske stænderforsamlings debatter, og især af de jyske stænders trykte referater og samtidens trykte debatindlæg, ud fra det *anti-centralistiske* og *jyske* perspektiv. Både vedrørende en toldreform og vedrørende en nørrejysk filial af Nationalbanken ses det, at på det *økonomiske* område kunne jyderne politisk markere en vis selvstændighed.

Af det følgende hovedemne om den af de liberale ønskede sammenlægning ('foreningen') af de jyske og øernes stænderforsamlinger fremgår det, at Københavns liberale nærrede en større frygt for jysk regional separatisme, end der var politisk grundlag for i 1830'erne. Ligeledes bliver det klart af både stænderdebatten og offentlighedens indlæg, at de konservative helstatsfolk og ledende liberale var enige om det centralistiske i den statslige politik, men ikke om, hvem der skulle have magten og ej heller om rammerne derfor: parlamentarisk/konstitutionelt styre over for fortsat enevælde eller en magtdeling – og da hvordan?

3. del. Under overskriften »Regionale problemer i nationaliseringen af politikken 1843-1848« (s. 276-394) behandles, igen primært på grundlag af trykt materiale, den national-statslige udviklingsdynamik med centrum i København. Principielt anskues udviklingen fra den jyske vinkel. Heraf fremgår det, hvorledes politiseringen i 1840'erne skiftede fra at bygge på borgerskabets medindflydelse på de offentlige anliggender til at inddrage bredere kredse – især gårdmændene på landet og småborgerskabet i byerne. Herved opstod en forestilling om den *politiske nation* hvilende på en særlig opfattelse af 'folket'. De liberale blev i denne proces til national-

liberale og fjernede sig herved endegyldigt fra en alliance med de liberale i hertugdømmerne. Ved denne proces kom flertallet af slesvig-holstenerne til den overbevisning, at deres konstitutionelle aspirationer bedst kunne opfyldes i tysk-nationalt regi og ikke inden for rammerne af en slesvig-holstensk centralstat. Over for denne ideologisk-nationale og centralistiske opmarch levnedes der ikke megen plads til slesvigske eller jyske regionale aspirationer. Alligevel påvises igen, økonomisk set, en vis jysk interesselænkning omkring udviklingen af jernbanenettet og den øvrige infrastruktur.

Det slesvig-holstenske forsøg på ad krigens vej 1848-50 at opnå det, som man i hertugdømmerne ikke så mulighed for at opnå ad politisk vej, nemlig en samlet frigørelse fra den danske – nu national-statslige – overhøjhed, ændrede helt situationen. Det vises, at hvad der end måtte have været af svage jyske regionale aspirationer, så blev de fejlet til side i krigens nødvendige statsligt-nationale kraftanstrengelse. Konfronteret med udfordringen af statens enhed viste nørrejderne sig national-statsligt loyale.

4. del. I fjerde kapitel, »Nørrejylland under Junigrundloven« (s. 395-550) vedrørende tiden 1850-64, følges en række temaer fra perioden 1830-48 op. Inddragelsen af skandinavismen som identifikationsparameter sat i relation til nationalismen og en vis jysk selvforståelse er det tematisk nye i forhold til behandlingen af den forudgående periode. Eksistensen af en selvstændig politisk institution i form af den nørrejske stænderforsamling 1834-48 har gjort det muligt for forfatteren at finde og fremlægge udtryk for særlige jyske holdninger ved hjælp af en nylæsning af *Stændertidende*. Disse sær-jyske, men ikke dominerende aspirationer ændredes afgørende ved oprettelsen af den fælles politiske repræsentation i Rigsdagen i 1849.

Forfatteren viser, hvorledes Nørrejylland politiseredes i 1850'erne parallelt til den sjællandske politisering af gårdmændene sidst i 1840'erne med politiske foreninger, økonomiske associationer og en politisk presse. En gruppering i Rigsdagen omkring Geert Winther og Tscherning m.fl. udgjorde i visse sager et jysk bondeparti. Men de væsentlige udtryk for en artikuleret jysk holdning påvises igen i særlig grad på det økonomiske område, hvor *jernbanesagen* med rette får en central behandling.

København genvandt fra 1850'erne noget af sin tidligere økonomiske dynamik i riget. Ved hjælp af aviserne vises det, at man fra jysk side anerkendte dette. Accepten af denne tilbagevenden til tidligere tiders (dvs. før Napoleonskrigene) københavnske dominans lettedes af nogle provins-

købmænds interesse i en øst-vest gående forbindelse til det stadig vigtigere britiske marked.

De københavnske blades angreb på kongemagten i Frederik VII's skikkelse (grundet grevinde Danners indflydelse) blev ikke vel modtaget i det loyale Jylland, og Ejder-politikken vej mod katastrofen med nederlaget 1864 blev fulgt af beske jyske bemærkninger om, at det var jyderne og ikke københavnernes, som i realiteten måtte betale krigens hårde pris. Men trods dette, vises det, var der ikke i 1864 tale om en unational, særlig jysk stemning; jyderne var i nødens stund så nationalt danske som i 1848-50.

5. del. I det afsluttende kapitel 5, »Fra Provindser til provinsen« (s. 557-569), sammenfattes resultaterne af undersøgelsen. Den nationalt betingede krig 1848-50 og den afsluttende katastrofe 1864 med den fuldstændige afståelse af Slesvig og Holsten gav ingen reelle muligheder for, at Jylland med baggrund i selvstændige nørrejyske institutioner og en regional identitet kunne udvikle en stærk og facetteret regional selvstændighed inden for en svagere centraliseret stat eller en mere afgrænset centralmagt. Tværtimod: Gennem politiseringen af stadig bredere befolkningslag og nationdannelsesprocessen styrkedes centraliseringen og Københavns dominerende position. Desuden savnedes en selvstændig jysk elite, som med baggrund i gamle institutioner på samme måde som i Slesvig og Holsten (s. 564) kunne optræde med vægt imod centralmagten.

København og centraliseringen sejrede, bl.a. takket være preussernes indsats, endegyldigt i sidste tredjedel af 1800-tallet, hvor Danmark da blev Europas vel mest rene nationale stat – men det således faktisk forekommende var, viser forfatteren, ikke det eneste mulige forløb.

Ved den anvendte kontrafaktiske metode, den anti-centralistiske og jyske optik og en omfattende nylæsning af et stort materiale har Steen Bo Frandsen kastet nyt lys over en central periode i Danmarks historie, der ikke herefter kan forstås og beskrives så centralistisk og københavns-orienteret, som det hidtil er sket.

Der er her tale om en *pionerindsats* i den historiske forskning.

Den hidtidige forskning

Da næsten al hidtidig forskning fra dansk side har været skrevet ud fra en centralistisk synsvinkel, har forfatteren undladt at forholde sig til den eksisterende forskning. Dette kan i og for sig være rimeligt, når man som

forfatteren med så stor flid genlæser det hidtil kendte og vigtigste kilde-materiale med friske øjne og selv inddrager mere, især kulturelt, stof.

Alligevel skylder forfatteren os en redegørelse for, hvor hans iagttagelser og resultater *ikke* er nye, men blot ud fra en anden synsvinkel faktisk bekræfter dele af den hidtidige forståelse af den mere almindelige historie i perioden. Det er jo ikke alle, som har været eller er nærsynede, blot fordi de sidder i København eller forskede og skrev før os. Noteapparatet viser således, at forfatteren fx har haft stor nytte af Hans Jensens grundige og ofte forbilledligt klare behandling af stænderforsamlingernes historie på baggrund af bl.a. en minutiøs gennemgang af stændertidenderne. Den danske centralmagt var stærkere end de fleste andre landes i 1800-tallet, og København havde efter alle pejlemærker at dømme, også efter doktorandens egne iagttagelser, en så dominerende stilling op til 1807 – økonomisk, kulturelt og politisk – og igen fra 1850'erne, at hovedstadens betydning fuldt ud kunne måles med Paris' i forhold til Frankrig på den tid. Dvs. at et centralistisk og københavnsk synspunkt i forskningen og i datiden ikke – som ofte antydtes i bogen – nødvendigvis er skævt. Hvad har man hovedstæder til, hvis de ikke på et eller flere områder dominerer i forhold til provins og periferi? Men forfatteren demonstrerer med rette, at den centralistiske og københavnske synsvinkel blot ikke kan stå alene, hvis vi skal nærme os til en rimeligt afbalanceret forståelse af de historiske forhold og udviklinger.

Det må antages, at der i de senere år fra slesvigsk og holstensk hold er kommet nogle undersøgelser, som kunne være et nyttigt supplement med andre synspunkter i forhold til den dominerende dansk-centralistiske linie. I hvert fald savnes en redegørelse for, hvorfor noget sådant ikke er forsøgt. Ligeledes findes Jákup Thorsteinssons disputats *Et Færø som Færø* (fra 1990) i litteraturlisten, men ses ikke at være inddraget i de mere principielle overvejelser. Thorsteinsson påviser således klart centraliseringen i det danske rige i 19. århundrede. Men ved at anlægge en færøsk optik på denne udvikling viser han, hvordan færingerne fra 1880'erne gik fra en kulturel regional holdning til en egentlig politisk selvstændighedsbevægelse med udgangspunkt i den eksisterende politiske repræsentation, Lagtinget. Norge havde tidligere og Island samtidigt med doktorandens emne gennemgået tilsvarende, først *regionale* og siden *nationale* udviklinger inden for rigsenheden. Altså præcist det, forfatteren har søgt efter i Jylland. Nyere norsk og islandsk forskning har endeligt ladt store dele af forrige århundredes super-nationalistiske arvegods bag sig og kunne antagelig med held være inddraget til forståelse af, hvad der manglede, for at Jylland kunne udvikle en egentlig regionalisme – selv om det i Norge og

Island var nationale og ikke regionale identiteter, der udvikledes i kampen med de centraliserende kræfter. Ligeledes kunne man her rejse det spørgsmål, som datiden selv besvarede, om kriterierne for levedygtige regioner og herunder deres størrelse, altså bl.a. om hvor udviklet og hvor stor en region eller en provins skulle være for at kunne bære fx egne repræsentative institutioner. Island fik i 1843 sit gamle Alting genoprettet som en rådgivende institution, Færøerne fik af kongemagten direkte et nej i 1846, netop fordi de var små og lidet kulturelt udviklede, og de ca. 5.000 frisere i det sydvestlige Slesvig kom slet ikke ind i debatten.

I denne sammenhæng er det en mangel, at forfatteren på intet tidspunkt foretager en mere dybtgående og samlet analyse af den multinationale danske stats karakter. Ligeledes er der i bogen ingen grundige diskussioner af, hvorfor forskellige forslag om en *føderativ* organisering af riget ikke blev til noget. A.F. Tscherning foreslog en føderation flere gange, og i realiteten var det det samme, islændingene krævede i anden halvdel af 19. århundrede, når de foreslog oprettelsen af en selvstændig, islandsk politisk repræsentation inden for et løst statsforbund.

Ud fra Steen Bo Frandsens påvisning af, at der i Tyskland findes en række regional-studier og ud fra hans egen kildebelagte fremstilling af, hvorledes dels regeringen, dels oppositionen i 1830'erne læste og orienterede sig efter udenlandske stænderforfatningsforlæg, især de otte preussiske, så savner man nogle *komparationer* vedrørende ligheder og forskelle i form og funktion, fx i forhold til de preussiske, for rigtigt at forstå det særlige ved de danske stænderforsamlinger. Ligeledes kunne en sådan redegørelse afdække noget af det særegne ved de danske relationer mellem center og periferi, mellem København og provinserne/provinsen. Doktorandens egen undersøgelse demonstrerer netop, hvorledes man ved at ændre optikken – her den jyske – kan se det kendte på en ny og mere indsigtsgivende måde.

Trods forfatterens rosværdige omhu i øvrigt bogen igennem samt med indeks og faglitteraturen så er indeks og litteraturliste ikke fejlfri. Side 608 i personregistret opræder den ikke uvigtige Eilert Peter Tscherning (A.F. Tschernings far), som side 134-135 og 140 citeres ret udførligt for flere væsentlige indlæg i debatten om det jyske. Men i litteraturlisten er hans indlæg helt forsvundet. Bl.a. via den anførte artikel af Kr. Petersen i *Historisk Tidsskrift*, 1925, s. 345-384 og det ikke anførte, men for tidens danske litteratur væsentlige *Almindeligt Forfatter-Lexicon* af Th.H. Erslew, kunne det være afdækket dels, at E.P. Tscherning havde haft en ikke uvæsentlig (om end ret ukendt) rolle ved den militære efterretning under Napoleonskrigene og måske senere, dels ved oversættelse af en solid tysk

statsretslig afhandling havde gjort netop de preussiske statsforhold og stænderinstitutioner bekendt for den danske offentlighed. Så A.F. Tschernings med rette kendte og af doktoranden inddragne arbejde om *De preussiske Provindsialstænders Historie i korte Træk* (1831) har måske en mere interessant intern familiær forhistorie end hidtil antaget – og havde måske forbindelser opad i systemet trods de kendte ydre modsætningsforhold.² Chr. Molbechs kendte artikel om en rejse i Jylland 1828 er medtaget fra *Nordisk Tidsskrift for Historie, Literatur, Historie og Konst*, bd. III, s. 106-163; men hvorfor er fortsættelsen i samme bind s. 582-631 udeladt?

Teori og metode

Efter at have opsummeret det regionale perspektiv og begrebet 'det historiske landskab' fastslår Steen Bo Frandsen afslutningsvis (s. 566), at det regionale perspektiv anvendt er en *metode* og altså ikke en teori. Dette burde nok have været skarpere pointeret i afsnit 1,1 om forståelsen af det regionale perspektiv, men har i øvrigt fungeret udmærket netop som en *metode* gennem undersøgelsen til en frigørelse fra det centralistiske perspektiv, der også præger meget af det samtidige kildemateriale.

Det *kontrafaktiske*: Forfatteren fremhæver det som en vigtig fremgangsmåde for ham at stille kontrafaktiske spørgsmål (s. 15-16), hvilket til en vis grad indfries især i forbindelse med den regionale tilgang. I hovedsagen anvender han dog det regionale perspektiv – ikke kontrafaktisk – men for at se kildematerialet ud fra en ny synsvinkel; men i den forstand er hans kontrafaktiske tilgang mere en teknik end en metode, som alle gode historikere i øvrigt ind imellem benytter sig af. En egentlig kontrafaktisk tilgang ville eksempelvis have forudsat enten en systematisk udredning af betingelserne for regionalisme eller en dyberegående analyse af mulighederne for en føderal organisering af den danske stat – fulgt af et tankeeksperiment om, hvad der så kunne tænkes at være sket, hvis forske-

2. Det er kendt, at E.P. Tscherning havde problemer opad i systemet; alligevel fik han den indflydelsesrige post som chef for kanonfabrikken i Frederiksværk, og hans søn, artilleriofficeren (og den senere liberale politiker) A.F. Tscherning indsattes i en periode som hans medhjælper. Officielt fordi den unge Tscherning gjorde sig politisk ud til bens, sendtes han på årelange udlandsrejser for at sætte sig ind i den nyeste militært teknologi – men sætter et fornuftigt styre en person, det mener ikke at kunne stole på, til at være militært teknologisk spion?

ren nu ændrer på den eller den forudsætning eller parameter. Men sådanne undersøgelser er ikke foretaget.

Center-periferi-betragtninger har i de senere år teoretisk og metodisk været til ofte stærkt kritisk debat. En nøjere afklaring begrebsligt havde været ønskelig i bogen, især fordi netop den påviste polarisering Hamborg-København og forfatterens alt for korte bemærkning om, at regionalbetragtninger og center-periferi delvis er overlappende, sandsynliggør, at der her kan ligge nogle uafklarede teoretiske og/eller begrebslige problemer. Det antydes flere steder, men siges ikke ligeud, at et hovedproblem for Jylland i første halvdel af 19. århundrede var splittelsen mellem Hamborg som økonomisk centrum og København som politisk-kulturelt centrum og de mange forskellige implikationer af denne dobbelthed. Hvad gør teoretisk set en periferi mellem to centre?

Det *historiske landskab*, det vil efter forfatteren sige regionen, er ikke ukendt i dansk historisk orienteret forskning (ud over det anførte Kattegat-Skagerrak projekt, jf. Poul Holm, hvis metodisk-teoretiske overvejelser nævnes, men i øvrigt ikke behandles nøjere i afhandlingen). Den danske kulturhistoriker *Hugo Matthiessen* har skrevet en række epokegørende afhandlinger allerede i mellemkrigstiden om samspillet mellem menneskenes levevilkår, det historiske landskab og de mentale fællestræk, fx i den stadig helt aktuelle *Den sorte Jyde* (1939). Næsten alle de tilgangsvinkler, som kendes fra kulturgeograferne, fra Annales-skolen og mentalitetshistorikerne – og altså også fra regionshistorikerne – findes allerede klart udfoldet hos Matthiessen. Han taler blot om det *kulturhistoriske landskab*, men skjuler bevidst sin teoretiske tilgang i en suggestiv litterær form, fordi han som doktoranden finder, at det er vanskeligt at få tag om den kollektive mentalitet. I en dansk disputats om en eventuel jyske regionalisme savner man – trods al reverens for udenlandsk forskning – en klar teoretisk og praktisk stillingtagen til Matthiessens teorier, metoder og arbejder.

Læseren kan tilslutte sig, at der ved undersøgelser af en eventuel regionalisme må gøres rede for netop de *mentalitetshistorisk* ensartede og forskellige træk i regionen. Altså var der eller var der ikke stærke mentale fællestræk, der kunne virke identitetsskabende regionalt over for den samtidigt stærke nationale identitetsdannelse? Dette besvares ikke tilfredsstillende, dvs. læseren får ikke noget klart bud på, hvad det fællesskabende *jyske* egentlig var og er i forhold til fx det københavnske eller det nationale. Det er også svært, men så kunne læseren i det mindste forvente en diskussion af, hvorfor der ikke nærmere kan redegøres for dette.

I øvrigt behersker forfatteren det historiske håndværk med sund og kritisk nærlæsning af kilderne og orden og soliditet i citater og noteapparat.

Kildematerialet

Det centrale for afhandlingen har været de meninger og holdninger, som kom frem i den offentlige debat, eller som de centrale beslutningstagere måtte stå til ansvar for, fx omkring tilblivelsen af stænderanordningerne. Det kan derfor godtages, at forfatteren ikke ved årelange arkivstudier har forsøgt at følge de enkelte ideer ud i privatarkiverne hos de ledende aktører. Den flittige brug af de samtidige, men senere trykte breve, fx fra *Danske politiske Breve fra 1830'erne og 1840'erne*, I-IV (1945-58), viser dog, at der faktisk er meget og for afhandlingen væsentligt at hente i brevene mellem de centrale aktører. Dette burde være *diskuteret* og ikke blot forbigået i kilderedegørelsen, fordi det bl.a. har noget at gøre med *repræsentativiteten* af det således trykte og dermed anvendte materiale. Fx kendes i dag ret så mange soldaterdagbøger og soldaterbreve fra Treårskrigen og krigen i 1864, som ved en inddragelse og nøjere analyse måske kunne have bidraget til at udvide det sociale fundament for en forståelse af tidens og regionernes mentale hovedtræk. Kulturhistorikeren Hans Kuhns undersøgelse over tilblivelse, form og indhold af den danske *nationale sangskat* burde være inddraget eller i hvert fald diskuteret som et eksempel på, hvordan den nationale dimension underlagde sig det regionale.

De ledende norske blade og de slesvig-holstenske blade fra 1840ff fulgte ofte omhyggeligt med i den danske udvikling og debat, ligesom flere danske under censuren op til 1848 foretrak – eller direkte truede censuren med – at lade mere kritiske indlæg komme i toneangivende norske aviser. Derfor havde det været ønskeligt med parallel-opslag i norske og slesvig-holstenske blade. I hvert fald burde *undladelsen* heraf være diskuteret bl.a. ud fra repræsentativitetsproblematikken.

Når ovenstående er sagt, skal det understreges, at der er gjort et meget stort og fortjenstfuldt arbejde med at gennemgå og inddrage en bred vifte af ofte hidtil ubenyttet materiale særligt fra offentlige institutioner, aviserne og tidens pamfletter og småtryk.

Disposition og fremstilling

Afhandlingen er klart bygget op med mange underafsnit under de store hovedkapitler. Trods de massive tekstmasser og de seks hundrede tætrykte sider er afhandlingen velskrevet og behageligt fri for fejl.

I sin bredde tenderer afhandlingen ind imellem til at blive en *almindelig fremstilling* af periodens historie i stedet for som disputats at være en

analyse af nogle få og helt centrale aspekters betydning i forløbet. Afhandlingen kunne derfor antagelig med held være strammet ved at medtage mindre af udviklingen i København og i Roskilde stænder og i stedet have koncentreret sig om nogle få og fx mere økonomisk betingede aspekter med direkte adresse til Jylland. Den udmærkede gennemgang af jernbanesagen viser dette emnes potentialer.

I så stor en afhandling er det et absolut gode, at bogen er forsynet med både emne- og personregister. Men især til afsnittet om Jylland i kunsten savnes der stærkt nogle illustrationer – 600 sider uden billeder er tung kost.

Nogle hovedpunkter til debat

Det er dokumenteret flere steder i afhandlingen og afslutningsvis, fx s. 562, at det lykkedes for det københavnske borgerskab at få sat en slags lighedstegn mellem hele landets og Københavns interesser, samt at jyderne på den anden side ikke uden videre godtog denne opfattelse. Det er en rigtig og god pointe, som er medvirkende til at forklare elitens selvsikkerhed i København. Men var det kun jyderne, som protesterede? Læseren må her spørge, om der ikke her var tale om en klar *center-periferi*-konflikt, hvor fx I.A. Hansens sjællændere eller bornholmerne kunne have samme opfattelse som jyderne? Endvidere kan der i den forbindelse rejses det spørgsmål – som afhandlingen ikke afklarer – om der ikke her tillige er tale om en *agrar* (bonde) versus *urban* (akademiker/byborger) konflikt. Opponentens egen læsning af den sjællandske *Almuevennen* fra 1840'erne og 50'erne og *Nørrejydske Tidende* samt tidens pamfletlitteratur viser sammen med debatterne i stænderforsamlingerne og på Rigsdagen om landbrugslovgivningen, at denne agrar-urbane konflikt sammen med den *sociale konflikt* (akademikere/godsejere versus gårdmænd/småborgerskab) har spillet med også omkring centraliseringen og dermed også vedrørende regional selvforståelse. – Det er en nøjere undersøgelse værd, om ikke mange bønder først blev glade for staten og centralmagten, da de selv kom til styret i 1901.

Det dokumenteres overbevisende gennem afhandlingen, at det økonomiske aspekt – fx diskussionerne af, hvorvidt de jyske jernbaner primært skulle orienteres øst-vest eller nord-syd (*jernbanesagen*) – var feltet, hvor selvstændige jyske interesser især blev markeret.

Forholdene i den danske statsformation har i den grad ligget forfatteren på sinde, at det ofte virker, som om han har opfattet Danmark som ligg-

de i et tomrum bortset fra stormagtsindblandingen under krigene. Flere sidebemærkninger og væsentligere iagttagelser – fx omkring de preussiske forlæg for stænderanordningerne – viser betydningen af for forståelsen af situationen og udviklingen i Danmark at få medtaget forhold og reaktioner i de tilgrænsende lande vedrørende parlamentariske og indenrigspolitiske forhold. Udviklingen i Danmark kunne således være blevet stærkere profileret gennem eksplicitte *komparationer* med eller drøftelser af tilsvarende udviklingsprocesser i andre nærtstående lande.

Forfatteren hævder, som anført, at have en *kontrafaktisk* tilgang til udviklingen. Men har han været radikal nok i forhold til sit eget udgangspunkt? Med eftertidens bagklogskab in mente kunne man i forlængelse af forfatterens tilgang have spurgt om, hvorfor ikke Fyn fik sin egen stænderforsamling? Øen var dog væsentlig større end Island, som faktisk fik sit *Alting* som stænderinstitution 1843 (jf. argumentationen ovenfor). Med en yderligere opdeling ikke blot af det egentlige Danmark, men også af Hertugdømmerne kunne Slesvig være blevet delt mellem dansk og tysk allerede omkring 1831, som Grundtvig i december 1830 i en i 1831 genoptrykt politisk pamflet antageligt havde i tankerne ved at foreslå, at de selv måtte vælge, hvortil de ville høre: Danmark eller Holsten.³ Tilsvarende kunne Holsten være blevet splittet mellem en byborgerlig og en adelig domineret del, hvilket sidste ville have ligget på linie med flere slesvigske liberales afsky for den holstenske adel og især for, at adelen ved en stænderinstitution skulle få forøget magt. Omkring 1850 blev en sådan deling af Slesvig foreslået i flere omgange – såvel af danske politikere som af stormagterne. I 1863 var de nationalliberale bange for, at Preussen ville forlange en sprogligt-national, regional deling af Slesvig, hvis man indkaldte til en international konference om Novemberforfatningens indlemelse af Slesvig i Danmark.

Det virker som om forfatteren, imod hvad der i tiden reelt blev talt om, har taget Nørrejylland som provins og oprettelsen af de fire stænderinstitutioner som de eneste muligheder – bortset fra de liberales krav om sammenlægning af de to danske stænderinstitutioner og de tilsvarende krav vedrørende Slesvig-Holsten, for hvilket der udmærket er gjort rede.

Til det rejste spørgsmål om, hvorfor Jylland ikke fik en egentlig regionalisme, må ud over forfatterens rigtige bemærkninger i hans afslutning anføres, at Jylland ikke i den relevante periode havde én central og stærk hovedby, der kunne fungere som det nødvendige økonomiske, kulturelle

3. V. Wåhlin. »Grundtvig i politik op til 1830«, *Grundtvig Studier*, 1994, s. 81.

og politiske center for en modvægt mod København og en samling af de jyske interesser. I sagen om placeringen af en filialbank af Nationalbanken har forfatteren ellers selv påvist netop dette aspekts betydning. Her har vi antageligt svaret på bogens spørgsmål om, hvorfor Jylland ikke udviklede egentlige regionalistiske træk.

Gennem afhandlingen ses flere gange et skift mellem en fokusering på *politiserings*processen og *nationsamlings*processen, uden at det indbyrdes forhold mellem de to parallelle processer udredes. En klargøring heraf havde været ønskelig.

Sammenfatning

De anførte ønsker og kritiske bemærkninger vedrørende afhandlingen er ikke uden vægt. Men de opvejer ikke det *positive helhedsindtryk*, at Steen Bo Frandsen med det foreliggende arbejde har ydet en *pionerindsats* for en revurdering af nogle centrale hovedtræk i periodens historie ved en anti-centralistisk og jysk regionalt orienteret metode ud fra en delvis kontrafaktisk betragtning og underbygget ved en solid og selvstændig læsning af et omfattende primærmateriale.

Danmarks historie kan ikke herefter forstås så centralistisk som hidtil, selv om forfatteren må konstatere, at Jylland ikke trods visse tilløb udviklede en egentlig regionalisme. Forfatterens synspunkter har betydning helt op til i dag på vor forståelse af forholdet mellem centralstyret og de jyske aspirationer og den nationale identitet – mange jyder markerer hver dag med et stort 'J' som nationalitetsmærke på bagruden af bilen, at bogens tema har relevans i dag både i det løbende folketingspolitiske slagsmål om broer, motorveje og kulturstøtte, men også i hverdagens selvforståelse.⁴

4. Bogen vakte da også en del debat i offentligheden, både i radio og i pressen. Særligt Anne Knudsens betragtninger i *Weekendavisen* 21/6 1996 og 28/6 1996 med efterfølgende indlæg bør anføres.

Debat

Walter Bagehot og Centralbankens rolle som »lender of last resort«

Af Per H. Hansen

Der er tradition for, at de officielle opponenter indlæg ved disputatsforsvar efterfølgende publiceres i fagtidsskrifter. Problemet i den forbindelse er, at præses' bemærkninger forbliver ukendte for alle andre end tilhørerne ved forsvarshandlingen. Derved kommer opponenterens indlæg til at stå uimodsagt, hvad der for en stor dels vedkommende sikkert er, som det bør være. I det følgende vil jeg ikke desto mindre knytte nogle bemærkninger til lektor, dr.phil. Ole Langes opposition i forbindelse med forsvaret af min afhandling *På glidebanen til den bitre ende. Dansk bankvæsen i krise, 1920-1933* (Odense Universitetsforlag 1996). Ole Langes opposition bragtes i *Historie* 1996,1, s. 114-129.

Ole Langes primære angrebepunkt er mine hypoteser, som han kritiserer for at være for brede og dermed vanskelige at falsificere. Jeg er (naturligvis) ikke enig i dette synspunkt. I forbindelse med hypoteserne opstilles en lang række variable, som jeg derefter undersøger netop med henblik på en be- eller afkræftelse. Hvor godt det lykkes, må læserne imidlertid selv bedømme, og jeg vil ikke tage det spørgsmål op her.

Derimod vil jeg diskutere Ole Langes opposition mod bogens behandling af »lender of last resort«-problematikken. I min bog skitserer jeg den dominerende opfattelse i teoridannelsen: at en centralbank, når visse betingelser er til ste-

de, skal yde hjælp til illikvide, men solvente banker under en bankkrise (s. 43). I overensstemmelse med den internationale litteratur på området kalder jeg denne regel for Bagehot-reglen. Om Walter Bagehot selv opstillede et sådant krav om solvens, er uinteressant. Det der betyder noget er, at den internationale historiske og økonomiske forskning på området opererer med denne betingelse, som klart er præget af neoklassisk økonomisk teori. Og at denne forskning relaterer reglen til Walter Bagehot.¹

Efter at have defineret Bagehot-reglen opstiller jeg den hypotese, at Nationalbanken ved bankkrisens begyndelse havde erkendt og accepteret sin rolle som »lender of last resort«, og at den som sådan kun støttede solvente banker (s. 46). Altså at den fulgte Bagehot-reglen, således som jeg definerer den.

Ole Langes spørgsmål: »Eksisterer der en præcis Bagehot-regel eller Bagehot-doktrin om, hvornår en centralbank skal skride ind som »lender of last resort«?« må derfor besvares bekræftende, selv om Ole Lange mener det modsatte (s. 124). Den præcise Bagehot-regel eksisterer, netop fordi jeg har defineret den, så der ikke er noget at tage fejl af. Og defineret den på baggrund af international økonomisk forskning. Om Bagehot selv sagde det, er ikke relevant i den forbindelse. Definitionen er klar, og til

Ole Langes konstatering af, at »Præses bygger altså ikke på Bagehot-doktrinen i Bagehots egen tvetydige udformning« (s. 126), kan jeg kun svare: Det er muligt, men det er ikke det afgørende.

Ole Langes to en halv side lange angreb på min definition af en »lender of last resort« og min hypotese om Nationalbankens adfærd over for kriseramte banker under bankkrisen fra 1920 til 1933 er derfor fejlplaceret.

Med teorien som udgangspunkt definerer jeg altså den i afhandlingen anvendte opfattelse af »korrekt« »lender of last resort« adfærd og opstiller derefter hypotesen, at Nationalbanken forventes at have ageret i overensstemmelse hermed. At denne hypotese synes velbegrundet, underbygges af, at Nationalbankdirektør Carl Ussing i sit forsvarskrift *Nationalbanken, 1914-1924* (København 1926, s. 230) selv udelukkede, at Nationalbanken skulle yde hjælp til insolvente banker. Her ses bort fra, at selv det at afgøre, om en bank var insolvent eller ej, ingenlunde var (eller er) en let sag. Det gælder så meget mere, som en banks egenkapital jo afhænger af aktivernes værdi, der naturligvis kan svinge stærkt i kriseperioder.

På baggrund af den opstillede hypotese undersøger jeg i kapitel 7 om hovedbankerne og i kapitel 10 om Nationalbanken som »lender of last resort« fra 1920 til 1933, om banken fulgte den i teorien foreskrevne adfærd for en »lender of last resort«; en adfærd, som altså bankens egen direktør påstod, at man havde holdt i hævd. Min konklusion er, at det gjorde Nationalbanken ikke: »Hypotesen om, at Nationalbanken i store træk virkede i overensstemmelse med Bagehot-reglen må således afvises« (s. 356). Og lidt senere: »Der findes kun i meget begrænset omfang direkte udsagn i kildematerialet om, hvorfor man støttede de mindre banker, herunder fire, som var erkendt at være

insolvente. Det kan imidlertid udledes, at der var en vis systematik i støtteaktionerne. Nationalbanken tog nemlig hensyn til indskyderne og til lokalsamfundets situation, navnlig om de lokale beboere ville miste adgangen til en bank, hvis den kriseramte bank måtte lukke. I sådanne tilfælde støttede man insolvente banker eller indbetalte aktiekapital i nye banker, der blev oprettet som erstatning for dem, der var lukket...

Der er således ingen tvivl om, at Nationalbanken gik langt videre end den klassiske lender of last resort model ... Den gik også videre end bankens ledelse selv gav udtryk for, at den fandt hensigtsmæssigt. I kapitel 6 blev det imidlertid påvist, at der var tale om en rigtig finansiel krise i 1922 (jf. kapitel 2). Meget taler for, at den kunne have udviklet sig til en panik, hvis Nationalbanken ikke havde støttet den lange række af banker, der kom i vanskeligheder i løbet af året. Set i det perspektiv var Nationalbankens støtte til kriseramte banker det år i overensstemmelse med Bagehot-reglen. Det var ikke tilfældet i en række andre banksammenbrud i løbet af bankkrisen, og derfor er hypotesen ikke bekræftet på dette punkt« (s. 358).

Man kan mene, at dette er pindehuggeri i stil med forskellige marxistiske retningers diskussion om den rette forståelse af Karl Marx's værker eller diskussioner om Bibelens indhold. Det er det ikke. Og det skyldes, at Ole Lange i sit afsnit 7 om mine konklusioner pludselig vender tingene på hovedet. Om min konklusion vedrørende Nationalbankens rolle som »lender of last resort« skriver han: »Den anden konklusion er mere præcis. Men også mere tvivlsom. Som jeg ser det, gik Nationalbanken ind som »lender of last resort«, når det var opportunt, dvs. når faren for panik vurderedes som overhængende, og/eller når specielle hensyn gjorde sig gældende, f.eks. bankdækningen i et lo-

kalområde eller særlige erhvervsinteresser var på spil. Nationalbankens indgreb var situationsbestemt – ikke principbestemt«.

Jamen, det er jo præcis min konklusion, som Ole Lange pludselig gør til sin egen. Det er netop på den baggrund, at jeg afviser min hypotese. Og en afvist hypotese har vel også værdi, om ikke andet så fordi en teori, som ikke stemmer overens med virkelighedens verden, bør modificeres. Hvis noget er tvivlsomt, er det derfor Ole Langes udlægning.

Med fare for at forlænge diskussionen kan jeg ikke dy mig for her på falderebet at citere fra Walter Bagehot's *Lombard Street*: »The great majority, the majority to be protected, are the 'sound' people, the people who have

good security to offer. If it is known that the Bank of England is freely advancing on what in ordinary times is reckoned a good security – on what is then commonly pledged and easily convertible – the alarm of the *solvent* merchants and bankers will be stayed« (1919-udgaven, s. 188-189. Min fremhævning).

Dermed kan ikke med sikkerhed siges, at Bagehot krævede, at banker skulle være solvente for at få støtte fra Bank of England i krisesituationer, men det modsatte kan heller ikke konkluderes.

1. En udmærket, kortfattet introduktion og diskussion af »lender of last resort«-problematikken findes i M. Bordo, »The Lender of Last Resort: Alternative Views and Historical Experience«, *Economic Review*, 1990:1, s. 18-29.

Større anmeldelser

Lið, leding og landeværn

Af Rikke Malmros

Niels Lund: *Lið, leding og landeværn. Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder.* (Vikingskibshallen, 1996). 330 s., 250 kr.

I sin disputats *Lið, leding og landeværn* fremsætter Niels Lund en helt ny tese om det danske ledingsvæsens udvikling fra vikingetiden til Valdemarerne. I vid udstrækning indfører han udenlandske paralleller, hvor især hans kendskab til de angelsaksiske og karolingske militære institutioner udmøntes.

Niels Lunds grundlag er imidlertid den kendte gamle tese om det svage, næsten indholdsløse, ikke institutionaliserede, gammeldanske kongedømme, suppleret med en helt selvstændig opfattelse af det vikingetidige danske samfund som et godsejeranarki. Hvad enten han kalder samfundets øverste lag for stormænd eller høvdinger, forstår han overalt private godsejere, der i deres husholdninger underholder private følger af krigere. Over dem har den vikingetidige konge ingen institutionel myndighed. Dette er i modstrid med forholdene i Europa, hvor den økonomiske elite fungerer i samfundets styrende (og udbytende) institutioner, enten som Karolingerrikets hertuger og grever eller som angelsaksernes jarler og ealdermen; disse kunne personligt være nok så uregelmæssige, men de havde alle et officielt defineret embede, en officielt defineret funktion i hær og samfund.

Niels Lund overtager Erik Arups tese om, at Knud den Hellige i 1085 som den første danske konge krævede offentlig krigstjeneste af de anarkisk indstillede godsejere: Derved vakte han deres vrede, så de gjorde oprør og dræbte ham. Hvad kongerne i det 12. århundrede krævede, var i følge Niels Lund, at godsejerne årligt skulle stille til krigstjeneste med deres private mænd, og at de godsejere, hvis tjeneste kongen ikke aktuelt havde brug for, skulle betale en afgift, der uden forskel kunne kaldes *lethang withe, expedicio* eller *quersæt*.

Først i 1170 fik alle bønder pligt til at deltage i den forsvarsordning, der omtales som leding i Jyske Lov kap. 1-6 og i Den skånske Ledingsret. Landet blev inddelt i »skipæn« og »havner«; og bønderne skulle hvert fjerde år ligge ude til forsvar, »udgerdsleding«, og de tre andre år betale »ret daneleding«. Fra 1170 indførtes også den ledingsbøde på 3 mark af menige, 40 mark af styrismænd, som Sven Aggesøn omtaler.

De følgende betragtninger er baseret på min opposition ex auditorio ved forsvaret af disputatsen på Københavns Universitet den 14. juni 1996:

Blandt middelalderhistorikere er det blevet min lod at gøre opmærksom på værdien af de gamle skjaldes fyrstedigte som centrale kilder til vikingetidens ideologi. Når jeg ikke selv magter den opgave filologisk, prøver jeg at få de kvalificerede til at hjælpe mig. Da jeg nu er

kommet ud for, at Niels Lund mener, at skjaldedigtene er for mangetydige til at kunne bruges som kilder til ledingen, har jeg for nylig henvendt mig til Judith Jesch i Nottingham. Hende har jeg bedt specielt tage sig af et gennemgående sprogligt motiv i det 11. århundredes fyrstedigtning, nemlig det, hvor fyrsten har våben eller skibe rundt om eller foran et land (Rikke Malmros: »Leding og skjaldedigt«, *Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1985). Modsat mig – men i lighed med Niels Lund – mener Judith Jesch, at dette sproglige billede ikke skal tolkes ens, hver gang det optræder, men skal forstås ud fra de enkelte digtes øvrige kontekst. Niels Lund citerer det yngste eksempel på side 212, hvor det i min oversættelse hedder om Erik Ejegod: »fyrsten indesluttede under det voldsomme krigstog Ødanernes land med den røde skjoldborg«. Her mener Judith Jesch, at det rent sprogligt må være »Ødanernes land«, den røde skjoldborg ligger om; men, siger hun, på grund af »det voldsomme krigstog« er »Ødanernes land« nok snarest Venden, som Danerne gør krav på! – Så på den måde giver hun ingen af os ret. Og jeg bliver nødt til at trække denne sproglige figur ud af mængden af entydige begreber. Men til sagen:

Niels Lunds disputats *Lið, leding og landeværn* er et usædvanlig tæt sammenhængende værk, båret af én gennemført tese; bogen har ét eneste brændpunkt. Herudfra bestemmes det, hvilke forskningshistoriske forudsætninger der skal nævnes, hvilke udenlandske paralleller der er relevante, hvilke senere kilder der kan slutes tilbage fra, hvilke tolkningsmuligheder der skal foretrækkes, og hvilke af alle disse der skal lades uomtalt.

Brændpunktet er begivenhederne i Danmark i sommeren 1085: Den 21. maj skænkede Knud den Hellige Lundekirken en gave, hvoraf han forbeholdt

sig en økonomisk ret over ledingen. Samme sommer opbød han de danske flådestyrker til et tog mod England. Som følge af et svært gennemskueligt forløb udbrød der et oprør, som endte med, at Knud blev slået ihjel. Niels Lunds originale og helt personlige tolkning af denne sommers begivenheder og deres betydning for udviklingen af Danmarks militære system er bogens alt gennemtrængende essens. Kapitlerne 9, 10 og 11 omskriver det centrum, hvorfra hele værket stråler ud.

Til trods for sin gennemførte enhedsbestræbelse er *Lið, leding og landeværn* ikke nogen let eller klar bog at læse. I tolkningen af det uhomogene kildemateriale – og navnlig i sin argumentation – betjener bogen sig af nok så svært gennemskuelige logiske procedurer. De europæiske paralleller tillader Niels Lund at se nye muligheder i tolkningen af de danske kilder. Problemet er, at han ikke gør sig tilstrækkeligt klart, at analogien ikke er et bevis. Samtidig er det tydeligt, at han udvælger de paralleller, han har sympati for, men undlader at komme ind på dem, der truer med at modsige hans helhedssyn, for eksempel de norsk-islandske skjaldedigte.

Jeg vil behandle et par centrale punkter i det centrale kapitel 9 og begynde på side 156: I Knud den Helliges gavebrev til domkirken i Lund skænker kongen en række jorder og gunstbevisninger, men forbeholder sig tre rettigheder, blandt andet den, at hvis nogen forsømmer leding, skal han betale til kongen: »*Si expeditionem neglexerit, erga regem emendat*«. Bestemmelsen forekommer på én gang udtrykt omstændeligt og dog utilstrækkeligt, så den er i følge Niels Lund en saglig nyhed, altså ikke blot ny ved at stå i vor ældste latinske kilde. Senere omtaler Roskildekrøniken så, at Knud gav en ny og uhørt lov om *nefgjald*. Derfor er Lundebrevets ledingskrav lig med *nefgjald*! Dette er

den form for slutning, der er så udbredt i magien, den, at lighed er identitet: Ledingskravet er en ukendt nyhed, *nefgiald* er en uhørt nyhed, ergo er Lunde-brevets ledingskrav lig med *nefgiald*.

Men tidligere (på side 148) har Niels Lund argumenteret for, at Lunde-brevets ledingskrav er en nyhed, just fordi Roskildekrønikens *nefgiald* er en uhørt nyhed. Dette medfører en cirkelslutning. Niels Lund får aldrig bevist, at Lunde-brevets ledingskrav er en saglig nyhed. Og cirkelslutningen optræder flere centrale steder.

Jeg vil gå frem til side 161: Efter en længere redegørelse for kopskattens historie, herunder specielt den senromerske *capitatio*, som man slap for at betale, hvis man sprang soldat, skriver Niels Lund: »Det er altså muligt, og endda sandsynligt, at Roskildekrøniken med betegnelsen *nefgiald* sigter til en kopskat, der opkrævedes i stedet for faktisk krigstjeneste, og at den er synonym for de andre kilders udtryk for den kongelige ret i forbindelse med ledingen«. Lidt senere hedder det: »Men grundlaget for denne tolkning af *nefgiald* i Danmark må erkendes at være spinkelt og mere spekulativt end ønskeligt, og den mulighed består måske, at Roskilde-manden har brugt udtrykket *nefgiald* mere på grund af dets forbindelse med ledingen end på grund af dets fiskaltekniske indhold«.

Ud fra en fjern analogi skønner Niels Lund, at Roskildekrønikens *nefgiald* kan være en militær afgift; men da han vil begrunde sin tese, siger han, at Roskilde-manden med ordet *nefgiald* mere tænker på den som en ledingsafgift end som en kopskat. Dette er en cirkelslutning: Niels Lund forudsætter netop det, som han prøver at bevise. Det spekulative ligger jo i, at *nefgiald* skulle have med ledingen at gøre, ikke i, at den skulle betegne en kopskat.

På side 158 slutter Niels Lund, at Roskildekrønikens *nefgiald* også kan

have med leding at gøre, ud fra, at ledings-skatten i de norske landskabslove blev betalt efter *nef*. At *nefgildi*, *näbb-skat*, *nävageld* i Norge, Sverige og Finland kunne være en kirkelig afgift, særligt en form for tiende, indlader han sig ikke på at diskutere. Ligeledes er det et mærkbart tab, at han ikke overvejer den mulighed, at Knuds *nefgiald* kunne være en verdslig indtægt uden sammenhæng med andre institutioner.

Sammenhængen mellem Roskildekrønikens *nefgiald* og ledingen beror helt og holdent på analogier til andre lande og fjerne tider, på den ene side den *capitatio*, for hvis skyld kejser Augustus lod alverden skrive i mandtal, og på den anden side de vestnorske landskabsloves hundrede år yngre *leidangr*. Niels Lund giver ingen forklaring på, hvorfor de vestnorske love er bedre kilder at slutte tilbage fra end den danske Jyske Lov.

Jeg vil nu referere siderne 155-156: Engang i perioden 1104-17 giver kong Niels et brev til domkirken i Odense. Den får et privilegium, hvori kongen forbeholder sig *lethang withe*. Ud fra sine udenlandske paralleller skønner Niels Lund, at der her kan være tale om enten en bøde eller en skat. Da Valdemar den Store i 1180 giver Odensekirken et nyt diplom, tilstår han den foruden andre privilegier også *expedicio*. Den *expedicio*, som kirken her får skænket, må være identisk med den *lethang withe*, som kong Niels i sin tid reserverede sig: »Med forbehold – naturligvis – for at der kan ligge en udvikling med indførelse af mere differentierede ledingsyndelser imellem« (side 155). – Se, nu ville det simplest være at omtale den ledingsreform, der i følge Saxo fandt sted i 1170; den omtaler Niels Lund andetsteds. Men her inddrager han en række klosterprivilegier fra tiden 1140-61, hvori kongen skænker, snart hele den kongelige ret, snart *quersæt*,

snart *expedicio*; og de to sidste opføres ikke sammen med sagesfaldet, som det ville være sket med bøder. Eftersom *expedicio* i for eksempel Erik Lams brev til Næstved 1140 ikke er en bøde, så er Odensebrevets *lethang withe* heller ikke en bøde. – Og Lundebrevets ledingskrav kan så heller ikke være nogen bøde, men må være en afgift. *Expedicio*, *quersæt* og *lethang withe* er ét og det samme: »For så vidt man overhovedet har gjort sig skellet klart, og det har man tilsyneladende snart, har man da betragtet ledingsydelsen som en skat snarere end en bøde« (side 156).

Forestillingen om, at diplomernes terminologi er vaklende, tillader Niels Lund at tolke deres udsagn vilkårligt. Derved kommer han ustandselig til at forudsætte, hvad han skulle bevise, hvorved den ene cirkelslutning bygges oven på den anden. Ved en række logiske fejlslutninger opbygger Niels Lund sin tese om det, han kalder »ledning i diplomernes forstand«. Den bliver hans stadiet genkommende kriterium for, hvorledes de nok så modstridende kilder skal tolkes.

Hvad skete der da i sommeren 1085? Den 21. maj gav Knud den Hellige et brev til Lundekirken, den ældste bevarede danske diplomtekst. Deri krævede han, at hvis nogen negligerede ledingen, skulle han bøde til kongen. Samme år opbød Knud en flåde, der samlede sig i Limfjorden. Da han i følge Ælnoð ikke selv kom til stede, men opholdt sig i Slesvig, blev mændene utålmodige: nogle ville hjem, andre ville hurtigt til England, ingen ville blive liggende og bare spise provianten op. Derfor sendte de kongens broder Oluf til ham og bad ham skynde sig med at komme til stede eller indsætte en anden leder af togtet. Kongen blev vred, lagde Oluf i lænker og sendte ham til fængsel i Flandern. Fængslingen af Oluf er det bedst bevidnede datum i begivenhedsforløbet – William af Malmesbury nævner løsesummens størrelse.

Da lænkebindingen af Oluf blev kendt i flåden – hvad skete der så? I følge Ælnoð: ingenting. Flådens medlemmer, der før havde været så stridbare, afventede nu fredeligt kongens bud. Sent på sæsonen gav han dem hjemlov. Glade drog mændene hjem og lovede at stå til tjeneste næste år. Oprøret brød ud af helt andre grunde. – Er dette et sandsynligt forløb? Fængslingen af en kongesøn var i datiden en langt mere provokerende handling end arrestationen af en tillidsmand er hos os. – Så hvad er forklaringen på det masse-psykologiske brud i Ælnoðs fremstilling?

Sven Aggesøn skrev på Valdemarstiden. Og i følge ham var forløbet anderledes: Knud opholdt sig hos flåden ved Limfjorden, da han hørte, at Oluf havde rejst oprør i Slesvig. Knud forlod da flåden, fængslede Oluf og tog skyndsomt tilbage. Men da han nåede frem, var flåden draget hjem. Knud blev vred og gav sig til at lade bøder opkræve hos de hjemvendte mænd, hvorpå disse gjorde oprør. – Hvad er forklaringen på, at Sven Aggesøn bytter om på Knuds og Olufs opholdssteder?

Der findes en enkel fælles løsning på begge spørgsmål: Hvis Knud havde været fraværende fra flåden og tilmed havde fængslet mændenes tillidsmand, når de bad ham komme – så var det Knud selv, der havde brudt ledingen. Hvis han oven på den provokation ville forlange bøder af flådens mandskab – så var det bare for meget!

Hvis man alene følger *Passio* og Ælnoð, får man ingen forbindelse mellem flådeopbud og oprør. For at få sammenhæng mellem dem er man nødt til at inddrage Sven Aggesøns omtale af ledingsbruddet. Men hvis man inddrager Sven Aggesøn, kan man ikke vilkårligt bruge ham som argument for, at der på den ene side var forbindelse mellem ledingskravet og Knuds død, mens man på den anden side frasorterer de le-

dingsbøder, Sven omtaler. Uden Sven Aggesøn – intet ledingskrav.

Imellem Ælnoðs og Sven Aggesøns tid ligger så Roskildekrøniken. Den omtaler ikke ledingen, men fortæller alene, at Knud blev slået ihjel, fordi han krævede en ny og uhørt tribut kaldet *nefgjald*. Hvad *nefgjald* har været, kan vi ikke vide. Den var uhørt for Roskildekrøniken. Derfor kan den ikke være identisk med den *lethang withe*, kong Niels forbeholdt sig i Roskilde-forfatterens levetid.

I første halvdel af kapitel 8 på siderne 126-132 beskriver Niels Lund Sven Estridsøns tid på grundlag af Snorre og navnlig Saxo. Når de siger, som han vil, er de gode kilder; går de ham imod, kommer han i tanker om, at de er sene. Om den samtidige norsk-islandske fyrstedigtning siger han: »Hovedproblemet ved at udnytte skjaldedigtningen er dens lidet præcise terminologi; den åbner vide tolkningsmuligheder, men giver sjældent grundlag for bindende argumentation«.

Ikke alle udtryk i fyrstedigtningen er så diskutabile som dem, jeg citerede til indledning; flere af dem er entydigt imod Niels Lunds tese, særligt dem fra Harald Hårderådes tid: Den norske leding, *leiðangr*, anvendes af Harald Hårderåde under hans angreb på Danmark. Skjalden Bolverk Arnorsøn siger: »Du udrustede leding det næste år fra det skønne land; du furede søen med de prægtige skibe; søen gik over dem;; Danerne var da ilde stedte; folket så de fuldtladede skibe uden for landet«.

Under optakten til slaget ved Niså i 1062 siger skjalden Tjodolf Arnorsøn: »De glatte skibsstavne har læ under sko-

vene; ledingens konge omgiver landet med hærskibenes stavne; almændingen ligger i hver vig i skærene; de pansrede skibe må lade hver landtange yde sig ly«.

Almændingen, *almennigr*, ligger samlet i skærgården før togtet langs Hallands kyst, hvor Tjodolf i sit store digt *Sexstefja* siger om Harald: »Den gavmilde kriger lod med lyst sin drage svæve foran midten af ledingens bryst«.

To år efter mødes den danske og den norske flåde til forlig. Skjalden Halli forsikrer, at der ikke mangler mod på nogen af siderne, hverken hos kongerne eller hos menigmand. Halli kalder de menige for de modige bønder, *búendr*; og han omtaler dem som de *þegnar*, der vil kæmpe trodsigt. *Búandi* er altid en mand med eget hjem, ikke en ugift kriger i en andens husholdning. *Þegn* er både de islandske og de norske loves tekniske term for den retskraftige frimand; nordmænd og islændinge er enige om at bruge ordet uden den aristokratiske betydning, det har hos angelsakserne.

I følge skjaldene kæmper da *búendr* og *Þegnar* i den *almennigr*, som ledingens konge, *visi leiðangr*, opbyder til angreb mod Sven Estridsøn. – Og Sven formodes at kunne give igen med samme mønt: Han opbyder en stor hær af alle daner, *lið allra Dana*, bestående af hans *búendr* og *Þegnar*. Hvis den danske flåde skulle have en anden organisation end den norske, er det ukendt for de samtidige fyrsteskjalde.

Man kan betragte Nils Lunds tese som et stykke forfriskende nytænkning, men man må også konstatere, at det på grund af logiske brist ikke lykkes ham at bevise sin tankebygning.

Skandinavien i verdensøkonomien 1570-1625

Af *E. Ladewig Petersen*

John P. Maarbjerg: *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration.* (Peter Lang, 1995). xv + 300 s., 68 Sfr.

Det fornemmedes næsten som et tidligt varsel om »Chirac-syndromet«, at en fransk historiker i 1962 i et værk om middelalderens agrarhistorie frejdigt kunde forkynde, at han ville udelukke »Europas frosne frynser«, dels af sproglige grunde, dels fordi han havde indtryk af, at Skandinavien faldt helt uden for det almene, europæiske mønster. At Skandinavien siden er kommet ind i varmen, skyldes vel snarest den sidste generations europæiske integrationsprocesser.

På den anden side gør den dansk-amerikanske historiker John Maarbjerg i sin bog opmærksom på to andre barrierer: dels – og sikkert korrekt – at næppe nogen nulevende nordisk historiker behersker hele Skandinaviens historie; dels at alt for lidt publiceres på et af hovedsprogene. Også det er korrekt, men med to forbehold: at midlerne til oversættelse er alt for karrige til at bekoste i hvert fald oversættelser af de vigtigste, humanistiske værker; og at især engelske og franske historikeres sprogfærdigheder som bekendt er omvendt proportional med afstanden fra London og Paris. Men når anmelderen således har fået nogle af sine ideosynkrasier ud gennem sidebenene, kan han dertil føje sin anerkendelse af, at dr. Maarbjerg har præsenteret en række førstehåndsstudier over lokale forhold i Danmark og Fin-

land passet ind i en fælles ramme af Skandinaviens økonomiske historie ca. 1570-1625.

Bogens titel – »Skandinavien i den europæiske verdensøkonomi« – angiver egentlig meget præcist dens hensigt. Den økonomiske udvikling medførte jo, at Skandinavien fra omkring 1560 fik mere vital betydning for Nordvesteuropa. Baltisk (inkl. dansk) korn og kvæg bragte hollænderne til Østersøen; de voksende engelske og nederlandske handels- og orlogsflåder krævede træ og »naval stores«, og den svenske metalproduktion fik voksende betydning frem mod år 1600. Summa summarum: Skandinavien forvandlede fra ren periferi til semiperiferi af væsentlig økonomisk og politisk interesse for det nordvesteuropæiske centrum.

Egentlig var det vel Fernand Braudel, som barslede med denne idé i en almenhistorisk ramme. Men som det så ofte går, når bjergene barsler, nedkommer de med en latterlig mus: i dette tilfælde Immanuel Wallersteins teori om en europæisk verdensøkonomi. Grundtanken er, at det økonomisk overlegne centrum i Nordvesteuropa etablerede et system, som gjorde det muligt for det på parasitisk vis at udbytte periferien. Ukritiske adepter glemmer blot alt for ofte, at Wallersteins fremstilling vel ikke i egentlig forstand er en historisk syntese, men snarere et politisk manifest (og ikke langt fra en karikatur af Braudels teorem). Man kan gerne karakterisere påstanden som epigon-marxistisk, men den står også i gæld til den hedengangne positivisme. Det er denne konstruktive

on, dr. Maarbjerg har sat sig som mål at efterprøve for Skandinaviens vedkommende, men han deler, som det vil fremgå, i sidste instans anmelderens synspunkter.

Med rette fremhæver dr. Maarbjerg, at 1500-tallets agrarfarvede højkonjunktur (jævnside b efolkningsvæksten) kom udefra: Den havde karakter af autonom konjunkturimpuls, som blot ikke ramte alle produkter lige stærkt, men helt afhæng af især den nederlandske efterspørgsel. Inflationen gjaldt i første instans agrarprodukter, dansk korn og kvæg, og først frem mod århundredskiftet nordskandinavisk – svensk og norsk – trælast og tjære fra de botniske kystområder. Senest kom svensk jern og kobber ind i malstrømmen.

Dr. Maarbjerg gør måske ikke helt nok ud af denne prisdifferentiering, som vel kunne følges i det forholdsvis rigelige prismateriale fra Amsterdam og Utrecht. Til gengæld er det klart, at Skandinavien var eller efterhånden blev sælgers marked, og at konjunkturerne måtte få dybtgående økonomiske og sociale konsekvenser, alt afhængigt af den regionale, sociale struktur: Der er vist ingen tvivl om, at Danmark i 1500-tallet var Nordens mest begunstigede og rigeste område med en betydelig kapitalimport og en ganske markant social polarisering.

Uden at det er nødvendigt at gå i enkeltheder, er bogen opbygget således, at to regionalhistoriske specialstudier – et dansk og et finsk – indføjes i helt almen rammeafsnit, der i det store hele bygger på den foreliggende, moderne litteratur; og opbuddet af den citerede sekundærlitteratur er imponerende og noget nær udtømmende. Det eneste værk, man lidt småligt kunne savne, er Fridlev Skrubbeltrangs monumentale *Det danske landbosamfund 1500-1800*, men ellers er litteraturen ført helt up-to-date.

Om rammeafsnittene kan vi fatte os

rimeligt kort, da de *grosso modo* følger de allerede nævnte retningslinier og næppe rummer kontroversielle eller angribelige synspunkter. Med fuld ret understreger dr. Maarbjerg de meget store miljømæssige og økologiske spændinger i de nordiske rigers kulturgeografi med de deraf følgende distancer i ressource- og produktionsgrundlaget. For Norges vedkommende medførte udviklingen, at det kunne gøre sig fri af det hanseatiske jerngreb, at man fik kontakter til Nederlandene allerede i sidste halvdel af 1500-tallet, og at Norge kom ind i en århundredlang vækstperiode efter senmiddelalderens svære kriser.¹

Hvad Sverige angik, hvilede samfundet endnu på en slags subsistensøkonomi, som Majken Myrdal og Johan Söderberg har karakteriseret så indgående: Vareudvekslingen – sydsvenske levnedsmidler og Upplands malm og træ – foregik vertikalt, fra nord til syd og *vice versa*, og sandsynligvis har landet kun i gode år kunnet brødføde sig selv.² Kapitalknapheden var permanent, især fordi riget (på næsten socialdemokratisk vis) ikke kunne få krigsudgifterne til at slå til, heller ikke selv om vasakongerne, som Birgitta Odén har dokumenteret, på forskellig vis manipulerede med kronens regaleindkomster, malm og pelsværk. Og lige så lukket var Finland, hvor der snarest kun var tale om kystbygderne; her foregik den nødvendige vareudveksling ifølge Gunvor Kerkkonen ved »bondesegregationen« fra Sydvestfinland til Reval og Stockholm.³

For Danmark, som endnu kom den vesteuropæiske »verdensøkonomi« på nærmest hold, er der slet ingen grund til at gå i enkeltheder. Kapitaltilførslen udefra via korn- og kvægeksport har uden tvivl skabt den bredeste ressourcebasis i Norden; symptomatisk nok kunne landet selv finansiere indledningsfaserne til de to krige 1563-70 og 1611-13 (den sidste kostede landet 2 mill. dr. til

de landmilitære operationer) af egne midler, og først afslutningsfaserne krævede optagelse af – ikke uoverkommelige – lån i Kiel og i hansestæderne.

Ny er derimod dr. Maarbjergs analyse af udenrigshandelen. Bevarer, landet havde storkøbmænd – Marcus Hess i København og Oluf Bager i Odense er eksempler – og kvægeksperten befandt sig helt på danske hænder, men anmelderen står lidt usikker over for, om dr. Maarbjerg ikke overvurderer danske købmænds egenhandel med korn.⁴

Men meget værdifuld er derimod hans analyse af den nederlandske aktivitet på grundlag af nypublicerede hollandske notarialakter omkring 1600. Den viser entydigt, at der snarest har været tale om småskibsfart. Resultatet er værdifuldt, og det begrænses kun ved, at vi ikke kan kende dette certipartimaterialers repræsentativitet – endnu da.

Til sine dybdeundersøgelser har dr. Maarbjerg udvalgt to lokalområder, Fyn-Langeland og det sydlige Österbotten. Ud over den foreliggende, ikke helt ubetydelige moderne litteratur bygger han på primærkilder i det ikke alt for rigelige primærmateriale, for Fyn-Langelands vedkommende overvejende røstjenestetaksationer. Naturligvis kunne det have været ønskeligt, men sikkert nok uoverkommeligt med tilsvarende norske og svenske regionalstudier, men læserne får slå sig til tåls med, hvad der allerede er præsteret. Med mulig undtagelse af Norge havde de sikkert heller ikke modificeret hovedresultaterne, og i hvert fald anstiller dr. Maarbjerg omhyggelige overvejelser over de udvalgte områders repræsentativitet.

Om Fyn-Langeland under højkonjunkturen har blomstret mere end andre provinser får her stå hen; andre historikere har villet hævde, at den fynske øgruppe repræsenterer en dansk mellemproportional, i begge tilfælde altså

en art matematisk måling, som jo sjældent er typisk, og under alle omstændigheder har det aldrig kunnet blive mere end skøn. Hovedsagen er, at den fynske øgruppe under alle forhold er den for øjeblikket bedst udforskede landsdel efter de sidste årtiers intensive arbejde.

Også her betoner dr. Maarbjerg, at emanciperingen fra de vendiske stæder og reorienteringen mod Nederlandene gjorde det muligt for godsejerne – adelen som kronen – at koncentrere produktionen om storlandbrugets hovedprodukter, øksne og korn, men at ensidigheden samtidig blev dens Achilleshæl; dels fordi den gjorde sig afhængig af ikke altid lige stabile konjunkturer, og dels fordi indtjeningen ikke blev benyttet i reinvestering eller driftsmæssige og teknologiske fremskridt, men til statuskonsumtion – herregårdsbyggeri eller uddannelsesrejser, som vel alt taget i betragtning var en langsigtet kulturel investering – og i årtierne omkring århundredskiftet til usund godsspekulation eller til pengetransaktioner af tvivlsom art. Brødrene Frederik og Ejler Quitzow tjener her som paradigmer, og begge gik nedennom og hjem.

I fuld overensstemmelse med den nyeste adelshistoriske forskning understreger dr. Maarbjerg, at godskoncentrationen og polariseringen som følge af denne absurde spekulationsvirksomhed først og fremmest decimerede adelens mellemgrupper, en slags centrifugal effekt opad eller – som oftest – nedad. Men medens både disse processer og adelselitens vilkår nu er ganske velkendte, har man hidtil savnet undersøgelser over den egentlige lavadel, og dr. Maarbjergs hovedfortjeneste ligger netop i hans detaljerede behandling af den godsfattige adels vilkår.

Det højst plausible – men på baggrund af den hidtidige *consensus commune* måske lidt overraskende – resultat bliver, at denne gruppe viser sig at have

været forholdsvis stabil; den satte tæring efter næring, og dertil kunne man føje endnu to faktorer: først, at ikke helt få slægter – Orning, Markdanner osv. – supplerede godsindkomsterne ved at »tjene kongelig majestæt til skibs«; lensmandskarrierer var jo udelukket. For det andet kunne antydninger i kildematerialet tyde på, at sådanne slægter har forsøgt at holde godsbestanden intakt i fællig for at undgå ødelæggende arvedelinger. På Fyn har vi et eksempel i Walckendorffernes Glorup (inden Christoffer Walckendorffs topkarriere) og noget senere i Nørrejyllands dele af slægten Seefeld/Benderup. Men traurige skæbner forekom dog, fra den ludfattige Hans Urne, hvis begravelsestøj en slætning betalte, til den lige så usle *Ritter von Habenicht*, Kjeld Baads begravelse 1598.⁵

Den sørgelige kendsgerning er jo, at vi næsten intet kender til driften og udbyttet af sådanne minigodser; men beklageligt også, at dr. Maarbjerger ikke synes at have været opmærksom på (eller er blevet gjort opmærksom på) udgaven af den lille, men meget talende serie godsregnskaber fra Tange på Østfyn 1553-59.⁶ Det blev bestyret af Peder Christiensen Dyre med hård hånd, og han vidste meget vel at udnytte den alvorlige misvækstkrise 1556-57 på fæsternes bekostning. Om dette tilfælde er typisk, kan vi ikke vide; »nådigherren« hørte til tidens uroligste hoveder og endte sine dage i fængsel (hvorefter Peder Oxe og Peder Bille slugte godset). Et noget senere tilfælde – fra 1640'erne – er familien Markdanners kollektivdrift af Rønningssøgård på Midtfyn.⁷ Hvor repræsentative dr. Maarbjergeres resultater er, uddrager sig altså også en vurdering; den sjællandske rostjenestetaksation 1625 og 1638 kunne dog tyde på lignende stabilitet, medens den sønderjyske adel jo ubarmhertigt var blevet udryddet af

glubske holstenske godsmatadorer ved år 1600.

Vedrørende det sydlige Österbotten må anmelderen af sikkert forståelige grunde – saglige som sproglige – fatte sig betydeligt kortere. Dr. Maarbjerger har kunnet støtte sig til kameralt materiale 1570 og 1592, bl.a. de noget lumske regnskaber for »Elfsborgs lösen« 1570, men han bygger derudover hovedsageligt på publicerede kilder, hovedsageligt fiskale (og derfor også pr. definition på forhånd suspekter) kilder og den moderne litteratur, bl.a. dr. Nils Erik Villstrands fine studier over tjæreproduktionen.

Det er dr. Maarbjergeres vurdering, at Österbotten hørte til de absolut økonomisk mest veludviklede områder i Finland og følgelig også var mest udsat for prisimpulser udefra. Tilfældet ville, at priserne på de produkter, Österbotten kunne levere – saltet fisk, kød og tjære – ikke fulgte importvarerne, korn og salt; Österbotten vendte derfor tilbage til en mere lukket subsistensøkonomi, og først da tjærepriserne ved århundredskiftet nåede acceptable højder, kunne regionen atter lade sig inddrage i det internationale økonomiske net, et meget tydeligt eksempel på betydningen af de autonome konjunkturers indflydelse.

Summa summarum: Bogen er meget strengt og klart disponeret, den er velskrevet, og sammenfatningen perspektiverer på udmærket vis resultaterne ved at kæde dem i en baltisk helhedsramme; i den forbindelse får Arthur Attmans grundlæggende studier over Østersøområdets handelsbalancer – med dens ganske massive ædelmetalimport – naturligvis en helt central plads; det markerer jo ganske enkelt dets integration i det internationale økonomiske mønster. Sluttelig sammenfatter dr. Maarbjerger hovedresultaterne af sine studier og understreger »tåbeligheden ved fejende generalisering«: »endimen-

sionale økonomiske relationer mellem et kerneområde og en (meget upræcist defineret) undertrykt periferi ville derfor være en grov og vildledende simplificering«. Tværtimod tog de skandinaviske regioner hver på sin vis udfordringen op. Ingen kan vel være uenig med disse synspunkter, men i virkeligheden kan tilsvarende kritik rettes mod hele Wallersteins konstruktion af et økonomisk verdenssystem, og kritikken lader sig endda udbyde.

Flere udenlandske historikere – Maria Bogucka i Gdansk og Pierre Jeannin i Paris – har forsøgt at beregne profitaliteten af den nederlandske Østersøhandel og har undertiden konstateret formidable gevinster, en metode, som dog er højst betænkelig. Handelen var en helhed, og fortjenesten bør naturligvis kalkuleres for den enkelte eller flere købmænds samlede omsætning (og det kan lade sig gøre). Enkelte varer som f.eks. salt synes ikke at have været specielt givtige, modsat det stærkt konkurrentfølsomme korn. Under kriserne i begyndelsen af 1570'erne forsøgte nederlandske købmænd derfor også at koble korn- og saltprisen sammen, hvad danske købmænd af forståelige grunde betakkede sig for;⁸ men eksemplet røber, at hollandske købmænd ikke uden videre kunne manipulere med sælgerne. Der bliver således ikke meget tilbage af Wallersteins glade budskab (så meget mere som nederlænderne jo slet

ikke kunne udbytte indehaverne af produktionsmidlerne).

Man skal stadig holde sig for øje, at Østersøområdet (ikke mindre end f.eks. Sydøstasien) var sælgers marked, og at nederlænderne ikke uden videre kunne dirigere det, heller ikke priser, kvanta osv. Under sådanne forhold bliver Wallersteins model altså yderligt primitiv – for ikke at sige værdiløs. Til gengæld underbygger disse ræsonnementer dr. Maarbjergets synspunkter på afgørende vis. Vil man partout operere med udbytning, vilde Middelhavsområdet være en noget mere oplagt kandidat.

1. Jf. Astrid Friis i *Historisk Tidsskrift* 10, rk. V, 1942-44, s. 537ff.
2. *Historisk Tidsskrift* 93, 1993, s. 212f.
3. G. Kerkkonen, *Borgare och bonde-seglare*, (Historiallisia tutkimuksia 106), Helsingfors 1977.
4. (Gyldendals) *Danmarks historie* II:2, København 1980, s. 414f.
5. O. Fenger og E. Ladewig Petersen, *Adel forpligter...* (Videnskabernes selskabs skrifter, Hist.-filos. medd. 51), 1984, s. 231 med note 14 og 234.
6. H. Land Hansen og K. Hornbech, *Tanggård gods 1553-59*, Odense 1980, s. 51-67 og 72f.
7. *Festskrift til Troels Dahlerup*, Århus 1985, s. 231-242.
8. Emilie Andersen, »En lille rest af et købmændsarkiv 1567-83«, *Afhandlinger tilegnet ... Axel Linvald*, København 1956, s. 51.

Danmarks økonomiske historie 1500-1840

Af Søren Bitsch Christensen

Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*. (Systime, 1993). 248 s., 148 kr.

Dette er det første af fire bind i en række, der med andre forfattere skal føres frem til 1990. Værket følger sig ind i Ole Feldbæks produktion af velskrevne og veloplagte økonomiske værker. Det er skrevet med overskud af viden og vision. Feldbæk kan nok beklage, at en syntese ikke kan annoteres så fuldstændigt som en forskningsartikel eller et specialstudie (s. 5), men læserne kan kun være yderst tilfredse med, at værket samler den hidtidige viden under én hat, og det tilmed med særlig vægt på nyere studier. Bogen har været godt hjulpet ved de senere årtiers udgivelse af samlede Danmarkshistorier og landbrugs-, social-, told-, håndværks-, skov- og købstadshistorier m.v. For ikke at tale om forfatterens egne handelskompagnistudier og Svend Aage Hansens *Økonomisk vækst i Danmark 1720-1970* (1972-74). En »bred fremstilling af Danmarks økonomiske historie« (s. 4) må orientere sig i disse foreliggende værker, men kan omvendt kun vanskeligt hæve sig over dem.

»Bønder der pløjer og sår«: Det er motivet på den farvelagte tegning fra 1588 i Jacob Ulfeldts jordebog over godset Ulfeldtsholm, der pryder bogens forside. Og bøndernes produktion var fundamentet for den danske økonomiske udvikling i hele den periode, bogen beskriver. Hvad bønderne derimod ikke gjorde i større omfang, var at skrive. Forfatteren trækker i sit afsluttende kapitel (»Kildematerialet og forsknin-

gen«) forholdet således op: »Det er vigtigt at holde sig klart, at bondegårdsbruget: den basale produktionsenhed i Danmark gennem hele perioden reelt ikke producerede – og efterlod papir. I godsarkiver og offentlige papirer møder vi bonden. Men da som objekt, ikke som subjekt« (s. 211). Videre hedder det, at »kildesituationen ... er ekstremt skæv«. Følgelig må det få konsekvenser for et oversigtsværk som dette, hvilket der vendes tilbage til. Om end det retfærdigvis skal nævnes, at Feldbæk ikke fortier dem.

Feldbæk har valgt at disponere sit stof ved at inddele det i fem kronologiske hovedkapitler: 1500-1550, 1550-1650, 1650-1750, 1750-1800 og 1800-1840. Bogen afsluttes med en sammenfatning af den økonomiske historie 1500-1840. Derpå følger to nyttige afsnit om »Kildematerialet og forskningen« og et stort udvalg af trykt kildemateriale og litteratur.

Hovedkapitlerne er inddelt efter en fælles struktur: først en indledende karakteristik af perioden, derpå afsnit om ejendomsstruktur, brugsstruktur, produktion og afsætning, købstæderne, hovedstaden, staten og det offentlige og endelig en sammenfatning under overskriften »økonomi og samfund«. Først et par bemærkninger til periodiseringen og fordelingen af stoffet. Inddelingen synes ikke påvirket af kildesituationen. Perioden 1500-1550 beskrives således over 22 sider, mens f.eks. 1750-1800 beskrives over 55 sider og 1650-1750 over kun 47 sider. Spørgsmålet er, om en sådan fordeling kan forsvares alene med f.eks. landboreformerne i peri-

oden 1750-1800. En disponering som den valgte efterlader indtrykket af, at forfatteren har ønsket at lade nogle perioder træde i baggrunden for på den måde at lade dem være baggrundstæppe for skildringen af senere perioder. En syntese som denne må formodes at skulle skildre de forskellige perioder i deres egen ret; i det mindste give dem lige behandling. Kun derved sikres den fulde værdi af den som hånd- og opslagsbog. En funktion, denne bog utvivlsomt vil få ved de højere læreanstalter og andre steder.

Strukturen inden for de enkelte kapitler er glimrende valgt og viser Feldbæks grundlæggende syn på ejendomsstrukturen som kilden til forståelse af magten i dens mange former. Stoffets fordeling inden for kapitlerne kan der derimod rejses indvendinger mod. Kapitlerne om brugsstrukturen må nødvendigvis kredse om dens to vigtigste bestanddele: hovedgårdene og bondegårdene og forholdet mellem dem, reguleret ved hoveri, landgilde, indfæstningssummer osv. Sammenholdes disse afsnit med afsnittene om produktion og afsætning, er den plads afmålt, hvor man vil forvente at finde »bondegårdsbruget, den basale produktionsenhed«, beskrevet. Får man så det? – både-og. Beskrivelsen bevæger sig på et overordnet, næsten makroøkonomisk plan. Den mest basale organisering af produktionen af landets produkter må siges at være fællesskabets markinddelinger. Af disse får vi kort beskrevet vangebruget og græsmarksbruget. Kun trevangsbruget får en mere udførlig beskrivelse (s. 13 og 16). Måske derfor er det, at kornproduktionen og studeopdrættet på det nærmeste gøres synonymt med bondegårdsproduktionen til langt op i 1700-tallet.

Andre beskæftigelser som fiskeri, bivafl, trækulsbrænding og træskofremstilling nævnes. Det samme gælder andre og vigtige protoindustrialiserede aktivi-

teter som huse- og potteproduktionen (særlig s. 128f). Desuden refereres Arent Berntsens beskrivelser af f.eks. Randers' laksefiskeri og Mariagers frugt og kalk (s. 44). Men der er ikke tale om, at der anstilles betragtninger over disse aktiviteters samlede betydning. Det er spørgsmålet, om ikke Feldbæk overdisponerer kvæg- og kornproduktionen.

»Bønder der pløjer og sår« plejer i Danmarkshistoriske fremstillinger groft sagt at høste byg og rug. I regionalt afgrænsede studier blotlægges en bredere aktivitetsvifte. Det er bl.a. sket i et senere udkommet værk af historikeren Peter Henningsen, hvori præsenteres en velstående 1700-1800-tals bondeøkonomi uden for normalbilledet (Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*, 1995). Henningsen blotlægger den »hemmelighed«, der skjulte sig bag den sorte hedes vidtstrakte ufrugtbarhed: engstrøg, der gav basis for regionens store markedsalg af kvæg, og protoindustrialiserede bierhverv, der i samlet, men hidtil uerkendt, omfang overgik de traditionelle bondeøkonomiske aktiviteter i økonomisk betydning. Bjørn Poulsen har fremlagt et lignende billede i sine studier, bl.a. *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650* (1990). Feldbæk er inde på variationerne i bondesamfundets økonomiske aktiviteter i sine omtaler af bønders skude- og bådehandel, særlig på Norge og Nordtyskland (bl.a. s. 17f og 37). Og han kunne lige så vel have inddraget Læsøs særlige produktionshistorie og den større ø Samsøs velståenhed efter ca. 1600, som var resultatet af en omfattende skudehandel under ledelse af skipperbønder, der dyrkede jord, ejede skibe og drev handel med eget og andres korn.

Det kan med god ret indvendes mod de nævnte eksempler, at de er givet i

spredt fægtning og er fra forskellig tid. Men med en landbefolkning, hvis bosætning som en grov hovedregel har orienteret sig mod havet og vandets infrastruktur, og med købstæder, hvis lokalisering bærer samme præg, melder spørgsmålet sig: Hvis vi godtager eksistensen af en række lokaliteter/regioner, hvis bønder engagerede sig i forskellige markedsrettede aktiviteter til forskellig tid – hvor langt ind i oplandet mærkedes da virkningerne af denne markeds-påvirkning? Svarene må søges i en traditionel center-periferi model. Betydningen heraf for Feldbæks bog kan siges at være at få indkredset, hvor dybt et indhug disse aktiviteter gjorde i det tegnede normalbillede af – igen groft sagt – kornproduktion og studeopdræt. Man kunne have ønsket sig Feldbæks overvejelser af denne art.

Bogen er udpræget ikke-teoretisk, når det gælder økonomisk terminologi. Det kan historikeren kun være glad for – så længe det som her betyder, at den økonomiske udvikling integreres med den almene sociale og politiske udvikling. Især i afsnittene om økonomi og samfund, hvor Feldbæk magter at omsætte sin angivne motivation i praksis: at vise at »materielle faktorer har haft afgørende betydning for menneskers liv«. Det samme kan siges om afsnittene »Hovedstaden« og »Staten og det offentlige«, hvor Feldbæk ikke overraskende giver skarpe præsentationer af samspillet mellem erhvervspolitik og økonomiske tilstande.

I andre tilfælde savnes en teoretisk begrebsanvendelse. Det gælder især ved anvendelsen af begrebet Danmarks »økonomiske integration i større internationale sammenhænge«. Alt efter emne har danske historikere henlagt denne økonomiske integration til forskellige perioder. Mange har hæftet sig ved andelsbevægelsen – der jo ligger uden for den af Feldbæk behandlede

tidsperiode – som den endegyldige tilpasning af bondebrugets produktion til international efterspørgsel. Andre ved den begyndende industrialisering ved udløbet af denne bogs periode.

Feldbæk skriver først: »Første halvdel af 1500-tallet [blev] også perioden, hvor Danmark blev integreret i den vest-europæisk-baltiske økonomi« (s. 7). Udsagnet understøttes selvsagt af rivaliseringen mellem Lybæk og Nederlandene. Men uden teoretisk nuancering kunne vurderingen lige så godt overføres på f.eks. vikingetiden eller endog tidligere perioder. Forskellen fra tidligere var, at eksporten nu bestod af landbrugsprodukter i et hidtil ukendt stort omfang. Og landbrugsproduktionen står da også i centrum i den næste betragtning, om 1550-1650: »Vesteuropas behov for kød og korn til den voksende bybefolkning ... var stort og stadigt stigende. Denne efterspørgsel gjaldt også dansk korn og danske okser. Danmark blev nu endegyldigt integreret i den internationale økonomi« (s. 29). Hundreårsperioden efter 1550 indlemmede danske købmænd i den internationale vareudveksling. De engagerede sig dels i opkøbet fra godser og len, dels i eksport til Norge, Nederlandene og Nordtyskland, hvor de agerede for egen regning eller som udenlandske handelshuses kommissionærer (s. 42). De produkter, der endte på markedet – lokalt, regionalt eller internationalt – var så godt som udelukkende hovedgårdenes produkter (s. 58).

Tiden fra 1650 til 1750, der af Feldbæk beskrives under overskriften »Stagnation«, så en sammentrækning af markedsøkonomien. Udgangspunktet var det skatte- og krigshærgede lands forringede produktionsapparat; i det videre forløb indgik kvægsygdom og Nederlandenes importtold på kvæg og aftagende kornimport (s. 71ff). Den enevældige stat svarede bl.a. igen med udstedelsen af totalforbudet mod import af

fremmed korn til Danmark og det søndenfielidske Norge, det såkaldte kornmonopol, i 1735. Købstædernes købmænd blev presset ud af mellemlerpositionen i modsætning til den stedse mere internationaliserede københavnske handel (s. 84ff). Sluttelig fastholdt den hårde skattepolitik »landbruget på en subsistens- og naturaløkonomi og bremsede udviklingen i bondegårdsbruget hen imod en markeds- og pengeøkonomi« (s. 97f). Ved midten af det 18. århundrede havde stagnationen efterladt »et landbrug, hvis produktion nu så godt som fuldstændigt var orienteret mod et beskyttet indenrigs marked« (s. 77). Hertil hørte foruden Norge også og især den voksende hovedstad.

Under den efterfølgende »Højkonjunktur« (overskriften for perioden 1750-1800) var det »et gennemgående træk, at de europæiske stater i stigende grad blev afhængige af deres indbyrdes vareudveksling« (s. 107) og af tilførslerne fra kolonierne. Det danske landbrug oplevede kornpriser, der steg med 50%, og høstudbytter, der voksede endnu kraftigere. Feldbæk foretager en direkte kobling mellem højkonjunktoren og periodens landboreformer, hvis resultater: overgang til selvejendom, udskiftning og udflytning forandrede størstedelen af landets ejendoms- og brugsstruktur: »Højkonjunktoren blev en dynamisk, vækstgenereret og vækstorienteret periode ... hvor det gamle bondegårdsbrugs overlevelsessorienterede subsistens- og naturaløkonomi ændredes i retning af en profitorienteret markeds- og pengeøkonomi« (s. 115). Denne kobling har videre betydning, idet den tjener til at underbygge Feldbæks syn på landboreformerne som resultatet af en overenskomst mellem jordens ejere, godsejerne, og dens brugere, gårdmændene – hvor statsmagten stod i begivenhedernes periferi, og hvor godsejerne og gårdmændene stod i deres centrum, motive-

ret dertil af ønsket om at udnytte de stigende priser (s. 108, 112ff og 152ff).

Feldbæk har i de senere år med styrke fremført dette syn på landboreformerne; og det er med interesse, man præsenteres for det inden for rammerne af en økonomisk syntese af hele perioden. Det må imidlertid anses for tvivlsomt, om Feldbæk formår at *påvise*, hvordan de bedre afsætningsforhold og den markedsøkonomiske mentalitet nåede frem til *gårdmændene*. Med reference til Birgit Løgstrups disputats (*Jorddrot og offentlig administrator*, 1983, særlig s. 199-208) fremføres det, at »afsætningen af kornet fulgte under højkonjunktoren mønstret fra den foregående stagnationsperiode. Selv om den største del af kornproduktionen blev avlet på bondegårdsbruget, nåede meget af kornet dog fortsat markedet via hovedgården« (s. 126). Hermed synes dog netop ikke gårdmændenes markedsøkonomiske rationalitet påvist. Løgstrup er da også på sin side skeptisk over for, »hvor stor nytte en fæstebonde kunne have af stigende priser, så længe han måtte aflevere en væsentlig del af sine afgifter i naturalier eller måtte sælge sine produkter til godsejeren for at skaffe rede penge« (Løgstrup, s. 207). Feldbæk synes heller ikke at have gjort sin stilling klart op. Således hedder det om købstadskøbmændene, at de »under højkonjunktoren [var] gået ind og havde overtaget transporten og salget af godsejernes og gårdenes korn« (s. 174). Hvilket turde være i modstrid med den ovennævnte opfattelse af hovedgården som distributøren til markedet.

Til sidst vil enhver læser vel spørge sig selv: Hvad var den kraftigst virkende faktor i det lange, skildrede forløb? Feldbæk lægger i sit svar vægt på de sammenfaldende bevægelser mellem befolkningsudviklingen og kornproduktionen (s. 209), bevægelser der netop kan betragtes over så lang en periode.

Indtil videre forbliver det et åbent spørgsmål, om de kommende bind, der behandler langt kortere perioder, kan tilslutte sig denne opfattelse.

Lad det afslutningsvis forblive understreget: Der er tale om en tiltrængt og vellykket bog.

Forvaltningshistorie og forvaltningskultur

Af Jørgen Grønnegård Christensen

Helle Blomquist og Per Ingesman (red.): *Forvaltningshistorisk antologi*. (Stat – Forvaltning – Samfund. Studie 2). (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1993). 251 s., 400 kr.

Karl Peder Pedersen, Grethe Ilsøe og Ditlev Tamm (red.): *På givnen foranledning... En antologi om dansk forvaltningskultur*. (Stat – Forvaltning – Samfund. Studie 6). (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1994). 227 s., 295 kr.

Forvaltningshistorien er et svært fascinerende område i dansk historieforskning. Det kan undre, når historikernes metode tages i betragtning. For der er vel næppe nogen side af menneskets samfundsmæssige virksomhed, som sætter sig så mange og fyldige udtryk i skrevne kilder som netop den offentlige forvaltning og dens udøvere, embedsmændene. Ikke desto mindre finder man ikke den samlede danske forvaltningshistorie, som kendes fra f.eks. Norge, Frankrig og Tyskland. I det perspektiv sker der noget i disse år. Det storstilede initiativ, som er iværksat med støtte af Statens humanistiske Forskningsråd, lukker nogle af hullerne, om end man stadig vil savne den store samlede historiske beskrivelse og analyse af dansk forvaltningsudvikling.

De foreliggende to bind er blevet til inden for dette initiativs rammer. Der er tale om to antologier. Den ene, *Forvaltningshistorisk antologi*, der er redigeret af Helle Blomquist og Per Ingesman, kombinerer en kronologisk og tematisk fremstillingsform. De enkelte bidrag spænder fra adelsvældens forvaltning på vej til og under enevælden over oplysningstiden til det 19. århundredes konstitutionelle demokrati. Som man kommer op i dette århundrede, vides perspektivet ud til også at omfatte forholdet mellem centraladministrationen og erhvervslivet, den sociale forvaltnings udvikling frem til 1950, forholdet mellem staten og lægerne samt endelig folkekirkens institutionelle struktur, som den blev diskuteret i begyndelsen af århundredet. Alt dette er behandlet af historikere eller folk, der arbejder som historikere. Men to politologer henholdsvis indleder og afslutter antologien.

Den anden antologi, *På givnen foranledning...*, er, som undertitlen angiver, samlet om et enkelt tema, nemlig dansk forvaltningskultur. Den bringer en række bidrag, som spænder fra den offentlige sektors arkitektur, de civile embedsmandsuniformer, som de fremtræder i dansk malerkunst, over ansættelsesvilkårene for ministeriernes embedsmænd siden 1848 og kontorets møblering og

indretning til forvaltningens sprog, det være sig tysk eller dansk. Andre kapitler beskæftiger sig med forholdet mellem den enkelte og forvaltningen. Det sker dels gennem en beskrivelse af journalssystemernes udvikling, dels gennem en beskrivelse af, hvordan den utilfredse borgers stilling har ændret sig fra enevælden til vore dages ombudsmandskontrollerede forvaltning. Også i dette bind har redaktørerne desuden medtaget to politologiske bidrag.

De to antologier er vidt forskellige. I den første fornemmes redaktionens fastlæggelse af en overordnet linie for bidragene, som bevæger sig fra det kronologisk oversigtsmæssige for de tidlige perioder til den tematiske og mere detaljerede analyse, når vi kommer til dette århundrede. I den anden antologi er det sværere at se redaktørernes faste hånd og samlende perspektiv. Det er så meget desto mere ærgerligt, som der her ville have været brug for det, for det kræver i allerhøjeste grad en grundig og præciserende diskussion af selve begrebet forvaltningskultur, når man først iværksætter et projekt herom, dernæst lader det munde ud i en bogudgivelse. Men denne begrebsafklarende diskussion er der ikke. Resultatet er en række bidrag, hvoraf nogle bestemt er af god og oplysende kvalitet, men som imidlertid ikke hænger sammen.

Af samme grund er det ikke muligt for læseren efterfølgende at sammenføje sit eget billede af dansk forvaltningskultur, endsige den lange, historiske arv, som måtte præge fortidens forvaltningskultur. For netop en hypotese om, at den moderne offentlige forvaltning præges af normer og sædvaner, handlingsmønstre og holdninger, som har deres rod i historien, og som forener nutidens med fortidens embedsmænd, kunne have været det frugtbare udgangspunkt for en historisk antologi om dansk forvaltningskultur. Den, der kom-

mer nærmest denne spændende problemstilling, er politologen Tim Knudsen. I et veloplagt og velformuleret essay om den tålsomme velfærdsstat gør han et forsøg på at karakterisere det specielt danske ved vores nedarvede politiske og administrative kultur. Men bemærk, at det netop er et essay, der drilsk og polemisk, men også noget causerende afrunder antologien, og ikke en systematisk og dokumenteret historisk-institutionel analyse. Det er heller ikke – hvad der, som det er fremgået, ikke er grundlag for i antologien – en sammenfatning eller syntese foretaget af den generaliserende politolog med udgangspunkt i historikernes specifikke bidrag.

Hvor det er svært at identificere såvel et forbindende tema som en fælles problemstilling i antologien om dansk forvaltningskultur, er det anderledes i den mere strikte historiske antologi. Her finder man ikke alene bidrag, der tematiske hænger sammen. De enkelte bidrag leverer også stof til tentative generaliseringer, som fortjener at blive testet i mere systematiske historisk-institutionelle analyser.

For det første er det en gennemgående iagttagelse, at magthavere og myndighedsholdere er bundet sammen i gensidige afhængighedsforhold. Den ekspansion af statsmagten, som finder sted i det 16. århundrede og kulminerer med enevældens indførelse i 1660, styrkede nok konge- og centralmagten. Men der var ikke desto mindre snævre grænser for, hvor langt den kunne gå i sin magtudøvelse. Det er en iagttagelse, som støtter den hypotese om den organisatoriske og administrative centraliserings grænser og om delegationens nødvendighed, som moderne rationel institutionsteori bl.a. arbejder med.

For det andet kommer det klart frem, at enhver forestilling om forvaltningens embedsmænd som de neutrale og politisk loyale/føjelige udøvere af offentlig

myndighed er historisk ubeføjet. Det viser sig i perioden før og efter 1848-49. Ligeledes viser det sig langt senere, da man politisk støjtede på administrationens og embedsstandens indædte modstand og systematiske forhaling af ethvert forsøg på at styrke borgernes retssikkerhed over for forvaltningen. Der er med andre ord historisk solide indikationer af, hvor væsentligt det også er at studere embedsmændenes strategier for at fremme standens principielle holdninger til demokrati og retsstat som dens mere bastante interesser knyttet til dens egen magtstilling, dens autonomi i forhold til andre magthavere og myndighedsudøvere samt naturligvis embedsmændenes løn- og ansættelsesvilkår. De sidste analyseres i kulturantologien af Mogens Rüdiger.

For det tredje er kontinuiteten og de lange linier i udviklingen slående. Lige så lidt som overgangen fra adelsvælde til enevælde var præget af et skarpt brud, var overgangen fra enevælde til konstitutionel retsstat karakteriseret ved et pludseligt brud med fortidens organisationsformer og karakteristiske administrative adfærdsmønstre. Da det formelle brud sker, fuldbyrdes årtiers udvikling henimod en professionel, juridisk domineret centraladministration. Og da bruddet er fuldbyrdet med overgangen til en form for folkestyre, bevarer embedsapparatet mange af de privilegier og magtpositioner, som hørte et ikke-demokratisk system til. Tilsvarende skete udbygningen af de institutioner, som knytter centraladministrationen sammen med erhvervslivets organisationer, ikke på en studs under 1. Verdenskrig. Den var også resultatet af en langsigtet udvikling, som uden særligt drama kan spores tilbage til slutningen af det 19. århundrede. For både historikere og politologer står det dog tilbage at forklare dels denne kontinuitet, dels de trods alt omfattende forandringer,

der er sket i det lange perspektiv. Det kalder på analyser af de magt- og interessestrukturer såvel som de ideologiske tankestrukturer, som tenderer til at bremse forandringer på det korte sigt. Det kalder imidlertid også på analyser af, hvordan radikal forandring på det lange sigt effektueres ad inkremental snarere end revolutionær vej. For det er også det, der er sket i det danske administrative system, når det lange historiske perspektiv lægges.

Disse generaliserende bemærkninger leder frem til to synspunkter vedrørende det nødvendige og frugtbare samspil mellem på den ene side forvaltningshistorikerne, på den anden side forvaltningspolitologerne. De sidste har ligesom deres fagfæller inden for andre grene af statskundskaben indtil nu interesseret sig overordentligt lidt for langsigtede historiske analyser. Forvaltningshistorikerne kan, som jeg ovenfor har antydnet, vise dem, at det er en fejl. Ikke alene leverer historisk materiale grundlag for generaliseringer, som bringer vores indsigt i administrative forhold væsentligt videre. Det peger også på, hvor væsentligt det i sig selv er at anlægge et langsigtet historisk perspektiv i den institutionelle analyse. For der er problemstillinger og fænomener, som belyses væsentligt bedre, hvis den historiske dimension medinddrages i analysen. På det punkt er der meget at lære hos nyinstitutionelle økonomiske historikere som Douglass North.

De første, historikerne, kan også drage en lære, for heller ikke de trives vel i en osteklokke. De kan med en vis fordel lade sig inspirere af andre samfundsvidenskaber, herunder forvaltningspolitologerne, til at formulere nye spørgsmål og nye analytiske problemstillinger. Men de kommer let i vanskeligheder, hvis de forsøger at gennemføre deres historiske analyse på teoretisk fundament. For ligesom det kræver solid skoling at

arbejde som historiker, kræver det tilsvarende træning at arbejde samfundsvidenskabeligt med udgangspunkt i økonomisk, sociologisk eller politologisk teori.

De to værker er som nævnt vidt forskellige i deres redaktionelle oplæg. Den ene stram, den anden løs; den ene i sin helhed ganske vellykket, den anden knap så velskabt. Men det hindrer naturligvis ikke, at der i antologien om dansk forvaltningskultur er gode og læseværdige bidrag. De udmærker sig ved både deres præcise problemstilling og deres dokumentation. I denne kategori falder Rüdigers allerede omtalte artikel om embedsmændenes løn- og ansættelsesvilkår, som tematisk havde været bedre placeret i den forvaltningshistoriske antologi. I kategorien falder også Karen Hjorths bidrag om journal-systemerne og deres træge udvikling samt Leif Becker Jensens og Vibeke Wings artikler om dansk og tysk forvaltningssprog i dansk forvaltningstradition. Tim Knudsens afsluttende essay er også fremhævet for det gode.

Den forvaltningshistoriske antologi kan netop stå sig som bog. Der er ganske vist forskel på bidragene, men de har alle et budskab, som fortjener formidling. Det hindrer ikke, at nogle er

bedre end andre, og de er allerede fremhævet i det foregående. Deres forfattere er Leon Jespersen, Ole Feldbæk, Ditlev Tamm, Inger Dübeck, Karl Peder Pedersen og Jørgen Fink. Det samme gælder Per Ingemans artikel om den politisk-administrative debat om folkekirkens styrelsesforhold, om end den falder lidt uden for bogens generelle linie. Derimod er Jacob Christensens artikel om den sociale forvaltnings udvikling noget ufokuseret i sin problemstilling og alt for lidt reflekteret i forhold til de kilder, som han bygger på. Tilsvarende lider Helle Blomquists bidrag om Sundhedskollegiet og Sundhedsstyrelsen under en ikke helt vellykket fundering i bureaukrati- og professionsteori.

De to bøger er som nævnt blevet til inden for rammerne af et storstilet historisk projekt, hvori også politologer medvirker. Det gælder også de foreliggende to bøger. Man kan så spørge, om de medvirkende politologer har gjort deres til at perspektivere og generalisere historikernes specifikke analyser, men svaret er med undtagelse af Tim Knudsens allerede nævnte, veldrejede essay om den tålsomme velfærdsstat desværre benægtende. De mangler stadig at gribe den bold, som historikerne har spillet op til dem.

Romantikeren Christian Flor

Af Carsten Madsen

Jens Peter Ægidius: *Christian Flor. Pædagog, politiker, folkeoplyseren*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 386 s., 250 kr.

Det lader til, at beretningen om den store personlighed med indhold og klare

mål i tilværelsen har fået tag i læserne. Der filosoferes og moraliseres som aldrig før over menneskets aktuelle, sørgelige grundforfatning, efter at vi har foretaget en vending mod det sanselige, det materielle og det pragmatiske. Tager man en sådan diagnose for pålydende,

forstår man opblomstringen af den biografiske genre som et forsøg på at rehabiliterer kulturens grundliggende værdier. Det gør Jens Peter Ægidius også med valget af sin person, som »havde en fast og udholdende vilje til at gavne sine medmennesker i handlinger. Hos ham gik idealisme i målsætning hånd i hånd med realisme i forstand på mennesker, og simpel redelighed hånd i hånd med strategisk snilde« (bagsiden).

Ægidius skildrer en person, der er født og opvokset i en idealistisk epoke, romantikken. Dvs. i en tid, hvor man orienterede sig mod det »skabende« individ, der så sin opgave i at udarbejde et sammenhængende billede af virkeligheden. Det var et billede, hvor man tilsyneladende kunne overvinde alle splittelser og uoverensstemmelser i verden. Det tager Ægidius alvorligt ved at lade denne erfaring være livsnerven i karakteristikken af Christian Flor (1792-1875). Spørgsmålet er, om det lykkes forfatteren at holde billedet intakt gennem hele bogen.

Ægidius' bog hører ikke hjemme i kategorien over de mest kritiske fremstillinger. Ægidius bevæger sig på det jævne, når han forsøger at kaste lys over Flors personlighed. Med sikkerhed i detaljen belyser forfatteren Christian Flors virke og beskriver, hvordan Flor som ræsonnerende dannelsesborger fortolker sine egne forventninger og muligheder. Men Ægidius forsøger aldrig at aflæse det »sprog«, som begivenhederne er skrevet i. Han overtager ærbødigt de traditionelle koblinger mellem Flor og Grundtvig, Flor og den folkelig-nationale bevægelse, Flor og højskolen, og derfor er det vanskeligt at forestille sig, at afhandlingen skulle blive andet end »supplerende og kompletterende« til den gængse opfattelse (s. 351). Måske skyldes det bogens sigte. Den udspringer af den kendsgerning, at der ikke er udkommet nogen fremstilling om Chri-

stian Flor siden Th. Rousts fremstilling i 1923. Efter opfordring af Christian Paulsen-komiteen er der kommet en ny.

Når Ægidius' belysning af Flors tanker og virke har svært ved at bryde kildernes indholdsmæssige overflade, må det tilskrives bogens metode. Litteraturvidenskabsmanden Ægidius' biografi minder om den klassiske biografisme, som jeg egentlig troede blev elimineret med nykritikken. Hans biografi bygger på en forestilling om, at man vil kunne nå rundt om den biograferede, hvis man haler samtlige informationer om vedkommende frem i lyset. Der stilles ikke egentlige krav til opgaven. I stedet forsøges den løst gennem en indlevelse i mandens personlighed. Men drives det ikke *ad absurdum*, når forfatteren ikke færre end syv steder beskriver og kommenterer Flors egenskab som rytter og kusk samt hans heste?! På s. 207 benytter han over en halv side på at bearbejde omstændighederne omkring Flors elskede gråskimmels død i 1843.

På trods af ihærdigheden har Ægidius heller ikke været alle arkivkasserne igennem. I Sjællands stifts bispearkiv (Landsarkivet for Sjælland m.v.) finder man f.eks. både Flors besvarelse af den kateketiske prøve (1822), hans præsteed, biskop Münters visitatsbog, inkl. bemærkninger fra hans besøg hos Flor (1823), ligesom det kunne tænkes, at man ligger inde med oplysninger angående Flors dimisprædiken.

Ægidius' protokol over Flors personlighed med et væld af realkommentarer bliver ydermere til lidt af et irritationsmoment ved læsningen, fordi det sker på en platform af spekulative antagelser og formodninger af arten: »man kan tænke sig«, eller »det er ikke utænkeligt« osv. Grelt bliver det, når Ægidius stykker disse gisninger sammen til større helheder: »Hvis vi forsøgsvis forudsætter, at det er gået den femtenårige Christian Flor sådan at han under påvirkning af

denne åndskraftige jøde [Michael Nielsen, Flors lærer] har dannet sig sin forestilling om *mandighed* som en fast og ubøjelig vilje til at arbejde sig frem mod et ideelt mål og til at sætte al sin kraft ind for hvad man anser for sandhed og ret, og hvis vi samtidig forudsætter at læsningen i skolens modersmålsundervisning – her har det næppe været M. Nielsen som var læreren – har været blandt andet i Oehenschlægers nyeste digtning, og på en måde så den åbnede ynglingens øjne for *poesien* betragtet under en *nordisk* synsvinkel, med nordiske øjne, så falder der et lys over samme ynglings trang til at være med at forsvare fædrelandet og fødebyen da den så overraskende og grumt blev angrebet af den engelske overmagt« (s. 16f).

Det virker til tider, som om Ægidius interesserer sig mere for, hvad der ikke fremgår af kilderne, end hvad de konkret byder af oplysninger. Men kilde-materialet er selvfølgelig også forholdsvis sparsomt.

Selve grundlaget for den vidtgående indlevelse i Flors skæbne møder man først 340 sider henne, i et besynderligt appendiks («Forfatterskab»), hvor Ægidius leverer nogle opsummerende betragtninger over hans person. Som allerede antydnet stikker karakteristikken dog ikke dybere i Ægidius' egne vurderinger, end det man allerede kender fra tidligere beretninger om Flor, og det får konsekvenser. Ægidius henter nemlig sine konklusioner i beretningen om de enkelte handlinger og problemstillinger på dette (forudindtagede) billede. Det sker ikke ud fra en analyse af, hvad kilderne fortæller. En alt for tæt tilknytning til tidligere fremstillinger hindrer simpelthen udsynet for Ægidius.

I direkte forlængelse heraf trænger spørgsmålet om hans kildebrug sig på. Det viser sig nemlig, når man går af-handlingens struktur efter i sømmene, at Ægidius med sin biografiske metode i

mistænkelig grad støtter sig til Flors egen korte levnedbeskrivelse fra 1867 samt Ludvig Schrøders skildringer om Flor fra 1890'erne. Ægidius lader sig styre af deres vurderinger og opbyggelige disposition. For det første rejser der sig selvfølgelig nogle helt fundamentale metodiske spørgsmål angående brugbarheden af sådanne kilder, hvilket også må gælde for litteraturvidenskaben. For det andet bliver portrættet af Flor for ensidigt og unuanceret. Blev Flors liv og virke rent faktisk så succesfuldt, som det fremstilles, og forløb det efter den grundtvigianske historisk-poetiske kronologi: ungdom, barndom, manddom, alderdom? Anderledes sagt: Udviklede manden sig til et bevidst og afklaret individ, der med skaberisk og frelsende kraft evnede at overvinde tidens splittelse og dermed seire over fjenden i kampen for frihed?

Ser man bort fra Ægidius' ubændige lyst og vilje til at tolke videre på kilderne, står et spartansk analyseapparat tilbage. Det kan umiddelbart undre, når det er en litteraturvidenskabsmand, der har sat sig for at tackle den stillede opgave. Det ville være både ønskværdigt og interessant at stifte bekendtskab med en litterær eller idéhistorisk indgang til Chr. Flor, hvis man husker på, hvilken placering man havde *bag* begivenhederens gang, *mellem* datidens intellektuelle og politikere eller *mellem* dannede og befolkningen. Ægidius er ihærdig i sin beskrivelse af Flors gerninger, men han synes tappet for energi, når det kommer til analysen af, hvorledes Flor stod placeret i ensemblet af politiske og nationale aktører.

Ægidius har skrevet en afhandling, der slavisk følger Christian Flors livs faser i tykt og tyndt. Man følger denne mand gennem barndom og ungdom i hovedstaden, hvor han tog sin teologiske embedseksamen og virkede som lærer og inspektør ved Borgerdydsko-

len. I denne periode stiftede Flor bekendtskab med og lod sig kraftigt inspirere af tidens idealisme, via læsning af den filosofiske Fr.W.J. Schelling og den litterære Adam Oehlenschläger. Uden at indlade sig på en nærmere analyse af f.eks. Flors indbydelsesskrifter fra Borgerdydskolen hævder Ægidius rigtigt nok, at man hos Flor allerede nu kan mærke tilknytningen til den litterære romantik (s. 22). Det var en »vækkelse«, som hang ved resten af livet, og som skulle få afgørende betydning for hans senere virke i Sønderjylland. Efter nogle få år som præst på Sjælland blev Flor J.L. Heibergs efterfølger som lektor i dansk sprog og litteratur ved universitetet i Kiel.

I det, som Ægidius kalder hans manddomstid (bogens absolut længste kapitel, s. 45-281), skildres den tilsyneladende nu modne og bevidste Flor indgående ud fra den opfattelse, at han allerede fra første færd i Kiel støder på modvilje fra et *nationalt* slesvig-holstensk parti (s. 71, 73f). Det gjaldt hans utilfredshed med studenternes manglende danskundskaber og anmodningen om en øget og bedre undervisning i dansk. Jeg er imidlertid tilbøjelig til at tro, at Ægidius tager for meget bestik af situationen. Der er snarere tale om en decideret interessekonflikt mellem den meget ambitiøse romantiker og det gamle, konservative embedsaristokrati, der godt nok overvejende var tysksindet, men næppe ønskede en forstyrrelse af de herskende tilstande. Man fristes til at opfatte Flor som den unge akademiker, der netop er arriveret fra byen (København) med en trang til at værne om landskabets oprindelige uberørthed, inkl. bondens uskyld, og følgelig også om sproget, som herude var lig den højeste form for poesi. Her spiller den tidligere litterære orientering, påvirkning og dannelse en alt for besked-

rolle i Ægidius' bog. Hvorfor hører behandlingen af den spekulative romantiker Flor op med et 10 sider langt referat af hans to indbydelsesskrifter fra Borgerdydskolen, efterfulgt af en 5 sider lang henvisning til Oehlenschläger, via Flors deltagelse i den baggesen-ohlenschlägerske fejde? Hvorfor indlader Ægidius sig f.eks. ikke på en nærlæsning af skrifterne, der indeholder så megen universalromantisk verdensanskuelse, man kan forestille sig? Her findes et klart billede af hele det romantiske projekt, inkl. de tre konstituerende *subjektet*, *sproget* og *historien*. Også andre sider af det åndsliv, Flor havde berøring med, forekommer stedmoderligt behandlet. Det kan undre, at grundtvigianeren Ægidius kun giver Grundtvig og Flors forhold til ham 7 sider (s. 89-96). Forholdet til filologen Rasmus Rask behandler filologen Ægidius slet ikke. Alt dette hænger selvfølgelig sammen med kildematerialets beskaffenhed og med Flors tidligere livsfasers vægt i bogen.

Billedet af Christian Flor som pioneren i den danske folkelig-nationale bevægelse i Nordslesvig følger sig normalt til den begivenhedsmættede periode i Danmarkshistorien fra 1830'erne og frem. I klar overensstemmelse med traditionen lægger Ægidius også tyngdepunktet i sin bog her. 100 sider (»Slesvigs Emancipation«) afsætter han til en omhyggelig gennemgang af Flors halvoffentlige virke fra efteråret 1836, hvor spørgsmålet om det danske sprogs forfatning i hertugdømmerne blev sat på dagsordenen ved den første stænderforsamling i Slesvig, over hans medvirken i opbygningen af en dansksproget presse (in casu bladet *Dannevirke* i Haderslev), til reaktionen på Christian VIII's sprogreskript fra 1840, Skamlingsbanke-møderne, Den slesvigske Forening osv. Dertil kommer selvfølgelig hele folkehøjskolesagen, som Ægidius skænker to

længere afsnit. I og for sig er der intet indholdsmæssigt at udsætte på udlægningen. Ægidius er yderst gavmild i sin skildrings detailrigdom. Til gengæld fordrer formen en vis udholdenhed i læsningen.

Ægidius' ærinde fremstår egentlig også klart og tydeligt. I konkretiseringen af alle Flors bedrifter ligger en understregning af, »at det var ham der havde støbt kuglerne og lagt slagplanen« (s. 99). Forfatteren kredser konsekvent omkring de samme omdrejningspunkter, nemlig at alle beslutninger angående »den slesvigske sag« altid gik igennem Christian Flor, og at han som ikke-slesviger aldrig selv aktivt tog del i de enkelte offentlige handlinger. Dette er der ikke noget nyt i, og det er Ægidius som allerede antydet også klar over. Man har altid, med rette, opfattet Flor som politisk bagmand, eller »generalen« bag den danske parts gerninger, i hvert fald i 1830'erne og i nogen grad også i 1840'erne.

Oven i dette prøver Ægidius på bedste beskub at indplacere de øvrige aktører i forhold til »generalen« (f.eks. Chr. Paulsen, s. 97, P.C. Koch, s. 130, L. Skau, s. 259). Her mister forfatteren imidlertid balancen. I tråd med den traditionelle anke imod biografismen må man endnu en gang påpege, at han har svært ved at forlade detailbehandlingen til fordel for en mere perspektiverende analyse. Med sit ensidige blik for Flors iscenesættelser taber Ægidius blikket for de andre personer, og dette er i sidste ende medvirkende til at svække træfsikkerheden på Flors personlighed. En bredere tilgang til persongalleriet, evt. via en mere forpligtende inddragelse af andre historiske fremstillinger, som H.V. Gregersens om Laurids Skau eller Johann Runges om Christian Paulsen, kunne have skabt bedre muligheder for at stille skarpt på personen Flor. Ægidius gør ganske vist rede for de forskelle

og uoverensstemmelser, der herskede mellem Flor og de øvrige aktører i den nationale strid, men konflikternes beskaffenhed – de indre såvel som de ydre – giver tilsyneladende ingen anledning til at overveje Flors placering i det politiske billede. Vi får at vide, at Flor stod uden for de sædvanlige politiske »båse« (s. 83, 341). For nok var han handlingens mand, men han var tillige imod enhver form for partipolitik, eller taktisk spil (f.eks. s. 273f). Klogere bliver vi til gengæld heller ikke.

Jeg vil lade Flors forhold til Peter Hiort Lorenzen tjene som eksempel, fordi det tidsmæssigt falder sammen med indstiftelsen af »danskheden« og fremvæksten af nationalismen, og på den måde kan jeg slå flere fluer med et smæk. Lorenzens politiske karriere overskygges af den kovending, han foretog i efteråret 1840, da han vendte det slesvig-holstenske parti ryggen, fordi dets nationale engagement efterhånden vejede for tungt. Han nedlagde kort før dette års stænderforsamling sit mandat som stænderdeputeret og indgik i stedet i et tæt samarbejde med Flor og den folkelig-nationale bevægelse. Dette parti virkede til gengæld lige »åndeligt« nok, men ikke desto mindre udgjorde det et udmærket ståsted for en liberal politiker med tætte forbindelser til ligesindede i København, som f.eks. Orla Lehmann.

Set fra Flors synsvinkel kunne man, ifølge Ægidius, godt betragte samarbejdet med Lorenzen, der talte frihedens og konstitutionens sag, som erhvervelsen af et nyt trumfkort på Flors hånd i hans kamp for »national bevidstgørelse«, og det til trods for de grundlæggende uoverensstemmelser i de to mænds anskuelser (s. 162, 164, 209f). Ægidius forestiller sig, »at Flor i denne tids store teaterstykke opfattede sig selv som *instruktøren* og Lorenzen som den store *skuespiller* der med brillans udførte sin rolle efter sin instruktørs anvisninger« (s. 180).

Men dette romantiske spil om en national bevidstgørelse forekommer at rumme mere end en praktisk rollefordeling. Og det er Ægidius, parallelt med den tidligere litteratur, ikke kommet meget nærmere. En tættere analyse af de to mænds samarbejde vil rejse spørgsmålet, om ikke den spænding, der herskede mellem dem, skal betones lige så kraftigt som harmonien? Bagved deres »hengivenhed for den samme sag« ulmede en rivalitet mellem en stræben efter sandheden og viljen til at se resultater, mellem den litterære og den politiske romantiker. Denne rivalitet tog til i styrke fra midten af 1840'erne i takt med, at de nationalliberale fik tag i bredere kredse. At det blev de liberale, her i skikkelse af Lorenzen, som havde fingeren på aftrækkeren, begrundes Ægidius med den fysiske distance, der lå mellem Flor i Kiel og begivenhederne i Slesvig, og med at sønderjyderne nu havde en af deres egne i Lorenzen (s. 174, 183). Spændingen kunne imidlertid også meget vel skyldes et dybere modsætningsforhold, der blev stadig sværere at negligere (f.eks. s. 191f, 201, 214, 259, 320). Flor måtte sande, at den bevægelse, han selv havde været med til at sætte igang, stod i vejen for hans egne ambitioner. Han var så at sige blevet overhalet indenom af »yngre« kræfter, af nationalliberale, som han ved gud ikke kunne identificere sig med (f.eks. hans brev til P.C. Koch, 18.2. 1838, s. 118) – og vice versa.

Når den nationalliberale iver ikke kunne tæmmes, var der kun to ting tilbage at gøre for Flor. Han kunne ad opportunistens vej prøve at halse efter, i håbet om at tvinge udviklingen i den »rigtige« retning. – Den taktik støder man på i 1840'erne, med den for Flor uheldige bølge af nationalisme, indtil han faktisk stod af ræset. Om Flor var pragmatiker, som Ægidius giver udtryk for, eller opportunist, kan diskuteres (s.

264f). – Det andet, Flor kunne gøre, var at fortsætte i det folkelig-nationale spor, bl.a. med oprettelsen af skolen i Rødding i 1845. Men selv her stødte han på stærke fremadstræbende kræfter (s. 244ff).

Den latente spænding mellem Flor og Lorenzen, men også andre som f.eks. kongen, Skau og til en vis grad Paulsen, har umiddelbart ikke med hævdelsen af national ret og ære i Nordlesvig at gøre. Omstændighederne bag rivaliteterne må endnu en gang søges i generationernes åndelige ophav, hvilket Ægidius med fordel kunne have hæftet sig mere ved. Som modtolkning til Ægidius' bevægende skildring af Flors opstigning til at blive et nationalt koryfæ kunne man på modernistisk vis opfatte denne persons kamp for det folkelig-nationale som en kamp på flere fronter. Den »romantiske bevægelse«, som dannelsesborgeren Chr. Flor repræsenterede, stod naturligvis i grundlæggende modstrid med det bestående samfund – *l'ancien régime*, dvs. kongen og embedsarietokratiet (dansk som tysk) – der var funderet på magt, ære og status, og ikke på menneskets bevidsthed om dets egen indre skæbne, som folk og nation med eget sprog og historie. Heri ses kimen til Flors projekt om at indstifte »danskheden« i befolkningens bevidsthed, men vel at mærke indeholdende en grundlæggende loyal indstilling over for kongen.

Når det i litteraturen har været så svært at fremvise andet end succes hos Flor, hvad enten den var ubetinget eller moderat, så skal forklaringen findes i den lethed, hvormed alvoren i hans romantiske projekt er blevet taget. Det er den sejlivede tese om Flor som politiker, der forstyrrer billedet. Men hvor den politiske aktivitet blev toneangivende i den slesvigske sag, hørte den (oprindelige) romantiske aktivitet op. Det er samtidig her, at det virkelige drama

for Flor indledtes. For med opkomsten af den nye generation af dannede, nationalliberale politikere i 1840'erne, der også stod i direkte modstrid med *l'ancien régime*, fulgte et krav om en *positiv* erfaring af virkeligheden, dvs. et krav om håndgribelige resultater (af konstitutionel art – s. 168). Problemet for den nu »ældre« generation (inkl. Flor) var, at den ikke formåede at skabe synlige resultater på den politiske scene. Derfor blev den reaktionær. Den nye politiske brug af begreberne havde jo intet med den litterære romantik at skaffe (begreberne skulle ikke bare være kampmidler for en politisk organisation). Her kunne en mere indsigtsfuld analyse af begreber som nationalitet/nationalisme, folkelighed/demokrati, sprog, historie måske åbne for nogle af de nævnte spændinger og rivaliteter, og dermed være med til at kaste et mere nuanceret lys over Flors personlighed. Der virker Ægidius' behandling lidt for summarisk (s. 340-344).

Hvad Flor møder i sin alderdom, er netop ikke den frihed og ro, man skulle tro, hvis man fulgte Ægidius' romanti-

ske univers. Tværtimod krakelerer det tidligere så velordnede univers. Uden saft og kraft *fader* Flors sidste 25 år således *ud* på små 45 sider. Ægidius forsøger at føre historien til ende, vel vidende at den egentlig endte i midten af 1840'erne.

Den ildhu, hvormed Ægidius har tacklet opgaven, har efter min opfattelse været med til at sprede lige lovlig meget mytologisk patina over Flors personlighed. Derved står man tilbage med et indtryk, der gør Flors liv og virke til en succeshistorie. Men Flor gennemlevede ikke den grundtvigiansk-romantiske kronologi, som det »skabende« individ, Ægidius drømmer om, for så at ende i friheden og modsætningsløshedens verden. Han blev tværtimod destrueret af den splittethed, som alle romantikere opfostrede og forsøgte at tøjle, med skuffelse og bitterhed til følge. Flor blev ikke, hvad han ville være, men han fortjener alligevel opmærksomhed, på grund af det han blev, nemlig igangsætter og på en måde også folkeoplyser, politiker og pædagog. Det har han fået med Jens Peter Ægidius' grundige skildring.

Flugten til Sverige

Af *Niels Wium Olesen*

Rasmus Kreth og Michael Mogensen: *Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. (Gyldendal, 1995). 200 s., 198 kr.

Redningen af de danske jøder fra det nazistiske Holocaust i efteråret 1943 har stået som danskernes »finest hour« under den tyske besættelse af landet – ikke mindst i udlandet og i det jødiske ver-

denssamfund. Sammenlignet med resten af det besatte Europa var det også en bemærkelsesværdig undtagelse. Af i alt ca. 7.600 danske jøder undslap 7.056 deportationen til KZ-lejrene ved at flygte til Sverige. Godt 90% af disse flygtede i dagene fra den 28. september til den 16. oktober. I Norge omkom over 50% af samtlige jøder i tyske KZ-lejre.

Billedet af jødernes flugt over Øre-

sund i et par dramatiske døgn, hjulpet af et solidarisk dansk samfund med de nazistiske blodhunde i hælene har fået sit forskningsmæssige stempel med israeleren Leni Yahils disputats fra 1966, der i dansk oversættelse hed *Et demokrati på prøve*. Her blev man præsenteret for en historie om, hvordan danske borgere i forlængelse af samfundets rodfæstede demokratiske kultur beskyttede jødiske medborgere og trods fare for eget liv hjalp disse i deres flugt fra det nazistiske barbari. Danmark bestod nemlig, modsat det øvrige besatte Europa.

En sådan fortolkning har selvsagt haft gode betingelser i den almindelige historieopfattelse herhjemme, og er af senere forskning stort set kun blevet modificeret i detaljen.

Med Rasmus Kreths og Michael Mogensens bog er der lagt op til en tiltrængt revurdering af dette billede. Allerede i udgangspunktet har forfatterne stærke trumfer på hånden i kraft af deres inddragelse af nyt kildemateriale. Modsat tidligere forskning, som overvejende byggede på dansk og tysk materiale, og frem for alt på beretningsmateriale fra de involverede, har forfatterne gjort sig den ulejlighed at opsøge svensk materiale. Især det svenske politis forhørsrapporter og registreringskemaer vedrørende danske flygtninge har vist sig brugbare i denne sammenhæng. Men også hidtil ubenyttede tyske kilder giver ny og væsentlig viden.

Forfatterne beskriver både det politiske spil op til den tyske aktion mod jøderne natten til den 2. oktober 1943, hvor alle danske jøder ved en storstilet razzia søgtes pågrebet, men også selve aktionen, flugten og dennes organisering i de tre uger, den stod på.

I det politiske spil indtog det tyske udenrigsministeriums repræsentant i Danmark, den rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best, en central og dobbelttydig

rolle. Det gjorde han først som igangsætter af aktionen – med et telegram den 8. september til Berlin, hvor han anbefalede en sådan – og senere som den, der spolede den ved igennem den tyske skibsfartsattaché G.F. Duckwitz at lække oplysninger til danske topsocialdemokrater, der den 28. september kunne advare det jødiske samfund. I dette er der intet væsentligt nyt. Konklusionerne er dog delvist nye, men mere herom senere.

Selve aktionsnatten får også en udførlig beskrivelse. At over 7.000 undslap razziaerne, har tidligere forskning tilskrevet mangel på tysk personel til opgaven. Bl.a. ved hjælp af de tyske arkivalier kan forfatterne imidlertid godtgøre, at der netop på grund af jødeaktionen var en ekstraordinær stor politistyrke på 1.500 mand i København, hvor det største kontingent af jøder var bosat. Sammenholdt med at der i Københavns havn lå opankret et skib beregnet for borttransporten af 5.000 jøder og et vogntog beregnet for 1.000, er der ikke belæg for at antage, at de tyske ressourcer ikke stod mål med opgavens størrelse.

At så relativt få jøder blev pågrebet på selve aktionsnatten, skal i stedet forklares med, at de fleste var blevet varskoet gennem førnævnte lækage og enten allerede var flygtet til Sverige – hvilket gjaldt for 5-600 af dem (s. 52) – eller havde forladt deres bopæl for senere at flygte over Øresund.

Vedrørende selve flugten støtter forfatterne sig overvejende til det spændende materiale fra de svenske arkiver. Herved punkterer de blandt andet Yahils opfattelse af, at jøderne var »objekt for forfølgelse og et objekt for redning«. Mange jøder organiserede i masseflugtens første dage selv deres flugt (s. 62f). Først nogle dage efter selve aktionen var flugten overvejende arrangeret af danske flugthjælpere.

Forfatterne har også undersøgt, hvilken behandling de omkring 60 ikke-jødiske danskere, der blev anholdt for hjælp til jøders flugt, fik. Størstedelen blev pågrebet af det tyske sikkerhedspoliti, andre af den danske kystbevogtning, der dog fortrinsvis var at finde som hjælpere til flugten. Uanset hvem der foretog anholdelsen, var det retslige efterspil det samme. De anholdte kom alle for en dansk domstol. Flertallet blev løsladt med tiltalefrafald efter en uges tid, og de strengeste straffe var på tre måneders hæfte. Denne praksis foregik med tyskernes vidende (s. 101).

Kreth og Mogensen analyserer de forskellige tyske instansers motiver og hensigter i forbindelse med jødeaktionen, idet der syntes at være forskellige og til tider modstridende interesser på spil samt forskellige holdninger til selve jødespørgsmålet.

Værnemagten var direkte imod at blive blandet ind i jødeaktionen. General v. Hanneken var imod af hensyn til »værnemagtens ære« (s. 18). Tillige mente han, at jødedeportation kunne risikere at føre til folkelig uro i landet. Uviljen var altså også dikteret af ønsket om arbejdsro.

Den tyske marine opererede dagligt i Øresund, men var uinteresseret i jødespørgsmålet. Den prioriterede sømilitære opgaver højest. Ikke »én eneste af de op mod de 6-700 illegale transportere med jødiske flygtninge blev opbragt på vej mod Sverige« (s. 115).

Det tyske ordenspoliti i Danmark havde været sat ind på selve aktionsnatten. Herefter var ordenspolitiet ikke synderligt interesseret i jagten på jøder. Man frygtede, at for voldsom fremfærd over for jøderne kunne fremtvinge stærke tyskfejndtlige stemninger i befolkningen og dermed besværliggøre ordenspolitiets primære opgave: pågribelsen af flest mulige modstandsfolk (s. 123).

En enkelt tysk Gestapo-mand stod for pågribelsen af over halvdelen af de danske jøder, der blev deporteret. Hermed fremstår han som undtagelsen, der bekræfter reglen. Det tyske engagement i jødeudryddelsen fandtes med andre ord overvejende hos en marginal gruppe af ideologiske, fanatiske Gestapo-folk.

Bortset fra denne gruppe havde de øvrige tyske instanser andre og mere subtile mål at følge. Tydeligst og mest afgørende kommer det til udtryk i tilfældet dr. Best. Paradoksalt nok var det ham, der både initierede jødeaktionen og senere spolerede den ved at lække oplysningerne. Forklaringen skal findes i begivenhederne omkring undtagelsestilstanden den 29. august 1943, da værnemagten formelt overtog ledelsen i Danmark på bekostning af det tyske udenrigsministerium. I følge forfatterne anbefalede Best jødeaktionen, da den med undtagelsestilstanden var uundgåelig, fordi der set fra Berlin ikke længere var nogen mening i at give Danmark særstatus blandt de besatte lande. Best kunne lige så godt foregribe begivenhedernes gang. Anbefalingen af aktionen skal altså ses som Bests forsøg på at komme ind i varmen i Berlin efter den 29. august. Med anbefalingen af jødedeportationen ønskede han at vise initiativ og score point i Berlin. Samtidig anmodede han om at få en større politistyrke under sin kommando til at foretage razziaen – en styrke han herefter kunne bruge som modvægt over for værnemagtens indflydelse. Her ligger Kreth og Mogensen på linie med den øvrige forskning.

Men Kreth og Mogensen går et skridt videre. De har nemlig også en forklaring på, hvorfor Best senere forsøgte at spolere jødeaktionen. Udgangspunktet for deres argumentation er, at Best mistede indflydelse med værnemagtens overtagelse af ledelsen i det besatte Danmark den 29. august. Indtil da hav-

de besættelsen af Danmark været forvaltet igennem det tyske udenrigsministerium. Det var et udtryk for den i europæisk perspektiv helt særegne besættelse, den såkaldte fredsbesættelse, som i følge de dansk-tyske aftaler af 9. april 1940 var en tilstand, hvorunder de to (stadig i følge de formelle aftaler af 9. april) *suveræne* stater skulle *forhandle* sig frem til betingelser for besættelsen. Best skulle således have lækket sin viden om den forestående jødeaktion for at bringe sig selv i en fordelagtig position. Forfatterne kalder det forberedelsen af hans »politiske comeback« (s. 35). Med sit kendskab til og fine fornemmelse for samarbejdspolitikens indre rationale – som basalt var et dansk/tysk interessefællesskab i at undgå materiel og menneskelig ødelæggelse og opretholde en så høj produktion som muligt – indså han, at gode forbindelser til danske politikere og centraladministration var *hans* politiske chance – og også det, der for Nazityskland som helhed var den mest rationelle kalkule. Men gode forbindelser til den danske ledelse kunne ikke opretholdes i tilfælde af jødernes deportation. Det havde siden besættelsens start været et kardinalpunkt for danske politikere.

I følge forfatterne trak Best således alle stik hjem: Han havde med opfordringen til aktionen markeret sig positivt over for Berlin. Han havde tilmed skaffet sig 1.500 ordenspolitibetjente under egen kommando til at afbalancere værnemagtens indflydelse. Med lækagen havde han vist sig som en god mand for Danmark og for danske idealer, og ved at foranledige flugten kunne han stadig over for Berlin hævde, at hovedmålet – et jødefrit Danmark – var opnået.

Kreth og Mogensen bygger ræsonnementet på indicier. De argumenterer godt for deres sag på dette punkt og underbygger den med referencer til kilde-

materiale i den udstrækning, det er muligt. Argumentet – eller lad os kalde det *tesen* – er besnærende, men den bliver på én forudsætning: at Best virkelig *faldt* den 29. august, da undtagelsestilstanden blev indført. Det var hans egen forklaring under retsopgøret, men den forklaring var også bejlig for ham, for dermed fik han placeret sig på linie med de danske politikere – der også faldt samme dato: de politikere, som han i sit livslange defensorat efter krigen yndede at sidestille sig med som jævnbyrdige kollegaer i arbejdet for Danmarks sag. Argumentet hænger således på, at Best vitterlig mistede indflydelse den 29. august. Vi ved med garanti, at han allerede i løbet af september 1943 (igen) var en central brik i den tyske administration af besættelsen. Men havde han overhovedet været uden for indflydelse? Og i bekræftende fald: Skyldtes hans comeback hans rolle i jødeaktionen? Kreth og Mogensens tese er interessant, men den er ikke verificeret, før vi får mere at vide om Werner Bests rolle.

Foruden den spændende behandling og diskussion af det politiske spil omkring jødeaktionen og flugten berører forfatterne også et svært håndtérbart emne: Hvad var de danske flugthjælperes motiver til at hjælpe jøderne. Spørgsmålet er svært al den stund, at vi savner kilder, der direkte udtrykker sig om emnet. Forfatterne lægger ud med at konstatere, at hjælpen til de jødiske flygtninge »som helhed (kan) betragtes som en idealistisk indsats«. Disse ord er dog nok først og fremmest at betragte som en helgardering. For forfatterens mål synes at være at pille glorien af flugthjælpernes indsats, den glorie, som Yahil mere end nogen anden har givet dem. Det svenske materiale viser således, at de danske flugthjælperne – fortrinsvis bådførerne – i mange tilfælde tog sig godt betalt for deres humanistiske gerning. De beløb, der betales, var

endvidere højest i masseflugtens første dage. Det var altså de rigeste jøder, der kom over først. Kreth og Mogensen er snublende nær på at sige, at det var et simpelt spørgsmål om udbud og efterspørgsel. Det er frækt, men de har solidt belæg for det. For pointen bygger på knagende godt historisk håndværk.

Hertil kommer, at forfatterne mener, at flugthjælperne var vidende om, hvor ufarlige overfarterne var, og hvor mildt de få pågrebne blev behandlet. De opregner fx flere belæg for, at flugthjælperne var fuldt bevidste om, at det var langt farligere at yde hjælp til personer fra modstandsbevægelsen. Således var det også betegnende, at v. Hanneken 5. september udsendte en »Vejledning og Advarsel for det danske Folk«, som truede med dødsstraf til dem, der hjalp sabotører og spioner (s. 103). En sådan blev aldrig udsendt i forbindelse med jødeaktionen.

Forfatterne synes dog at have et lidt for kalkulerende forhold til bedømmelsen af flugthjælpernes *egen* risikobedømmelse. Selv om nogle af de pågrebne blev løsladt allerede i den første uge efter aktionsnatten, er det nok at gå for vidt, når det antydes, at deres eksempel har kunnet overbevise alle andre om, at hjælpen var ufarlig (fx s. 102). Det hele foregik trods alt i få hektiske uger, informationerne var sparsomme og må formodes at have løbet langsomt – og trods alt handler det om så alment menneskelige begreber som frygt og risiko. Som bekendt er det ikke specielt objektive størrelser. Man må dog medgive forfatterne, at deres pointe, at »der var mange, som var klar over, at de i hvert fald ikke udførte en ekstrem farlig form for modstandsarbejde«, synes at have noget på sig (s. 101).

Perspektivet og rimeligheden synes dog at forsvinde, når forfatterne lægger op til, at deres undersøgelse må føre til en fremtidig nedvurdering af den moral-

ske karakter af hjælpen til jøderne, og at de kan modbevise Yahils tese om den smukke, danske demokratiske kultur. De henviser i den forbindelse til følgende faktorer: stemningsskredet i sommeren 1943 med de omfattende strejke- og protestbevægelser, samarbejdspolitikens skibbrud samt, at hjælpen til jøderne for mange var en acceptabel måde at protestere over for besættelsesmagten uden at gribe til den væbnede modstand. Og endelig »at mange med en jødisk bekendtskabskreds i København var tæt på nogle at hjælpe« (s. 86f) – underforstået at det er mindre heltemodigt at hjælpe sin nabo end en fremmed. Disse forhold har sikkert for nogle gjort det nemmere at hjælpe – ja – men det lægger hverken fra eller til i forhold til graden af moral i handlingerne eller i forhold til sandsynligheden af Yahils tese – så naiv og usandsynlig den end må være.

Det er spørgsmålet, om forfatterne ikke har skudt sig selv en anelse i foden ved at behandle dette emne – og så endda under kapitelovertitlen »Motiverne til at hjælpe«. For ret beset bliver det en dans på stedet, fordi problematikken er så svær at indfange med de eksisterende kilder. Motiverne til at hjælpe kommer de derfor ikke ét skridt nærmere. Men det synes på den anden side heller ikke at være deres ærinde, for man fornemmer en skjult dagsorden: nemlig at den nationale halleluja-opfattelse af jødeaktionen (for næsten enhver pris) skal tilbagevises.

Dette synes de dog allerede at have opnået med den dygtige redegørelse for de politiske forhold vedrørende aktionen. De *har* bevist, at jødeaktionens heldige udfald i Danmark først og fremmest skyldtes landets særegne besættelsesforhold. Situationen i Danmark var hverken som i Norge, Holland eller Polen, hvor de fundamentalt anderledes besættelsesforhold gjorde en redning af

jøderne umulig. (Hvilket ikke pr. automatik bringer disse nationer i kategorien 'umoralske folkeslag' – som ellers ville være konsekvensen, om man førte Yahils tese til sit ekstreme). Men karakteren, *kvaliteten* – så at sige – af det enkelte menneskes (moralske) handling gør Kreth og Mogensen sig uretmæssigt til domsmænd over.

Genremæssigt må det siges, at der er tale om en revisionistisk bog i den forstand, at der skrives *mod* den eksisterende litteratur og i høj grad *mod* den almindelige folkelige opfattelse – så dif-fust et begreb det end måtte være. Forfatternes ambitioner rækker tydeligvis længere end til at udfylde huller i vor viden om de danske jøders skæbne under Anden Verdenskrig. Som så ofte set tidligere, når det drejer sig om besættel-sestidens historie, er det jagten på *my-terne*, der synes at være forfatternes motivation. Og det er især de nationale myter, klenodierne, der må stå for skud. Det er vel ikke så mærkeligt al den stund, at danskernes forhold til deres egen historie under Anden Verdenskrig er præget af stærke tendenser til skøn-maleri og fortrængning – i øvrigt som

de fleste andre besatte lande i Europa. Men jagten på disse nationale myter, glansbilleder og klenodier bærer også i sig faren for, at man fikserer på problemstillinger, som ikke har dybere rod end den ofte relativt overfladiske »fol-kelige« historiebevidsthed. Det er måske et for beskedent ambitionsniveau og lidt for negativt blot at stille spørgsmå-let: *var de nu også så gode?* Det kan ende i efterrationaliseringer og i en eft-ertidens moraliseren. Kreth og Mogen-sen tangerer denne faldgrube, dog uden at falde i for alvor.

Som det turde fremgå, er der dog tale om en spændende og meget velkommen bog. Det er helt oplagt, at der er frem-lagt ny og skelsættende viden om jøde-aktionen og flugten til Sverige. Hertil kommer en anden af bogens store kvali-teter, nemlig at den fungerer som et in-citerende studie i samarbejdspolitikens væsen og – nok en gang – viser os hvil-ke særlige, for ikke at sige besynderlige forhold, hvorunder Danmark var besat. Det er et perspektiv, som forskningen i og formidlingen af besættelsestidens hi-storie aldrig må miste, og et perspektiv, som denne bog på fornem vis styrker.

Litteraturnyt

SAMLEDE FREMSTILLINGER OG STØRRE TIDSPERIODER

Tim Knudsen: *Dansk statsbygning*. (Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 1995). 423 s., 595 kr.

Tim Knudsen giver med denne bog et interessant forsøg på at belyse den danske stats historiske udvikling og en historisk perspektiveret analyse af en række problemer ved det danske demokrati.

Bogens første del, *Europæisk statsbygning*, omhandler udviklingen af det europæiske statssystem. I den interstatslige rivalisering, som et godt stykke ind i det 19. århundrede gjorde krig eller forberedelse til krig til staternes hovedbeskæftigelse, måtte enhver stat oparbejde adækvate midler til at møde det ydre pres, som andre stater lagde på dem. Gjorde de ikke det, overlevede de ikke som selvstændige stater. Den adækvate reaktion på et stort ydre pres ville være at opbygge et centraliseret bureaukrati, hvor der lå magt nok bag, til at dette bureaukrati kunne organisere en effektiv udtrækning af ressourcer af statens territorium til at opretholde stående hære, som det skete under absolutismen. Det evnede den polske statselite ikke, idet den ikke formåede at bryde med andre magtblokke i staten, med skæbnesvangre følger for Polen som selvstændig stat. Det gjorde til gengæld den preussiske og den danske. For lande der ikke var udsat for et geopolitisk pres, var centralisering og bureaukratisering ikke i samme grad nødvendig, hvorfor varig absolutisme og en samfundsgennemtrængende stat aldrig udvikledes i samme grad i et land som

England, som det var tilfældet i det danske kongerige og Preussen.

Dette synspunkt udspringer primært af en forståelse af statsbygningsprocessen som resultat af dels staters adækvate svar på den interstatslige rivalisering – kendetegnet ved den europæiske udvikling er, at krige skaber stater, og stater skaber krige – dels som resultat af forskellige klassekonstellationer i den politiske udvikling, dels af kirkens rolle i staten. Staten kan således ikke reduceres til et udtryk for samfundsklassernes indbyrdes relationer, men den kan heller ikke ses uafhængigt af karakteren af det civilsamfund, den dækker. Staten har en vis grad af autonomi.

Tim Knudsens tilgang bærer præg af den angelsaksiske tradition for historisk makrosociologi (Skocpol, Tilly, Mann), som i alt for ringe omfang praktiseres i dansk historisk forskning, hvilket giver et velgørende svung. Det samme kan siges om den løbende komparation. Der foreligger her et syn på staten og staters historiske udvikling, som synes at være på forkant med den internationale forskning og det seneste tiårs stigende tendens til at bringe staten tilbage som centrum for studiet af samfundsforandring. Staten er udviklingens 'oppefra', der som forandringsforklaring supplerer civilsamfundets 'nedefra', uden at de to lader sig reducere til hinanden.

Disse første afsnit danner den nødvendige baggrund for anden del, der omhandler *Dansk statsbygning*. Her er vi kommet på hjemlig grund, og her er der ikke så meget, der overrasker. An-

den del opsummerer på udmærket vis den foreliggende forskning, både hvad angår statsapparatets indre forvaltningsmæssige udvikling og statens relation til samfundet, hvori »1700-tallets mest fremtrædende historiker, Ole Feldbæk« (s. 123) udgør hovedgrundlaget for fremstillingen af den danske enevælde.

Del 3, der er bogens største, handler om *Det danske demokratis problemer*. Hvor de to første dele kan læses som en kronologisk historisk fremstilling, er den sidste del primært tematisk opdelt. Her varierer længden af det historiske perspektiv i de enkelte kapitler, alt efter den problemstilling som tages op, mens relationen mellem stat og samfund som forklaringselement er trådt meget tilbage. Det er især de systemiske problemer

som analyseres, det politiske systems såvel som det bureaukratiske systems problemer og problemerne i relationen mellem dem. Disse afsnit er absolut interessante, men primært mere for deres perspektiv på det aktuelle danske system og dets problemer end for deres historiske dimension.

Som undervisningsbog og introduktion vil denne bog på god vis kunne tjene sit formål. Men for en bog i paperback, hvor flere afsnit har være trykt i tidsskrifter, hvor forfatteren (jf. forordet) har været i tvivl om, om der var tale om en ny bog eller anden udgave af en tidligere, uden registre og med så mange korrekturfejl – om end ikke alle så morsomme som den citerede – som der rent faktisk er, synes prisen urimelig høj!

Claus Møller Jørgensen

OLDTID OG MIDDELALDER

Tusindtallets Danske Mønter fra Den kongelige Mønt- og Medallesamling. Danish coins from the 11th century in The Royal Collection of Coins and Medals. (Nationalmuseet/Munksgaard, 1995). 171 s., 325 kr.

1995 var tusindåret for et egentligt dansk møntvæsen. I antageligt 995 lod Svend Tveskæg nemlig slå en sølvmønt med indskriften *ZVEN REX AD DENER* eller med andre ord »Svend, konge hos danerne, evt. konge i Danmark« (som det rigtigt hedder s. 22; mindre rigtigt s. 11). Det gav anledning til en særudstilling på Nationalmuseet om tusindtallets danske mønter og til denne prægtige bog.

Bogen indledes af Jørgen Steen Jensen, der giver en kort, men kyndig og oplysende introduktion til forskningen om disse mønter. Bogens hoveddel

er 57 opslag med tekst på venstresiden og fotografier på højresiden. Som altid borger Niels Elswing for fotografiernes høje kvalitet, gengivet på en behagelig sort baggrund. Teksterne er fordelt imellem Carl Johan Becker, Michael Fornitz, Keld Grinder-Hansen, Jørgen Steen Jensen og Anne Kromann (alle København) samt Mark Blackburn (Oxford), og trods flere forfattere er der et velskrevet helhedspræg over dem. Herefter følger en kort note om møntindskrifterne, billedtekster, henvisninger, kongerækken, en omfattende bibliografi og diverse registre. I det meste af bogen er teksten tospaltet med dansk til venstre og engelsk til højre, idet dog den engelske tekst s. 124 (til opslag 52) er urimeligt kortere end den danske. Dette tosprogede princip bibeholdes desværre ikke i billedteksterne, hvilket antageligt skyldes, at disse rummer så

mange tekniske oplysninger, som ikke behøver oversættelse; men det ville have hjulpet med et par engelske udtryk i parentes eller lignende, og i billedteksten s. 149 (til opslag 56) bliver en engelsk læser helt »lost« i det danske.

Som helhed giver bogen god besked. Umiddelbart opsigtsvækkende er, at møntmaterialet éntydigt viser Knud (den Store) som konge (tronkræver?) allerede i Haralds regeringstid og Harkedknud i Knuds. En pudsigt ting er, at en mønt præget i Svend Estridsens navn indirekte synes at bekræfte, at nordmanden Harald (senere Hårderåde) anførte kejser Michael IV's væringergarde i et felttog mod bulgarerne. Indledningen fremhæver med rette, at en bog – og en udstilling – som denne ikke kan berette meget om brug af mønter mv., men i hovedsagen må satses på, hvad mønterne afbilder, og de fortæller meget. Men til udstillingens undertitel, »vor ældste massekommunikation«, er der grund til at bemærke, at meget afhænger af, hvor meget modtagerne forstod. S. 60 (til opslag 20) fremhæves det da også, at triquetrasymbolet »ikke har været éntydigt«. Samme forsigtighed vises ikke s. 40 (til opslag 10). Forsiden på den viste mønt bærer indskriften *In principio erath fabvni*, og ingen tvivl om, at det er en gengivelse af indledningen til skabelsesberetningen i Vulgata. Min tvivl går på, at der »har været en Guds mand, som ikke kunne stå for fristelsen til at

benytte det nye massemedie, som mønterne er, til at propagandere for Troen«; thi hvor mange af landets indbyggere kunne dengang forstå latin, og hvor mange latinkyndige ville forstå, at *fabvni* var en gengivelse af *verbum*? Helt galt bliver det dog på s. 82 (til opslag 31), hvor det hævdes, at mønter på runeindskrifter »er udtryk for dansk nationalisme«. Det er en falsk tankegang, som hører forrige århundrede til.

Det er tydeligt, at forfatterne har lagt vægt på at skrive en bog, der kan forstås af såvel møntkyndige som ikke-møntkyndige, og det er lykkedes. Der er dog én undtagelse, nemlig s. 18 i indledningen, som omtaler debatten om fortidige møntprægnings omfang mv. og herunder siger: »Her har der været enkelte bidrag fra dansk side«. Det sker med henvisning til to artikler i *The Numismatic Chronicle*, hvor T.V. Buttrey retter en hvas kritik imod sådanne kvantitative undersøgelser, herunder min disputats. Det er for indforstået.

De anførte kritikpunkter må dog ikke overskygge, at vi her har en bog, der vidner om, at vi med Møntsamlingen i København som centrum har en numismatisk forskning her i landet, der er af høj kvalitet, og som også andre end møntsamlere kan have udbytte af. Desværre har samme møntsamling været ramt af utidige dødsfald midt i en nedskæringsperiode. Forhåbentlig bliver der snart rettet op herpå igen!

Erik Christiansen

NYERE TID

Martin Schwarz Lausten: *Christian 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring »den røde konge« i eksilet og i fangenskab (1523-1559)*. (Kirkehistoriske studier III rk. nr. 3).

(Akademisk forlag, 1995). 504 s., 468 kr.

Martin Schwarz Laustens bog om Christian 2.s tro i eksil og fangenskab an-

lægger efter eget udsagn en »kirkehistorisk« synsvinkel, hvilket ifølge forfatteren vil sige: »at der er tale om et historisk arbejde, hvor de trosmæssige forhold ses i sammenhæng med de politiske overvejelser og handlinger« (s. 13). Dette er en definition af kirkehistorie, der efter min mening burde omfatte al historieskrivning, hvor religiøse og bevidsthedsmæssige aspekter er involveret, men det er velgørende, at disse aspekter af Christian 2.s ageren i eksilet og under forsøgene på at tilbageerobre de danske og norske riger tages alvorligt og ikke affærdiges som hykleri eller ligefrem sindssyge.

At dette tidligere har været tilfældet, beviser Schwarz Lausten til overflod med citater fra ældre historikere, bl.a. C.F. Allen, der i sin kildeudgave om Christian 2. og Frederik 1. om de religiøse passager bl.a. skriver: »... her er udeladt et Stykke, holdt i samme svulstige, salvelsfulde Tone som det nærmest foregaaende og aldeles indholdsløst« (s. 14). At den nyere forskning næppe ville anlægge dette synspunkt, formindsker ikke værdien af Schwarz Laustens arbejde.

Bogen er opdelt i 17 kapitler, foruden bilag mv. Disse kapitler er ordnet i en vis kronologisk rækkefølge, men består tillige af afsnit, der koncentrerer sig om enkelte episoder.

Første kapitel omhandler Christian 2.s besøg hos Luther i Wittenberg 1524. Dernæst følger et afsnit om de forskellige medarbejdere i kredsen omkring kongen. Herefter behandles dronning Elisabeths evangeliske bekendelse i Nürnberg 1524, efterfulgt af konfessionsspørgsmålets rolle i de politiske forhandlinger i 1524. Derefter følger et afsnit om den oversættelse af Det Nye Testamente, som Christian 2. lod trykke i 1524 og reaktionerne på denne. Blandt de emner, der behandles i de øvrige kapitler, kan nævnes konfessionsspørgs-

målet i perioden 1524-31, kongens tilbagevenden til den katolske tro og hans tro i fangenskabet.

Denne opbygning med kapitler, der dækker lange tidsrum, og kapitler, der omhandler specielle forhold eller konkrete begivenheder, er formodentlig årsagen til, at mange emner berøres flere gange (fx s. 139 og 304), ligesom den muligvis forklarer den meget hyppige brug af »dette vender vi tilbage til«. På denne måde bliver læsningen afvekslende og tilgængelig, men bogen efterlader på trods af dette et lidt rodet indtryk.

I en vis forstand kunne man sige, at der mere er tale om separate afhandlinger om et fælles tema, nemlig Christian 2.s tro og ageren i perioden 1523-59.

Af mindre skønhedsfejl må tillige nævnes en vis uensartethed i henvisningspraksis og visse mindre fejl i henvisningerne (således angives fx signaturen for Christian 2.s brev til kurfyrst Friderich forskelligt s. 22 og 23).

Schwarz Laustens formål med bogen er især at undersøge, »... hvad kongens lutherske tro havde på sig. Hvad var det teologiske indhold som kongen og hans medarbejdere var optaget af? I hvilket omfang blev han luthersk ...« (s. 13). (Det skal her bemærkes, at Schwarz Lausten efter eget udsagn bruger luthersk og evangelisk i flæng! (s. 16 noten)).

Det er Schwarz Laustens tese, som han forfægter gennem hele bogen, at Christian 2. efter at være blevet overbevist lutheraner/evangelisk omkring 1524 gennem hele sin ageren i perioden indtil sin tilfangetagelse i 1532 – og senere i fangenskabet – forblev evangelisk. Der kan anføres meget til støtte for denne tese. Først og fremmest kongens direkte forbindelse med Luther og oversættelsen af Det Nye Testamente samt projektet med dettes indsmugling i Danmark, men tillige affæren med den evangeliske projektmager Johan Wendland i

Danzig og kongens støtte til søsterens flugt fra sin stærkt katolsksindede mand – om end andre årsager muligvis har spillet en større rolle i denne sag, end Schwarz Lausten lader dem have.

Der er dog også aspekter af Christian 2.s virksomhed, der taler imod en opfattelse af kongen som udelukkende drevet af sit evangeliske sindelag. Her er det naturligvis primært kongens tilbagevenden til katolicismen i 1530, men også hans fortsatte medlemskab af ordenen Den Gyldne Vlies, som var stærkt katolsk, der falder i øjnene. På disse og andre punkter forsøger Schwarz Lausten efter min mening visse steder i lidt for høj grad at glatte kildernes modstridende udsagn ud, ligesom han tenderer mod at bruge sin tese om, at Christian 2. var overbevist lutheraner, som præmis i sin argumentation.

Dette kommer fx til udtryk i omtalen af et egenhændigt notat af Christian 2. vedrørende hans tilbagevenden til katolicismen (s. 352f), hvor kongen på bagsiden har skrevet: *primo querens regnum dei et just.* (Matt. 6,33). Dette tager Schwarz Lausten som tegn på Christian 2.s sjælekvæler ved at vende tilbage til katolicismen. Herimod kunne man pege på i hvert fald to forhold, som han selv gør opmærksom på andre steder i bogen. For det første sproget: Som flere steder bemærket (bl.a. s. 212) er netop det at bruge Biblen på folkesprogene et tendentielt evangelisk træk; man skulle derfor have forventet at citatet var på dansk eller tysk, hvis Schwarz Laustens argumentation er rigtig. For det andet selve citatets indhold: Såvel evangeliske som »katolske« mente at søge Guds rige (jf. s. 185), hvorfor det at henvise til dette ikke *i sig selv* er evangelisk. Disse indvendinger skal ikke tages som udtryk for, at Schwarz Laustens tese nødvendigvis er forkert, blot at forholdene er mindre entydige, end de fremstilles visse steder i bogen.

Det faktum, at der blandt Christian 2.s medarbejdere igennem hele perioden var både katolske og evangeliske, kunne endvidere have fortjent en nærmere analyse.

Der er tale om et velkomment og indgående bidrag til udforskningen af en af de mest begivenheds- og konsekvensrige perioder i Danmarks historie. Den udnytter flere interessante og hidtil delvist uudnyttede kilder, således bl.a. omkring processen mod Christian 2.s furer, Willom van Zwolle, der blev brændt som luthersk kætter, og korrespondancen mellem Christian og hans medarbejdere, heriblandt ikke mindst en formodet instruks fra Christian til gesandten ved kejserhoffet, Melchior de Germania (s. 320f).

Martin Schwarz Laustens bog repræsenterer en massiv arbejdsindsats og et meget stort kildekendskab, ligesom der argumenteres til tider meget overbevisende for kongens evangeliske sindelag. Med Christian 2.s alenlange historioografi in mente er det sidste ord dog formentlig endnu ikke sagt i spørgsmålet om »den røde konges« trosmæssige tilhørsforhold og forholdet mellem dette og hans politiske praksis.

Johan Jensen

Anne Kathrin Brinker: *Armenfürsorge als Sozialpolitik im frühmodernen dänischen Staat.* (Beiträge zur deutschen und europäischen Geschichte, Band 11). (Verlag Dr. R. Krämer, 1994). 90 s., 32 DM.

Som titlen angiver, er formålet med denne bog – en tysk specialeafhandling – at se den danske fattigforsorg som udtryk for en socialpolitik. I indledningen redegør forfatteren for de teorikomplekser, hun vil anvende til analysen. Det er dels Gerhard Oestreichs »Sozialdisciplinierung«, hvor øvrighedens for-

anstaltninger skabte en ændring af mentaliteten, der først og fremmest fandt sit udtryk i en bedre disciplinering af arbejdskraften. Dels er det Christoph Sachse og Florian Tennstedt, der ser den væsentlige udviklingslinje i overgangen fra en selvforsyningsøkonomi til en markedsøkonomi, hvor de sociale sikringsystemer også tjente til en social disciplinering af marginale grupper.

Derefter gennemgås – på baggrund af den publicerede litteratur og enkelte udvalgte publicerede kildegrupper – først kort den almindelige økonomiske historie 1500-1660, derefter fattigforsorgen og endelig Christian den IV's tugt- og børnehus. I hele den førte politik ser forfatteren sine antagelser om en disciplinering og marginalisering bekræftet.

Det er en lille bog, som ikke giver væsentligt nyt for en dansk læser, men

den sammenfatter de hidtidige danske forskningsresultater og gør dem tilgængelige på et internationalt hovedsprog.

Den bærende opfattelse af, at politiken skabtes centralt, kan man måske overveje. Netop børnehusets fallit viser vel den kongelige politiks begrænsninger, og det er lidt for skarpt at sige, at fattigforsorgen skiftede fra at være kirkelig til at være statslig: Langt det meste af fattigforsorgen udførtes, som forfatteren rigtigt beskriver det, af lokale myndigheder: byråd, lensmænd og præster. Man bør måske også afbalancere forfatterens opfattelse af den centrale politik som motoren med mentalitetsændringer, der lige så meget som kongebud prægede de lokale beslutningsprocesser, hvor fattigforsorgens udformning reelt oftest fastlagdes.

Ole Bay

DET 19. ÅRHUNDREDE

Anders Monrad Møller (udg.): *Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser*, IV: 1839-48, 1-3. (Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie, 1995). 1.207 s., 750 kr.

Med udgivelsen af Christian 8.s dagbøger og optegnelser fra perioden 1839-48 er der på fornem vis sat punktum for det store arbejde, som rigsarkivar Axel Linvald påbegyndte i 1929. I tre omgange, 1943, 1973-76 og 1983, er den flittigt skrivende Christian 8.s dagbøger og optegnelser fra prinseårene udgivet, og med udgivelsen af dagbøgerne fra kongearne er værket nu afsluttet. Det tjener det danske historikermiljø og især folkene i det udgivende selskab til stor ære, at man fortsatte Linvalds ambitiøse projekt, ligesom det også bør bemær-

kes, at Carlsbergfondet gennem alle årene har bevaret tålmodigheden og bekestet udgivelserne.

Denne sidste del i tre smukke bind er en ualmindelig flot udgivelse, der bestemt er en konge værdig. De mange, meget flotte illustrationer er en fryd for øjet, hvortil kommer glæden over den originalitet, der ligger bag udvælgelsen af dem. Det er fornemt. Det er det også, at den sidste enevældige konges egenhændige dagbøger er udgivet i extenso. Som begrundelse hedder det, at de må siges at have en sådan interesse, at det må være det eneste rigtige (s. 792). Det er jeg helt enig i. Dagbøgerne er især interessante, fordi de er skrevet af den sidste *enevældige* konge. Kortfattet skildrer han sine daglige gøremål, de utallige audienser han gav, de mange

store og små sager han fik forelagt til afgørelse, og af og til begrunder han også de trufne beslutninger. Dagbøgerne vedrører altså i høj grad tidens politiske historie, og med udgivelsen er der endelig blevet let adgang til en vigtig kilde til studier i den sene enevælde.

Derfor er det straks værd at notere, at det i kommentarerne bevidst er valgt at lægge hovedvægten på den side af kongens liv, der netop ikke vedrørte den politiske historie. Teaterstykker, operaer, koncerter, læsning »ved theen«, lejlighedssange og meget andet får særdeles detaljerede kommentarer. Det er egentlig ikke så lidt paradoksalt. I de første bind var den slags »trivialmeddelelser« næsten alle fjernet, og i det tredje bind for årene 1823-39 blev det kun til register. Prinsen havde nemlig ingen videre politisk indflydelse, og det blev skønnet, at en udgivelse af de mange trivialmeddelelser ville blive alt for kostbar i forhold til den nytte, de ville kunne give historieforskningen (jf. forordene i bd. 1-3). I nyudgivelsen fra kongeaarene, hvor der ikke hersker tvivl om kongens politiske indflydelse, er det så valgt ikke blot at bringe disse trivialmeddelelser, men også at kommentere dem fyldigt. Det begrundes med, at periodens politiske historie er »relativ velbelyst«, at kongens dagbøger tidligere har været anvendt til belysning af tidens politiske historie, og at udgivelsen derfor næppe giver anledning til andet end »detailrevisioner på dette felt«. At der i stedet er gjort meget ud af at identificere kantater, lejlighedssange og repertoiret ved de talrige hofkoncerter, forklares med, at de »udgjorde en siden noget overset del af datidens musikliv« (s. 794f).

Det sidste er sikkert rigtigt, men de første begrundelser forekommer noget problematiske. En lang række historikere har ganske vist i tidens løb anvendt disse dagbøger, men de har også givet

forskellige tolkninger og karakteristiker af kongen, hans person og hans politik. Derfor er netop udgivelsen i extenso meget glædelig, og det hedder da også i forordet, »at med denne udgivelse er Christian VIII.s dagbøger og optegnelser gjort alment tilgængelige – til fleres nytte« (s. 8). Det store arbejde, der ligger bag annoteringen af de teaterstykker, operaer, koncerter m.v., som kongen overværede, må naturligvis anerkendes, men man må også spørge om, hvor mange læsere der egentlig vil have brug for disse mange kommentarer? De færreste, er jeg bange for. Men man kan selvfølgelig håbe, at den valgte prioritering vil give næring til f.eks. teater- og musikhistorie, der forhåbentlig dog vil søge bredere problemstillinger end blot kongens kulturelle interesser.

En del politiske forhold bliver ganske vist kommenteret. Men det må vel være en rimelig fordring til annotationer, at læseren forsynes med oplysninger, hvormed man bliver i stand til at forstå de væsentlige forhold i teksten, der ikke er umiddelbart begribelige. Det er ikke indfriet, for så vidt angår de samfundsmæssige og politiske forhold, hvor man må nøjes med henvisninger til publikationer som f.eks. *Collegialtidende*. At periodens politiske historie skulle være »relativ velbelyst«, synes dog vel ikke i sig selv at kunne fjerne behovet for kommentarer, der rækker ud over henvisninger.

Et eksempel illustrerer skismaet. I 1840-42 omtales flere gange en hippolog (M.L. Nathanson), der tilsyneladende udsættes for forfølgelser af både kongen og flere embedsmænd. I kommentaren (s. 827) henvises man blot til Nathansons eget skrift fra 1840, der altså skal læses, hvis man skal forstå dagbogens tekst. Samme dag som denne henvisning til Nathansons skrift tilfældigvis (!) er indføjjet, hørte kongen også en julekantate. Den var af Ingemann, hed »Jubler, o jub-

ler i salige Toner«, var fra 1836 og havde musik af C.E.F. Weyse, hedder det i kommentaren. Hvad skal vi dog med de oplysninger? Når kongen skriver, at han var i teatret og f.eks. (som 10/2 1844) så »Henrik og Pernille«, så får vi rask besked: »Henrik og Pernille« er en komedie af Holberg fra 1726, som teatret denne aften opførte for 68. gang. Og hvad så? Efter mine begreber havde der været mere fornuft i at angive andre oplysninger, i samme måned nævner kongen i dagbogen f.eks. en klage fra svensk side over danske toldkrydsere (2/2 1844) og amtsrådsrklæringer om husmændenes kår (12/2 1844). Her lades vi i stikken – tilmed uden henvisninger.

Var periodens historie så grundigt udforsket, som udgiverne hævder, skulle det dog have været en smal sag at kommentere disse oplysninger. Det gør man altså ikke, man henviser til samtidige kilder, hvilket i sig selv synes at afkræfte, at periodens historie er velbelyst. Der findes ganske vist monografier om det slesvig-holstenske spørgsmål, fattigvæsen, presseforhold, bønder og husmænd osv. Det er nok rigtigt, at udgivelsen af kongens dagbøger på nogle områder kun åbner op for detailrevisioner, men som oftest dog netop den væsentlige detalje, at man kan følge den enevældige konges egne meninger og afgørelser om dette og hint. Derudover løftes sløret også for et væld af emner og problemstillinger, der havde kongens bevågenhed, men som er ret udforsket. Det gælder bl.a. enkeltsager, hvor omtalte Nathanson-sag blot er en blandt mange, og det gælder større problemkomplekser som f.eks. fængselsvæsenet.

Vigtigst er, at dagbøgerne baner vejen for studier og forskningsdebat omhandlende den sene enevældes funktionsmåde. Vi savner i høj grad grundige analyser af, hvordan hele systemet virkede. I dagbøgerne kan vi følge, fore-

kommer det mig, kongens faste greb om embedsstanden, vi kan se hans egne afgørelser i mange tilfælde, vi kan se, hvilke personer der påvirkede ham osv. Altså netop den måde, det enevældige system fungerede på – inden det havde udspillet sin rolle. Her har udgivelsen af dagbøgerne en umådelig stor værdi, hvorfor også mit kraftige suk over, at sådanne studier ikke er hjulpet på vej i kommentarerne.

Der er vel nogenlunde enighed om kongens politiske ståsted. Bedst synes dette sammenfattet af udgiveren af tredje bind (1823-39), Viggo Sjøqvist, i »Bidrag til en karakteristik af Christian VIII«, der er trykt i dette tidsskrift (*Historie* ny rk. XV, 1983, s. 453-475). Christian 8. var livet igennem anti-liberal og konservativ, hvad det forfatningsmæssige angik. Hans ideal var den oplyste enevælde. Men han var også politiker. Da det i 1814 ikke var muligt at blive enevoldskonge i Norge, valgte han at blive konstitutionel. Og i løbet af 1847 erkendte han langsomt, at en eller anden form for en helstatsforfatning var uundgåelig. Selv synes jeg ikke, at dagbøgerne ændrer ved dette. Når det imidlertid gælder en egentlig karakteristik af kongens person, synes dagbøgerne dog at tegne et andet billede af kongen, end f.eks. Viggo Sjøqvist gør det i sin ovennævnte artikel. Her slutter Sjøqvist med at nævne, at Christian 8. fortjener ubetinget anerkendelse og respekt, fordi han »gennem sin ægte humanisme og usædvanlige dannelse kastede ... et sympatisk skær over den danske enevældes sidste årti«.

Dette er jeg ikke enig i. Tværtimod forekommer dagbøgerne at kaste nyt lys over kongens egen andel i den enevældige stats undertrykkelse af undersåtterne. Der er ikke meget sympatisk skær over de mange enkeltsager på individniveau, som kongen selv afgjorde. Under alle omstændigheder er sådanne forhold

mere givende at diskutere, end hvilken forfatter og komponister der stod bag de mange kantater og lejlighedssange, som kongen slutte i stort mål.

Med hensyn til formalia skal det retfærdigvis nævnes, at mange af de allerede omtalte kommentarer er identifikationer af de 4-5.000 personer, der er nævnt i personregistret. Det er en imponerende og uhyre værdifuld præstation, som er gjort på dette felt. Desuden er værket forsynet med person-, sted- og stikordsregistre. Trods mange stikprøver har jeg ikke truffet fejl i de førstnævnte. Det kan desværre ikke siges om det sidste, der kort benævnes »et regulært stikordsregister« (s. 795). Det er svært at gennemskue, hvad det regulære består i, for registret er fyldt med mangler og vilkårligheder, og der er al mulig grund til at være meget varsom i brugen af det. Samtlige mulige stikord til et emne skal i hvert fald slås efter med opfindsomhed. Skulle man f.eks. have fundet omtalen af »at tilberede Øl af Kartoffler« (12/2 1844) via registret, går man forgæves under stikordene *Bryggeri* og *Ølbrygning*, omtalen står nemlig under *Kartofler*. Søger man Eidsvollforfatningen, må man ikke slå sig til tåls med stikordet *Norske Constitution*, men også checke *Forfatningsforhold*. Man skal tillige huske forskellige stavemåder. Mens opslag under *Cholera* og *Kolera* giver samme resultat, er henvisningerne vidt forskellige under *Catholicisme* og *Katolicisme*. Manglerne er tillige legio. »Højskole Planen« omtales f.eks. (6/2 1844), men fremgår ikke under *Højskole*. En »Dødsdom« (16/7 1847) findes hverken under *Dødsdom* eller *Dødsstraf*, men manden blev da også benådet (24/8 1847), hvilken dato heller ikke står under *Benaadninger*. Skal man være helt sikker, skal hele værket læses.

Derimod er den lange forkortelsesliste til sidst et effektivt hjælpemiddel, der må takkes meget for. Mange af de

forekommende forkortelser er i dag det rene volapyk, men den udarbejdede liste står distancen og indfrier fuldt ud behovet, og vil i øvrigt kunne anvendes også i andre sammenhænge.

Sammenfattende må udgivelsen anbefales varmt til alle med interesse for det 19. århundredes historie. Som Povl Engelstoft skrev i *Historisk Tidsskrift* (11. rk. I, 1944-46, s. 484): »Paa en sælsom Maade staar denne Konge midt i det 19. Aarhundredes Historie med et Janushoved – som et Fyr, der lyser baa- de tilbage og frem«.

Kenn Tarbensen

Poul Skaaning: *Den unge Christen Kold – som samtiden så ham*. (Odense Universitetsforlag, 1995). 170 s., 250 kr.

I forbindelse med slægtshistoriske studier søgte lektor ved Vestfyns Gymnasium Poul Skaaning i sin tid at kaste lys over sin oldefaders skæbne. Det lykkedes kun i begrænset grad. Ofte får man kun tørre fakta ud af slægtsforskning. Men så meget blev dog klart, at oldefaderen havde gået på Snedsted seminarium og der haft Christen Kold som klassekammerat. Her var der betydelig større muligheder for at få kulør på fortiden, og efterhånden kom Kold derfor til at stå i centrum for undersøgelserne. Resultatet blev den foreliggende bog om hans barndom og ungdom.

Der er unægtelig tale om et behov, der bør dækkes. Den seneste større fremstilling af Kolds liv, Hanne Engbergs bog fra 1985, tager først for alvor fat på Kolds liv fra 1837. Men det, der ligger forud, er så vist ikke uden betydning.

Skaaning går metodisk til værks og påpeger, at man i alt for høj grad har taget Kolds vennemøde-tale fra 1866 som en pålidelig kilde til hans ungdomshi-

storie – uden at tage hensyn til den specielle situation, den er holdt i. Derfor har man også taget den oplysning for pålydende, at Kolds vækkelse skyldtes Peter Larsen Skræppenborg. Skaaning gør opmærksom på, at Peter Larsen ifølge de rejseruter, der er offentliggjort af F.O. Overgaard og A. Pontoppidan Thyssen, slet ikke kan have været i nærheden af Snedsted på den tid, som Kold selv henlægger sin vækkelse til. Den egentlige inspirator for vækkelsen har derimod været en mand, som Kold ikke så godt kunne tillægge æren over for en samling af begejstrede grundtvigianere i 1866 – nemlig seminariets forstander, den senere biskop og grundtvigianer-æder G.P. Brammer.

I det hele taget virker store dele af bogen som en rehabilitering af Brammer over for den traditionelle grundtvigske modvilje. Der gøres opmærksom på, hvor nær ved Grundtvig Brammer stod i sin ungdom, og hvorfor han efterhånden trak sig tilbage. Det understreges også, at det brud, der indtraf mellem Brammer og Kold, netop ikke skyldtes nogen særlig grundtvigianisme hos Kold. Efter Skaanings mening var det en regulær pietistisk opvækkelse, Kold oplevede, og det var netop hans pietisme, Brammer tog afstand fra. At den så senere modificeredes – uden dog nogen sinde at forsvinde helt – det er en anden sag.

I det hele taget må man sige, at det idealiserede grundtvigske billede af Kold får visse skrammer. Der er næppe tvivl om, at han må have været umådelig selvkredsende og umådelig optaget af sin egen åndelige udvikling. Efter alt at dømme er det også det, der har ødelagt forholdet til kæresten Else Henriksen, som han formodentlig kunne have levet ganske lykkeligt sammen med, hvis han havde været lidt mindre selvhøjtidelig. Nu kom det til et brud, som for Else blev indledningen til en tragisk skæbne.

Ved siden af disse revisioner af anerkendte billeder bringer bogen morsomme glimt af dagliglivet på seminariet i Snedsted og rids af adskillige af de interessante skikkelser omkring Kold: hans moder, P.K. Algreen, G.Ph. Pffaff m.fl. Der står meget i den lille bog.

Helt fejlfri er den dog ikke. Det må undre, at A.G. Rudelbach konsekvent omtales som Rudelsbach. Forfatteren kan heller ikke blive enig med sig selv om, hvorvidt Kolds bekendte medarbejder hed Poulsen Dal eller Povlsen Dal. Ofte henvises der til Brammers skildring af sin ungdom – med forkortelsen »G.P. Brammer 1884« eller en endnu kortere form. Men uheldigvis er dette skrift faldet ud af den afsluttende litteraturliste, således at vi altså slet ikke får den fuldstændige titel.

Sådant må dog betragtes som mindre fejl. Alt i alt er der tale om et dygtigt og interessant historisk arbejde, som virkelig bringer nye synspunkter ind i debatten, og som derfor må vække til eftertanke. Der må nødvendigvis tages hensyn til denne bog ved fremtidige arbejder om Christen Kold.

Thorkild C. Lyby

Ditlev Tamm: *Konseilspræsidenten Jacob Brønnum Scavenius Estrup 1825-1913*. (Gyldendal, 1996). 395 s., 288 kr.

Retshistorikeren Ditlev Tamm har med denne bog præsteret et centralt bidrag til Estrup-litteraturen. Det gælder ikke så meget den politiske side af Estrups virke som hans personlighed. I forvejen har først Erik Henriksen i *Mændene fra forfatningskampen* (1913) og siden K.G. Brøndsted (1925) og Th. Thaulow (1940) skrevet biografier, hvortil kommer Helge Larsens og Niels Neergaards artikel i *Dansk Biografisk Leksikon*. Disse levnedsskildringer er vidt forskel-

lige, men taget under ét må det siges, at de dækker Estrups politiske liv, og at Tamm i den henseende ikke bringer væsentlig nyt; til dette kommer, at periodens politiske historie i bredere belysning er klargjort af Troels Fink i *Estrup-tidens politiske historie* 1-2 (1980). Bogens styrke ligger i det indblik, den giver i Estrups personlige udvikling, før han blev politiker, og derefter i forholdet til hustruen, Regitze Holsten.

Fra før ægteskabet er bevaret dagbøger og spredt korrespondance; efter ægteskabet er der ca. 3.000 breve fra Regitze Estrup (hun var en stor del af tiden på Skaføgaaard, mens han var i København for at varetage statens anliggender), mens der ikke er bevaret mange breve den anden vej! Det må straks siges, at det er gode breve i den forstand, at de giver et godt indtryk af hendes person og af dagligdagens små glæder og genvordigheder; brevene fra Estrup er konkrete, instrukslignende meddelelser. Både i samtiden og eftertiden, også hos Ditlev Tamm, drages ofte sammenligninger imellem Bismarck og Estrup. Her er der grund til at sige, at hverken i intellekt, inderlighed eller stilkunst når herskabet Estrups breve højderne i Bismarcks *Briefe an seine Braut und Gattin* eller i brevvekslingen med søsteren Malvine v. Arnim.

Først på side 110 dukker Regitze op. Hun var da 26 år og havde levet et muntert liv som adelsfrøken på godser og i hovedstaden. Han var 32, havde et enkelt år været medlem af Folketinget og sad i amtsrådet; men megen tid brugte han på lange udenlandsrejser for under andre klimaforhold at bekæmpe tuberkulosen. På disse rejser skrev han dagbøger, og de røber nervøsitet og et sind, der ikke var i balance – en karakterside, som Erik Henriksen intuitivt også fandt i sin skildring af Estrup. Måske optager dagbogsstykker og -referater vel meget plads i fremstillingen. Det samme må også siges om

brevene. Det vælter imellem hinanden, hvor læseren i mange tilfælde ville have været tilfredsstillet med nogle almindelige karakteristikker af brevene. Det synes f.eks. ikke nødvendigt at høre om fruens problemer med den træge mave. Det er naturligvis rimeligt at medtage jævnlige småsuk over, at pengene ikke kunne slå til, men så savner man i høj grad en nærmere redegørelse for Estrups økonomi. Det var dog mere relevant end mange af brevenes småoplysninger, selv om de giver et godt indtryk af Regitze Estrups person, men hun er jo sådan set ikke bogens emne.

Det er i det hele taget påfaldende, at det i høj grad er kilderne, der styrer teksten. Det samme gælder også Estrup som politiker. Her savnes en egentlig bearbejdelse og vurdering i stedet for de bestandige referater fra *Rigsdagstidende*. Noget skyldes naturligvis, at Estrup – bortset fra hans tanker om jordbesiddelse som bærende for en ansvarsbevidst samfundsfølelse – egentlig ikke havde nogen samlet politisk idé. Det var dog nok efter hans hoved, når Hørup i 1884 talte om »politik i stedet for æstetik, rent borgerlige interesser med smør, jernbaner og skadeligt vands afledning i stedet for tynde noveller og afsindigt postyr over en ny skuespiller«; slige praktiske sager interesserede Estrup; men han havde ikke ellers nogen idé i modsætning til f.eks. netop Hørup, i hvert fald ikke efter Ditlev Tamms fremstilling.

Trods den fyldige biografi er det egentlig svært at fange Estrup. Det er svært at se noget særligt ved hans personlighed. At han i sin ungdom læste meget Søren Kierkegaard, er ikke så bemærkelsesværdigt; det gjorde et stort antal unge, hvad forfatteren godt kunne have bemærket, nu virker det nærmest, som om det betragtes som noget særligt. Ellers hører vi ikke noget om Estrups læsning hverken af fag- eller skønlitte-

ratur (Goldschmidt nævnes dog). Der er heller ikke noget om hans eventuelle interesse for andre landes politik; i mange andre lande havde man ellers tilsvarende forsvarspolitiske problemer – i Sverige-Norge talte man i alle partier i øvrigt om, at uenigheden trods alt i hvert fald ikke måtte føre til tilstande som i Danmark, og Bismarck formåede at nå frem til en løsning omkring de provisoriske love, han havde forsøgt med i den prøjsiske landdag. Mens der er meget i Ditlev Tamms bog, der

mangler, fordi den så strikte er bygget op om Estrups dagbøger, hustruens breve og *Rigsdagstidende*, kommer han i sin konklusion frem til de rigtige, men ikke ukendte vurderinger af politikeren, som nok ville have styrket biografien, hvis de havde været indarbejdet i den løbende tekst. Men den har sin særlige værdi ved at vise, at Estrup i det hele ikke var nogen bemærkelsesværdig person uden for det politiske liv, og det har vi måske ikke tidligere forstået.

Vagn Dybdahl

DET 20. ÅRHUNDREDE

Hans-Martin Ottmer, »Weserübung«. *Der deutsche Angriff auf Dänemark und Norwegen im April 1940*. (München, 1994). 217 s., 34,80 DM.

Det tyske angreb på Danmark og Norge i april 1940 er emnet for denne militærhistoriske afhandling, forfattet af en oberstløjtnant fra det tyske militærhistoriske institut. Angrebet gik under kodeordet »Weserübung« og var på daværende tidspunkt historiens største tribiske aktion (til lands, til vands og i luften). Det har siden haft ry af at være et mønsterangreb – i teknisk forstand. Denne opfattelse har sikkert været hjulpet på vej af det faktum, at angrebet hverken var initieret af Hitler eller var plettet af dennes ideologiske ideer. Fagfolk kan med andre ord rose angrebet i militærteknisk henseende, uden at nazismens skygge i nævneværdig grad forstyrrer indtrykket af godt håndværk. Hertil kommer en almindelig antagelse af, at angrebet var tænkt præventivt – for at komme et britisk forsøg på at skaffe sig støttepunkter i Norge i forkøbet. I militærhistoriske sammenhæn-

ge har angrebet således haft en aura af militær og strategisk legitimitet over sig. På trods af at det udgjorde en oplagt og grov folkeretslig krænkelse. Det afspejles også i standardværket om Weserübung, Walther Hubatsch's »Weserübung«. *Die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen, 1940* fra 1960, hvor hovedkonklusionen er, at angrebet skal ses som et direkte svar på de allierede forberedelser på at skaffe sig støttepunkter i Norge.

Den aktuelle bog lægger ikke meget nyt til Hubatsch's undersøgelse, men rokker dog ved hovedpointen i denne (dog på et punkt, hvor Carl-Axel Gemzell allerede har revideret Hubatsch's resultater). Ottmer ser således angrebet som en virkeliggørelse af en teoretisk doktrin fra 1926 udarbejdet af en tysk søofficer. I følge denne var Tysklands eneste chance at føre offensiv krig til vands og sikre sig støttepunkter omkring Østersøen og langs Norges vestkyst. Ellers ville riget blive afskåret både strategisk og økonomisk af den britiske Royal Navys dominans. Modsat tidligere antaget tilsluttede initiativtage-

ren til angrebet på Danmark og Norge, storadmiral Erich Raeder, sig denne doktrin. Fra starten anså Raeder en offensiv strategi i forhold til Østersøen, Nordsøen og Nordatlanten for at være den eneste måde, man kunne manifestere sig i forhold til Storbritannien. Man skulle herigennem »belejre England« (s. 22). At Raeder over for Hitler og over for de øvrige værn – hæren og Luftwaffe, som havde stor ulyst til at engagere sig nordpå i de dage, hvor vestoffensiven mod Frankrig og Benelux var under forberedelse – argumenterede anderledes, var udelukkende af opportunistiske grunde. Heri indgik bl.a. argumentet, at de allierede havde parallelle planer.

Ottmer kan også tilbagevise en anden tidligere antagelse, nemlig at Danmark kun blev besat på grund af pres fra Luftwaffe, grundet ønske om kortere flyvetid til Norge. Snarere kan Ottmer godtgøre, at besættelsen af Danmark var funderet i en strategisk helhedsanalyse.

Weserübung var en kolossal satsning. For hær og Luftwaffe var der ingen større risiko, men flåden risikerede meget. Alt afhæng af, at overraskelsesmomentet ikke blev spillet af hænde. Med Royal Navys enorme overtag på dette tidspunkt var det en gambling uden sidestykke, som storadmiral Raeder foretog. Det var han selv klar over.

Angrebet forblev i det store hele en hemmelighed indtil selve dagen, men den tyske flåde led alligevel store tab, på grund af sammenstød med britiske flådeenheder og på grund af blandt andet nordmændenes sænkning af det tyske flagskib »Blücher« i Oslofjorden. Flåden mistede omkring halvdelen af sin slagkraft i forbindelse med Weserübung. Dette tab satte blandt andet angrebet på England i venteposition. Det blev en lære af Weserübung, at søstridskræfter ved landsætninger bør besidde luftherredømmet.

Det har været en spændende udfordring at læse en bog, der i sit udgangspunkt forholder sig teknisk og lidenskabsløst til det rent operative, militære aspekt af besættelsen af Danmark og Norge. Bogen identificerer sig med operationen, og læseren bringes i en situation, hvor han næsten ikke ønsker andet end, at den må lykkes. Den positive værdinorm er det gode militære håndværk. Dette aspekt giver en *Verfremdungs-effekt* og sine steder et nyt og anderledes perspektiv på historien om besættelsen af Danmark og Norge. Ottmers militære nøgternhed kan lejlighedsvis virke en anelse skarp, men aldrig usaglig. Den blotte konstatering af, at lederen bag staben, der iværksatte Weserübung, v. Falkenhorst, mente at kunne besætte København, og dermed Danmark, med blot et militærorkester, er ikke blot overraskende, men også temmelig sigende. Det var dog ikke opfattelsen i hele staben bag den operative planlægning. v. Falkenhorst gerådede nemlig i uenighed med den senere øverstbefalende i Danmark, flyvergeneral Kaupisch, på dette punkt. Sidstnævnte mente, at man skulle tage hårdt fat med det samme og neutralisere det danske militær med et slag. Det blev som bekendt efter Kaupisch' hoved, at besættelsen af Danmark forløb.

Sine kvaliteter til trods lider bogen dog under kun at bygge på tysk og i få tilfælde på engelsk materiale. Ottmer har åbenbart ikke søgt kilder på norsk og dansk. Det forekommer fx betænkeligt, at den norske og danske mobilisering omkring den 9. april opgøres i henhold til tyske efterretningskilder – som Ottmer endda indrømmer er upræcise. Det havde unægteligt virket mere troværdigt, om han havde støttet sig til de respektive norske og danske militære arkivalier, der kunne have givet de præcise tal. Sine steder bruges de tyske kilder endvidere temmelig ukritisk.

Danske og norske politikere og royaliteter citeres fx igennem de tyske diplomatiske og militære indberetninger til Berlin. Disse indberetninger tjente, som vi ved fra mange eksempler, ofte til at få indberetteren til »at se godt ud« i Berlin.

Alt i alt formidler bogen i kortfattet form præcis viden om de tyske strategiske overvejelser i Anden Verdenskrigs første fase og om den operative udførelse af selve besættelsen. Bogens begrænsning vil sandsynligvis forekomme de fleste historisk interesserede at være, at forfatterens erkendelsesinteresse er så decideret militær, at bredere historiske og politiske problemstillinger synes at blive stedmoderligt behandlet.

Niels Wium Olesen

Ib Nordby: *Sablen og den bløde hat. De danske skytte-, gymnastik- og idrætsforeningers forhold 1940-45 med et indledende historisk tilbageblik.* (Odense Universitetsforlag, 1995). 473 s., 250 kr.

Bogen er dels et stykke forenings-, dels et stykke besættelsestidshistorie.

Det første aspekt rummes i det lange tilbageblik fra skytteforeningernes start 1861 til besættelsen i 1940, hvis pointe er, at skønt værneviljen udgik af foreningens formålsparagraf som en indrømmelse til mellemkrigstidens pacifistiske strømninger, vedblev den at præge ledelsens tankegang, så den uden større problemer kunne bringes på plads igen i 1941. Navnlig den finske vinterkrig fremhæves som anledning til, at denne strømning blussede op igen.

Under besættelsen placerede DDSG&I sig i en politisk uklar position, da landsledelsen i 1940 afslog at tilslutte sig paraplyorganisationen Dansk Ungdomssamvirke, der var domineret af de samarbejdende partiers ungdomsforbund. Det var begrundet

med, at den ikke havde forsvarsvilje på programmet, men rummede ikke nogen afstandtagen fra regeringens politik, hvilket også havde været besynderligt, da formanden Arnth-Jensen var folketingsmand for partiet Venstre.

Gennem en detaljeret undersøgelse sættes spørgsmålstegn ved, om foreningen havde så stor en betydning for rekrutteringen til den organiserede modstandsbevægelse, som den selv på grundlag af indberetninger fra lokalforeningerne hævdede i 1945, og det fremhæves, at medlemsskabet af DDSG&I ikke i sig selv var noget incitament til modstand. Foreningen førte en forsigtig kurs, advarede mod uro i august 1943 og afslog at skrive under på ungdomssamvirkets protest mod jødeaktionen i oktober. Alligevel – det er vanskeligt at måle – er det et spørgsmål, om foreningen ikke netop er interessant som et ideologisk forum, hvori vi kan følge det opgør med neutralitets- og afrustningspolitikken, der blev modstandens essens.

Henning Poulsen

Erik Thostrup Jacobsen (udg.): *...Gør jer Pligt – Gør jert Værk. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45.* (Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1995). 520 s., 275 kr.

Det er et stort stykke arbejde, som udgiveren har lagt for dagen ved denne kildeudgivelse. Værket indeholder transskriberingen af John Christmas Møllers langt fra letlæste dagbøger suppleret med en række dokumenter fra Christmas Møllers arkiv på Rigsarkivet, Stockholmsarkivet og det svenske udenrigsministeriums arkiv. Det hele er forsynet med et omfattende noteapparat og personregister og tillige rigt illustreret og smukt indbundet.

Dagbøgerne starter kort efter, at Christmas Møller efter tysk pres nedlagde sit folketingskandidatur 10. januar 1941 og slutter brat ved meddelelsen om sønnens død i allieret krigstjeneste 20. april 1945. De er ikke ført dagligt, men dog jævnligt. Formen er til tider kort, men ofte suppleret med henvisninger til hans privatarkiv – henvisninger som udgiveren dygtigt har udnyttet i de optrykte dokumenter.

Man får det indtryk, at dagbogsskriveriet er påbegyndt, for at eftertiden skulle få et indblik i, hvordan den tidligere formand fra sit ufrivillige politiske eksil rådede den konservative folketingsgruppe i den for landet så vanskelige situation. Men strømmen af besøgende tørrede forholdsvis hurtigt ind, og partiet klarede sig uden hans råd. Christmas Møller brugte i stedet plads på med nogen bitterhed at opregne dem, der *ikke* kom, og dagbogsskriveriet blev ikke, hvad han havde forventet. 27. juni 1941 skrev han således: »Nu gider jeg såmænd ikke mere skrive i dagbogen; sådan er jeg udenfor«.

Da han var begyndt på den, følte han, at han skulle fuldføre. Også i tiden i England, hvor han ligeledes var »udenfor«. Han kom illegalt til England i maj 1942. Invitationen kom fra S.O.E., hvis opgave det var at koordinere modstandsbevægelserne i de besatte lande. Der gik imidlertid så lang tid, inden Christmas Møller modtog den og fik mulighed for at rejse, at strategien over for modstandsbevægelserne var ændret. Derfor var Christmas Møllers tilstedeværelse overflødig og i værste fald i modstrid med S.O.E.'s planer. Han havde set sig selv som den britiske regerings rådgiver i danske spørgsmål og som koordinator af modstandsarbejdet i Danmark, men S.O.E. ønskede ham ikke i den rolle og valgte ikke at forsyne ham med efterretningsoplysninger fra Danmark.

I stedet forsøgte Christmas Møller som formand for Det danske Råd i London at etablere sig som leder af de frie danske; men det stødte på modstand fra Reventlow og Kauffmann, der som gesandter i henholdsvis London og Washington så deres positioner truet, fra de danske søfolk i Newcastle, der bestemt ikke ønskede en konservativ som leder, og fra forskellige danskere i efterretningstjenesten, der ikke ønskede at – eller ikke måtte – arbejde tæt sammen med den danske eks-minister.

Al denne modstand genspejles i dagbogsbemærkningerne, der, til trods for Christmas Møllers intention om at skrive til eftertiden, er meget åbenhjertige. På grund af den isolerede stilling både i Danmark og England og på grund af manglende informationer hjemmefra under Londonopholdet bliver dagbogen ikke i nævneværdig grad kilde til dansk og britisk politik over for besættelsesmagten og modstandsbevægelsen. Derimod er dagbogen og de optrykte dokumenter selvfølgelig en glimrende kilde til Christmas Møller som person, og endnu vigtigere giver han, som den glimrende iagttagelse han er, et personligt og meget levende indtryk af det danske miljø i England og USA. Hans meget personlige kommentarer giver et godt billede af den frustration, som mange med ham følte over den danske eftergivenhed omkring besættelsen og i forhold til den tyske værnemagt.

Under indtryk af den frustration, der lyser ud af dagbogen, og af dagbogens generelle indhold virker det ikke velmotiveret, at Erik Thostrup Jacobsen har valgt de berømte slutord fra »sabotagetalen« 6. september 1942 som værkets titel. Christmas Møllers arbejde i BBC fylder ikke meget i dagbogen, således skrev han på dagen for sabotagetalen: »Intet særligt. Arbejdede. Sendte en radiotale hjem til Danmark af en vis betydning«. Sammenstillet med forsiden

billede af Christmas Møller foran BBC's mikrofon giver denne ydre fremtoning det indtryk, at bogen indskriver sig i den umiddelbare efterkrigstids mytedannelse omkring Christmas Møller. Trods forfatterens sympati for den biograferede er det en tradition, som værket bestemt ikke indskriver sig i.

Søren Toft Hansen

Henrik Lundbak: *Fra provokation til modstandskamp – Dansk Samling 1941-45*. (Frihedsmuseets Venners Forlags Fond, 1995). 176 s., 158 kr.

Det højre-radikale parti Dansk Samling var sammen med DKP de eneste politiske partier, der fuldt og helt gik ind i modstandskampen under den tyske besættelse af Danmark. Det er netop Dansk Samlings modstandsarbejde, der er emnet for denne bog. Efter en ganske kort beskrivelse af partiets og dets leder Arne Sørensen idégrundlag følger vi dets udvikling fra at være et legalt, nationalistisk parti, der så vidt muligt benyttede enhver lejlighed til i skrift og tale at provokere besættelsesmagten og dermed også samarbejdspolitikken, til et illegalt parti med deltagelse i den militære modstandsbevægelse.

Det centrale i partiets arbejde i besættelsens første år var Arne Sørensen og Vilhelm la Cours foredrag og pjecer. Der var dog ikke tale om decideret illegalt kamparbejde. Selv provokatøren la Cour forventede i slutningen af 1941, at et sådant først skulle begynde, »når vore lovlige myndigheder selv føler sig frigjorte nok til at træde ind i kampen« (s. 50).

I 1942 blev partiet kontaktet af den britiske, militære organisation til støtte for de besatte landes modstandsbevægelser, SOE, hvorved partiet blev involveret i direkte militært modstandsarbejde. Dette var en væsentlig årsag til,

at Arne Sørensen blev et af de oprindelige medlemmer af Frihedsrådet.

Efterhånden viste det sig i løbet af 1944, at partiet ikke havde den store politiske indflydelse i modstandsbevægelsen og delvist blev kørt ud på et sidespor. Sørensen kunne ikke hamle op med en Frode Jacobsen i hverken taktisk eller strategisk forstand. Han savnede måske også interessen i at gøre det, da han ifølge Lundbak allerede fra slutningen af 1944 først og fremmest havde øjnene rettet mod befrielsen og efterkrigstiden (s. 100). Lundbak kommer ikke ind på spørgsmålet, men mon man ikke heri kan se, at Sørensen havde forregnet sig? Denne manglende interesse medførte, at han savnede en velfunderet platform, da befrielsen kom – og medvirker i sidste ende til at forklare Dansk Samlings dårlige valgresultat ved valget i oktober 1945. Ja, måske endda partiets totale marginalisering i 1950'erne og endelige opløsning i 1964.

Den sidste trediedel af bogen omhandler partiets og især medlemmernes involvering i det illegale arbejde på grædsrodsniveau samt de forskellige regioners opbygning med særlig henblik på Dansk Samlings arbejde. Her præsenteres man for navnene på alle de fremtrædende medlemmer i de respektive landsdele.

Bogen bygger på et omfattende arkivmateriale samt på en stor mængde interview- og beretningsmateriale og giver et grundigt indblik i partiets modstandsarbejde. Det er dog spørgsmålet, om ikke emnet er for snævert, ikke mindst da partiets politiske side stort set forbigås bevidst.

I forordet gøres læseren bekendt med, at udgivelsen reelt er et delresultat fra en kommende, større analyse af partiets samlede virke – også ud over besættelsestiden. Denne karakter af at være en del af et større hele træder desværre alt for tydeligt frem. Beskrivelsen af mod-

standsarbejdet fremtræder i et betydningsmæssigt vakuum og fremstår på det nærmeste som opremsning af fakta.

I Lundbaks korte introduktion til partiets førkrigshistorie tangerer han dog så mange spændende aspekter af partiets og især Arne Sørensens (efter vor tids målestok) særprægede politiske ideer – mellem modernismebegejstring og modernismekritik, mellem nationalisme og kristendom – at man allerede begynder at se frem til det annoncerede hovedarbejde. Man må håbe, at Lundbak i det arbejde fastholder afstanden til en simpel diskussion af, om Dansk Samling var autoritært eller ej, og i stedet netop behandler partiet som et utrolig tidstypisk tegn på strømninger i mellemkrigstiden, som forholdt sig til samfundsudviklingen på en måde, som med eftertidens erfaringer ikke har været *comme il faut*. Men som ikke desto mindre netop favnede politisk bredt og var væsentlige for deres tid.

Niels Wiium Olesen

Birthe Nordentoft Feilberg: *Kære far*. (Odense Universitetsforlag, 1995). 195 s., 200 kr.

Birthe Nordentoft Feilbergs bog om og til Knud Nordentoft er én lang kærlighedserklæring til den far, som hun mistede som stor pige den 1. december 1944. Knud Nordentoft var læge i Vardø, hvor han blev involveret i illegalt arbejde. Den 9. februar 1944 blev han anholdt og kom over Esbjerg, Vestre Fængsel og Frøslevlejren til KZ-lejren Neuengamme. Herfra kom han til den berygtede udekommmando Husum-Schwesing, hvor fangerne i de råkoldde november-december måneder 1944 blev sat til at grave panserspæringer. Uden ordentlig kost og ikke mindst føde tøj rasede sygdommene blandt fanger-

ne, og Knud Nordentoft var blot én af flere danskere, som bukkede under i Schwesing.

På baggrund af Knud Nordentofts breve til familien under sit fangenskab, en illegal dagbog, som Knud Nordentoft førte, og vidnesbyrd om faderen fra medfanger former Birthe Nordentoft sin stærkt personlige bog nærmest som en dialog med faderen.

Et sted i bogen skriver Birthe Nordentoft: »Alt for længe har jeg gået udenom de ting, som ramte os dengang«. Der er således tydeligt tale om et trauma, der med bogen forløses. Man skulle være et mærkeligt menneske, om man ikke blev berørt under denne proces.

Henrik Skov Kristensen

Birgit Nüchel Thomsen (red.): *Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945*. (Odense Universitetsforlag, 1994). 243 s.

Titlen er dækkende. De ialt 13 artikler skrevet af historikere, embedsmænd og politikere er hver for sig punktstudier, men de er spredt over en bred række af temaer fra dansk sikkerhedspolitik til tekniske problemer ved regeringsskift og udgør ingen samlet helhed – som rimeligt er, da der er tale om en række foredrag fra de såkaldte Christiansborgmøder, der blev afholdt af SHF-initiativet »Dansk politik under forandring«. Bogens styrke ligger i mangfoldigheden, dens karakter af idékatalog for forskere, der vil beskæftige sig med periodens politiske historie. Men det er dog et spørgsmål, om antologien er den rigtige publiceringsform. Risikoen for, at gode artikler, der havde fortjent at blive trykt i de historiske tidsskrifter, bliver skjult og glemt, er desværre nærliggende.

Henning Poulsen

Hans Jørgen Vad: *Påskestrejkerne 1985 – Ti dage der rystede Schlüter*. (SFAH skriftserie nr. 33). (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, 1995). 199 s., 100 kr.

Hans Jørgen Vads bog er et stykke pionerarbejde om et hjørne af den nyere danske historie, nemlig de omfattende strejker omkring påsken 1985 i forbindelse med overenskomstforhandlingerne og Schlüterregeringens senere lovindgreb. Der var tale om efterkrigstidens største strejkebevægelse, som både overgik den legendariske 1956-konflikt og konflikterne i forbindelse med overenskomstforhandlingerne i 1961 og 1973. Vad redegør i bogens første halvdel for forløbet af strejkerne, og i anden halvdel analyseres disse.

Vad lægger ikke skjul på, at han havde og har »sympati for strejkernes formål« (s. 14). Og det er man som læser da heller aldrig i tvivl om. Og det er også bogens akilleshæl. Hvor meget man end kan bifalde engageret historiskrivning, går der jo også en grænse for, hvor langt man bør lade engagementet influere på substansen.

Det helt centrale problem for denne bog er således, at strejkerne hele vejen igennem anskues som de forspildte muligheds strejke («a missed opportunity»). Det er og var forfatterens inderlige håb, at strejkerne havde væltet Schlüter, som antydtes i undertitlen. Det giver bogen et uvirkeligt, spøgelsesagtigt skær, fordi der hele tiden enten eksplicit eller implicit arbejdes med en antagelse om, at det kunne – eller måske snarere *burde* være gået anderledes. Bogen bliver derved på mange måder næsten stædigt kontrafaktisk. Der arbejdes med andre ord for meget med, hvad strejkerne *ikke var* og *ikke blev* i stedet for med, hvad der rent faktisk skete, og hvordan dét bør fortolkes.

På samme måde skinner sympatien

også lidt vel rigeligt igennem, når et billede af to politibetjente i klammeri med mindst fem demonstranter omtales som »et billede af politivold« (s. 177). Ja, ja små slag, for den almindelige læser forekommer det nu ikke så entydigt. Det ser måske snarere ud, som om betjentene er på retræte over for den talmæssige overlegenhed. Hvordan man end vender og drejer det, er det ikke befordrende for troværdigheden.

I bogens beskrivende halvdel redegøres der for, hvordan strejkerne udviklede sig, og hvordan krav og strategier blev formuleret på tillidsmandsmøder rundt omkring. Strejkerne viste sig nemlig at savne opbakning fra fagforbundenes top, efter at regeringsindgrebet var en realitet. Beskrivelsen bygger fortrinsvis på dagblade og tidsskrifter samt interview- og rapportmateriale, som forfatteren selv har indsamlet – overvejende blandt aktivister og tillidsfolk på den yderste venstrefløj. Vad til lægger sit eget materiale stor vægt, men det er spørgsmålet, om det ikke er indsamlet i en for snæver kreds og for sent (flere år efter)? Resultatet er i hvert fald, at fagbevægelsens top automatisk tillægges forræderrollen, og at folkene på gulvet blot forfølger det ene mål at vælte Schlüter. Men var det sådan? Og hvor gennemtænkte var kravene fra gulvet, og hvor realistiske var målene? Rystede Schlüter overhovedet? – ja, sikkert, hvis man nogle år efter spørger tillidsmanden, der var med på barrikaderne.

På den absolutte positivside skal det nævnes, at Vad har inddraget lokalradioernes udsendelser (overleveret på bånd) i sin undersøgelse. Disse var nemlig meget aktive som formidlere af budskaber til fordel for de strejkende. Det er både flot, at Vad påpeger, hvilken betydning dette nye medie havde, og analyserer de videre konsekvenser heraf, samt at han overhovedet inddrager denne for historikere ikke så uefne kil-

de. Enhver må jo erkende, at det bliver fremtiden for faget at inddrage de elektroniske medier. Men hvor mange tager erkendelsen alvorligt? Vad gør, og det er flot.

Et andet plus er hans skarpe øre for tvetunget tale på tillidsmandsmøderne. Preben Møller Hansen bliver således ristet over en sagte ild, når Vad piller hans store ord fra hinanden og afslører dem som tomme (s. 72).

I den analyserende anden halvdel savner man en analyse af de økonomiske konsekvenser, hvis de strejkende krav blev imødekommet. Det havde betydning for opfattelsen af manøvrerum for regering og arbejdsgivere og bliver dermed en del af det samlede billede.

Det er en skam, at bogen har den førnævnte ideologiske slagside, for det er et meget væsentligt emne, der behandles. Og som Vad redegør for, er det blevet betænkeligt stedmoderligt behandlet – om ikke glemt/fortiet – i historiske værker, der burde have behandlet emnet seriøst. Vads kritik omfatter faktisk samtlige større Danmarkshistorier, der er udkommet siden slutningen af 1980'erne. Ikke ét af dem kan slippe fri for kritik for forglemmelse/fortielse eller grove faktuelle fejl.

Lige så velkommen som denne konstatering er, lige så velkommen er Vads insisteren på at ville diskutere, *hvorfor* påskestrejkerne er blevet forsømt af historikerne. For det er tankevækkende. Vad opholder sig en del ved, om der er tale om bevidst manipulation og/eller konspiration, men forkaster det dog (s. 174). Klogeligt, mener denne anmelder. Han forfægter derefter en anden tese, som går ud på, at forglemmelsen/fortielsen eller den sjuskede behandling af strejkerne skyldes, at de ikke passede ind i det gængse billede af firserne som det ny-konservative årti, hvor klassekampen døde. Og at historikerne derfor har fortrængt påskestrejkerne.

Vad har givet bolden op med påpegnen af dette problem, og ligeså med selve sin undersøgelse af strejkerne. Der er meget at hente i hans undersøgelse, men den kan ikke stå alene. Dertil er den for udialektisk – man savner mere sammenhængende og forpligtende analyser af de strejkendes modparter – og den er for ensidig i sin sympati for strejkebevægelsen. Men videre undersøgelser kan begynde her. Der er da noget at diskutere med.

Niels Wium Olesen

REGIONAL- OG LOKALHISTORIE

Bo Bramsen (red.): *Strandvejen – før og nu*. 1-2. (Politikens Forlag, 1995). 447 + 431 s., 499 kr.

Bo Bramsen har med dette værk fulgt sin succes i 11 bind *København – før og nu og aldrig*; det sidste led »og aldrig« om de urealiserede projekter er dog ikke med i det nye værk. Teksten er skrevet af ni kyndige forfattere, mens billedredaktionen med dens fyldige tekster

skyldes Bo Bramsen selv; der er op mod 1.000 illustrationer. Både den løbende tekst og billedteksterne er præget af høj kompetence og sikker, ligefrem stil uden svinkeærinder.

Strandvejen som helhed og dele af den er tidligere behandlet; det viser også den fyldige, systematisk opbyggede litteraturfortegnelse. Der har dog ikke tidligere været tale om en så fyldig fremstilling som her. Der er ikke sam-

lende oversigter undtagen et vue over vejen og dens omgivelser før år 1800 og en skildring af trafikken op fra København til Helsingør, dels pr. dampskib, dels pr. tog. Tidsmæssigt tager hovedteksten sin start omkring 1800 og går mod vore dage, som i denne forbindelse vil sige til tiden omkring 2. Verdenskrig; i særlig grad gælder dette billederne med de tilhørende tekster, hvor overvægten igen især er tiden op til omkring 1. Verdenskrig.

Inden for disse rammer følges næsten bogstavelig talt de omkring 40 kilometer Strandvej hus for hus. Billeder og tekst fortæller om forandringerne fra fiskerlejer til landsteder og villaer og undertiden til lav parkbebyggelse eller etageejendomme. På den måde gives gode indblik i arkitekturens udvikling og fylde oplysninger om ejerne, dog i betydelig grad styret af bygningernes bemærkelsesværdighed eller ejernes samfundsmæssige placering. Det fyldige register betyder, at værket er af betydelig arkitektur- og personalhistorisk værdi og vil bevare sin værdi langt frem i tiden.

Tilbage står imidlertid, hvad der ikke er med! Bortset fra enkelte steder har man ikke søgt at anlægge nogen egentlig socialhistorisk betragtning ud over vendinger som »borgerskab« eller »højere borgerskab«. Hvor højt var dette borgerskab placeret? Var de enkelte dele af Strandvejen socialt lagdelt? I hvor høj grad havde man tjenestefolk: stuepiger, kokkepiger, kuske, chauffører, gartnere? Og hvordan levede man: tennisbaner, baller hjemme, musikaftener eller dans på et af de mange hoteller langs kysten? Det sanitære udstyr, varmeanlæg osv.? Beboernes aldersfordeling til de forskellige tider: hvornår var det de solidt funderede borgerlige, hvornår de smarte unge? Det skal indrømmes, at det ville have taget tid; men havde man haft blikket åbent

for sådanne spørgsmål, havde det næppe været uoverkommeligt at efterprøve nogle af spørgsmålene i hvert fald stikprøvevis. Flere af spørgsmålene er for en dels vedkommende besvaret gennem skønlitterære skildringer. Det havde sikkert også været muligt gennem skønlitteratur og erindringer at give et billede af miljøer, der knyttede sig til livet langs Kystbanen. Trods alle disse mangler står det dog fast, at det er blevet en solid håndbog, der tillige er en bog til sammenhængende læsning, og det har ikke været nogen let opgave at løse.

Vagn Dybdahl

Erling Benner Larsen: *Historien om Det store Sølvfund fra Gundestrup*. (Jysk Arkæologisk Selskab, 1995). 227 s., 285 kr.

Hovedhistorien i denne bog er den forbitrede kamp mellem obsternasige og avindsyge småkårsfolk om danefægdugtørelsen for det berømte Gundestrupkar.

Det hele begyndte, da tjenestekarlen Jens Sørensen en majdag i 1891 sammen med et par hjælpere stak tørv i husbondens mose, Rævemose ved Gundestrup i Aars sogn i Vesthimmerland, og overrasket gjorde det store sølvfund. Gendarmerichefen i Hobro, den arkæologiinteresserede Daniel Bruun, beslaglagde hurtigt fundet. Mens videnskabsmænd begyndte at kives bl.a. om den videre eftersøgning, sattes sognet på den anden ende. Kampen om den store gevinst, danefægdugtørelsen, brød ud i lys lue. I forvejen var stemningen i Aars under Estrupstyret anspændt. Befolkningen var delt i to lejre, hvilket fik ekstra næring i tilstedeværelsen af en gendarmeristation på Aars Kro. En voldsom skudepisode på kroen i 1887 med efterfølgende undtagelsestilstand havde

yderligere forbitret stemningen. Efter fundet myldrede det atter med gendarmer, og gårdejereren erklærede tidligt, at dusøren var hans, da fundet var gjort på hans jord. Jens Sørensen og medhjælperne følte straks, at de som »de små« ville blive forbigået. Det samme gjorde en husmand, der uretmæssigt havde gravet videre i mosen og bl.a. fundet tre af karrets plader. Alle kæmpede de derfor indædt deres egen sag. De lokale autoriteter, sognefogeden, præsten, skolelæreren og postekspedienten, blev hurtigt involveret, men inden sagen blev afgjort, havde stort set samtlige mulige autoriteter været indblandet: Oldnordisk Museum, gendarmeriet, herredsfogeden i Løgstør, stiftamtmanden i Aalborg, Justitsministeriet og Kultusministeriet. Først ved en ministeriel resolution og en domsafsigelse blev sagen afgjort. Jens Sørensen fik hovedparten, men blev tvunget til at betale medhjælperne et mindre beløb for deres medvirken. Gårdejereren blev tildelt værdien af det sølv, som husmanden havde fundet. Tilbage stod fjendskab.

Sideløbende med sine årelange videnskabelige studier om Gundestrupkarret har forfatteren indsamlet oplysninger om selve fundhistorien. Der er tale om et særdeles imponerende materiale, der systematisk er gravet frem fra arkiverne og gennem efterkommere af de implicerede i fundet. Fortolkninger og perspektiveringer overlades i vid udstrækning til læserne, for forfatteren har primært valgt at lade aktstykkerne selv berette. Det er egentlig dygtigt gjort, bogen er velkomponeret, smukt illustreret og læselig som et spændende drama, og der er god grund til at bemærke den. Her er stof både til den politiske histo-

rie, til socialhistorien og til retshistorien.

Først og fremmest er historien dog et malerisk eksempel på landboernes hårdnakkede forståelse af lov og ret endnu i 1890'erne. Stædigheden skærpes af de stridende parters forskellige sociale positioner, og begivenhederne afslører de dybe sociale spændinger, der lå lige under overfladen. Desuden vidner de mange forgæves mæglingforsøg om grænserne for de forskellige myndighedsautoritet i landbefolkningen. Det har yderligere betydning ved, at fundet fandt sted under forfatningskampen. Historien rummer en sjælden beskrivelse af Estruptidens lokalpolitiske spændinger. At højreaviser f.eks. tildelte Daniel Bruun æren for at have reddet fundet for videnskaben, det vakte harme i Aars og blev hårdt imødegået af sognets præst og skolelærer i venstrepressen. Dermed var gendarmchefens rolle udspillet, også som mægler.

Bogens anden halvdel er mere uensartet, har præg af løst og fast omkring den senere interesse for Gundestrupkarret. Et kapitel handler om de syv kopier, der senere er blevet lavet, et andet om de tidlige naturvidenskabelige undersøgelser. Herpå følger historien om op sætningen af en mindesten i Rævemose i 1935, en kort omtale af udlånet af originalkarret til Palazzo Grassi i Venedig i 1991, kort før hundredårsdagen for fundet, der blev fejret med en gigantisk fest i Rævemose. Festen skildres i sidste kapitel. Siden, i sommeren 1994, holdtes i mosen et stort egnsspil, forfattet af Ebbe Kløvedal Reich på baggrund af Benner Larsens fundhistorie; det har ikke nået omtale.

Kenn Tarbensen

ØKONOMISK OG SOCIAL HISTORIE

Ole Mortensøn: *Renæssancens fartøjer – sejlads og søfart i Danmark 1550-1650*. (Langlands Museum, 1995). 286 s.

Der er her tale om en smuk bog og om en værdifuld introduktion til et forsømt emne. Ikke alt kan roses ved denne publikation, men der er tale om en pionerindsats, der som sådan må påskønnes. Desværre er der også tale om en tidsmæssig lidt skæv udgivelse, idet Mortensøns bog udkommer så sent, at dens resultater ikke har kunnet tages i betragtning i den nu udkommende *Dansk Søfarts Historie*.

Hovedemnerne er to. Det gælder for det første om at analysere og beskrive de danske skibstyper i perioden 1550 til 1650. For det andet spørges der, om der fandtes en egentlig maritim kultur i denne tid, eller om søfart og fiskeri kun havde karakter af bierhverv?

Til diskussionen af skibstyperne indtages samtidens billedmateriale. Forfatteren foretager en kompetent gennemgang af malerier, tekstiler, fliser, segl etc. med skibsfremstillinger og præsenterer de kendte skibsfund, hvor særlig vraget fra Stinesminde i Mariager fjord og vrage fra Lundeborg er af betydning. Han giver så nogle bemærkninger til tidens almindelige historie og en gennemgang af udenlandske skibstyper, hvorefter læseren kommer til den interessante konfrontation mellem kilderne til de danske skibes fysiske udseende og de skriftlige kilder. De skriftlige kilder, der her drages ind, er bl.a. Listerolden 1642-45, Rudentolden 1630-45 samt rortold og bropengeregnskaber fra flere byer. Det fremgår klart, at den nordiske skudetype indtog en dominerende plads i den indre danske sejlads. Herefter redegør forfatteren sagkyndigt

for renæssancens fartøjer i Danmark med vægt på typerne »skib«, krejer, bøjert, skude, færge og båd.

Mindre overbevisende virker gennemgangen af »koffardifarten«, hvor eksempler på de varer, der transporteredes rundt i det danske rige, væsentligst hentes fra Kancelliets brevøger. Eksemplerne kan faktisk kun vise det kongelige transportsystem, ikke den »private« handel, hvad der ikke gøres klart nok. Fint er det dog at få understreget, hvordan Danmarks deling i bygder – skovbygd, risbygd, slettebygd – er forudsætningen for store dele af den interne danske udveksling. Et eksemplificerende kapitel om den »større sejlads« i Nordsø og Vesterhav rummer bl.a. interessante primærundersøgelser i de stockholmske toldregnskaber; men man undres unægtelig over mangler i den inddragne litteratur: I diskussionen af Rostockhandelen ville det have været svært nyttigt at få inddraget Christliebs præsentation af byens *Seebriefbücher* (1934), og overvejelserne om handelen på England/Skotland ville kunne drage væsentlig fordel af Thomas Riis' studier i dansk-skotske relationer (*Should Auld Acquaintance Be Forgot...* (1988)).

Centralt i afhandlingen står videre understregningen af, at det er forkert at benytte begrebet »bondehandel«. Skipperne levede i tiden efter 1550 ikke primært af avl, men af sejlads. Det giver baggrunden for de følgende overvejelser om en særlig søfartskultur på land og i by. Kapitlerne om de søfarende og livet til søs, om sejlads og rederi etc. indeholder ganske vist mange gode eksempler, men de er unægtelig ofte ikke særlig velstrukturerede, og de rummer irriterende sjusk, som når svenske ord ikke oversættes (»kobbermynt«), og stednavne gengives i deres uformidlede

1600-tals version (»Bremmin« for Bremen etc.). Der er imidlertid ingen tvivl om den konklusion, der drages, nemlig at tiden 1550-1650 kom til at rumme en særlig erhvervskultur, en professionel søfartskultur med faktisk alle de grundtræk, der senere knyttede sig til den. Søens folk blev utvetydigt noget særligt i denne periode, og med god grund opfordrer Mortensøn til øget forskning i dette interessante eksempel på samfundsmæssig specialisering.

Bjørn Poulsen

Ole Lange: *Logbog for Lauritzen 1884-1995. Historien om Konsulen, hans sønner og Lauritzen Gruppen*. (Handelshøjskolens Forlag, 1995). 408 s., 246 kr.

Umiddelbart kan det undre, at et skævt 111-års jubilæum markeres. Det skyldes imidlertid, at familien Lauritzens oprindelige købmandsforetagende videreførtes af Ditlev Lauritzen allerede fra 1884, mens selve rederiet »Vesterhavet«, der kom til at udgøre rygraden i den eksisterende Lauritzen gruppe, først blev dannet i 1895. Siden da har Lauritzens aktiviteter ændret sig i omfang og karakter – rederiet konsolideredes og udvikledes senere til en af de allerstørste koncerner i Danmark. Denne ekspansion har også indebåret en række ændringer i forretningsstrategier og ledelsesforhold, og det er disse problemer, der udgør bogens grundtemaer.

Indledningsvis tegnes et billede af moderne virksomheders udvikling, hvor stadig mere komplekse organisationsstrukturer dannes, og hvor personligt ejerskab og ledelse efterhånden bliver adskilt. Det er velgørende, at Lange giver sig i kast med disse mere almene udviklingstræk og teoretiske pointer og ikke bare lader historien tale for sig selv, selv om det nok er problematisk

alene at give erhvervshistorikeren Alfred Chandler æren for disse udsagn. Den konkrete håndtering af strategi og ledelse behandles gennemgående og giver udmærket struktur på fremstillingen, men først til allersidst diskuteres disse træk samlet. Her finder Lange grund til at revidere nogle af antagelserne og understreger bl.a. den særlige rolle, Lauritzen familien har spillet, hvorved forbindelsen mellem ejerskab og ledelse ikke gradvis, men tværtimod abrupt og på et sent tidspunkt i koncernens historie ophæves.

Desværre er diskussionen for knap, det udmærkede materiale taget i betragtning. Fremstillingen har da heller ikke den traditionelle afhandlingsstramme karakter. Den er henvendt til et lidt bredere publikum, hvilket Lauritzen fondet som opdragsgiver sandsynligvis også har ønsket.

Bogen er inddelt i fire hovedkapitler: 1. Opbygning af rederiet, 2. Udvikling af en koncern, 3. Konsolideringen i efterkrigstiden, og 4. Nedgang (og redning). Disse fire faser følger alle den industrielle udvikling og diversificering af Lauritzens aktiviteter, men de følger samtidig nøje forandringerne i ledelsesforholdene. I den første periode stod den gamle konsul Ditlev Lauritzen til spidsen; i den næste overdroges ledelsen til sønnerne, der videreudviklede foretagendet fra midten af 1930'erne; efter 2. Verdenskrig fortsattes makkerskabet mellem de to brødre inden for rammerne af en udvidet koncern; og endelig gled ledelsen helt ud af familiens hænder og overdroges professionelle virksomhedsledere fra slutningen af 1970'erne efter Knud Lauritzens død. Arvefølgen var ikke lagt til rette, hvilket en overgang bragte Lauritzen gruppen ud i store vanskeligheder. Det lykkes at få alle disse faser beskrevet rimelig godt, og det må især fremhæves som et plus, at også den nyere tid er godt beskrevet.

Det er primært den interne organisatoriske udvikling samt de forretningsstrategier, der søges realiseret under forskellige konjunkturer, der behandles. Andre spørgsmål er mere perifere. Lauritzen familiens engagement i politik kommer glimtvis frem, men det er her fortrinsvis faderen Ditlev Lauritzens deltagelse, og i mindre grad sønnernes meritter, vi hører om, selv om spørgsmålet f.eks. behandles mere alment i forbindelse med vurderingen af Ivar og Knuds forskellige temperament og samfundsmæssige engagement samt diskuteres i forbindelse med oppositionen i besættelsesårene.

I Danmark deltager store virksomheder gerne i erhvervsorganisationernes arbejde. Det er dog forholdsvis sparsomme oplysninger, der gives om indsatsen i redernes organisation, Danmarks Rederiforening, eller for den sags skyld om deltagelsen i andre af erhvervenes organisationer, som Lauritzen koncernen har været tilknyttet. Temaet behandles ganske udmærket i forbindelse med reguleringen under 1. Verdenskrig og Ditlev Lauritzens deltagelse i Den overordentlige Kommission, men glider senere så godt som ud af fremstillingen. Dog bliver det delvis berørt i forbindelse med Lauritzens forhold til andre redere og andre dele af erhvervslivet. Her er det f.eks. interessant at konstatere, at det anstrengte forhold til specielt ØK og A.P. Møller har historiske rødder og baserer sig på forskellige

virksomheds- og samfundsfilosofier. Lauritzen er fra disse to rederiers kontorer undertiden blevet betragtet som noget af en opkomling, der gik sine egne veje og antastede den kollegialitet, der burde herske inden for dansk skibsfart og erhvervsliv i bredere forstand. Det fremgår således også, at de begge – og i nyere tid specielt A.P. Møller – i kraft af deres størrelse og renommé har haft held til at stikke en kæp i hjulet for visse af Lauritzens initiativer.

Monografier over danske rederier er en sjælden vare. Baseret på fri adgang til de centrale virksomhedsarkiver har Lange leveret et velkomment bidrag til nyere dansk skibsfartshistorie med primær fokus på rederiet og i anden række med blikket rettet mod værfterne og de øvrige dele af koncernen. Den beskedne forskning skyldes både, at der findes et beskedent antal søfartshistorikere, der nok mere har haft opmærksomheden rettet mod erhvervet end mod de enkelte rederier, og at rederierne selv har udvist en manglende interesse i at lade sig portrættere af historikere og andre samfundsvidenskabsfolk. Med bogen er der dog taget et skridt i den rigtige retning, og det ville være fint, hvis ikke blot flere rederier blev skildret, men også hvis denne opgave samtidig kunne indbefatte en mere systematisk kortlægning af ledelsestraditionerne i danske erhvervsvirksomheder.

Karsten Ronit

KULTURHISTORIE

Nils-Arvid Bringéus: *Skånska kistebrev*. (Skånes Hembygdsförbund, 1995). 325 s.

Bogen er en separatudgave af *Skånes Hembygdsförbunds årsbok* 1995, en

uhyre lækker og velproduceret bog i et lille handy format med smukke farve gengivelser – skrevet af den store svenske kapacitet inden for folkelig grafik på såvel svensk som europæisk grund.

Det er den første store samlede frem-

stilling af Skånelandenes enkeltblads-tryk, Bringéus skriver. Lægger man den ved siden af V.E. Clausens bog om de danske enkeltbladstryk fra 1985, får man et spændende billede af Øresundsregionens produktion af folkelig grafik. Det viser sig, hvor nære forbindelserne på dette område var mellem København og Lund. Det skyldes især det Berlingske bogtrykkerdynasti, der i tre generationer trykte kistebreve i Lund og stadig bevarede forbindelsen til trykkeriet i København. Det forklarer en række forekomster af blade med reference til dansk politik og danske begivenheder – og i det hele taget et betydeligt sammenfald mellem motiver i danske og svenske blade. Man købte simpelt hen stokkene af hinanden.

Alt dette kommer frem ved den majsommelige inventering og katalogisering af de bevarede blade. Bringéus har dog mere i kisten end det. Hans indledende afsnit om teknik, motiver, forlæg, udbredelse og brug er solide og oplysende. Han skriver som den person, der længst har beskæftiget sig intensivt med emnet, til stadighed forskningshistorien ind i sin fremstilling, klarlægger kistebladernes langsomme vej til anerkendelse som en historisk og folkloristisk kilde. Et sted ude i horisonten står så kunsthistorien. Det er godt den blot står der. Mange af forlæggene er langt ude egentlige *kunstværker*, der så transformeres til *billeder* i kistebladene. Kistebladene er nemlig ikke kunst, skønt de kan have fjern reference til kunsten. Netop med dette materiale bliver det klart, at ikonografi ikke nødvendigvis er en kunsthistorisk disciplin.

En anden vigtig del af undersøgelsen er kistebrevens funktion, hvor det spørgsmål dog ikke stilles og besvares, hvad deres funktion er i forhold til udmalede billeder og billedbrug i kirken, og hvad deres funktion i forhold til trykt andagtslitteratur kan have været. Der

må nemlig være paralleller til det faktum at kirkekunsten helt ændrer karakter i 1700-tallet, og at en del af de funktioner, billedet i det offentlige rum hidtil har haft, forskydes til et privat læser- og betragterrum. Det kan man så selv filosofere over.

Det ændrer dog ikke ved, at det er en fremragende bog, en håndbog i allerbedste forstand, i stil med Politikens hængangne serie »Jeg ser på...«, en bog, der er rar at have på hylden – og som man tit vil gribe ude efter.

Carsten Bach-Nielsen

Gerhard Schepelern: *Operaens historie i Danmark 1634-1975*. (Munksgaard/Rosinante, 1995). 366 s., 348 kr.

Ingen operagænger kan klare sig uden Gerhard Schepelerns *Operabogen*, der er udkommet i 11 udgaver siden 1946. Det er et leksikon for brugere med handlingsreferat, hovedtemaer og visse historiske oplysninger, f.eks. om førsteopførelser og samlede antal opførelser i Danmark.

Nu følger Schepelern op med en bog om operaens historie i Danmark, fordi en sådan ikke tidligere er skrevet. Man kan ikke helt frigøre sig for fornemmelsen af, at dette også er et leksikon, ordnet efter kronologi i stedet for alfabet, men helt retfærdig er betragtningen ikke, for ved siden af de mange opremssninger er der vurderinger og konklusioner. Men Schepelern gør selv opmærksom på, at det er repertoiret og de udførende, der står i centrum, og det medfører en til tider noget kompakt fremstilling. Ikke mindst, da han også afstår fra at bevæge sig ind på administrative og økonomiske forhold for ikke at tale om intriger og kævlerier – eller modtagelsen af forestillingerne hos publikum.

Tilbage er »ren opera« og en bog, der får håndbogens karakter med et person-

register på 20-30 sider, et titelregister og fine scenebilleder som illustrationer. Det er klart, at der i dette værk er adskilligt mere om opera end i Niels Schiørrings tre binds musikhistorie fra 1970'erne, selv om også dette værk er detaljerigt. Hovedvægten er lagt på en skildring af forholdene på Kongens Nytorv, men den følges op af afsnit om Den jyske Opera og anden provinsopera, fjernsynsopførelser, udenlandske gæstespil og om danske sangere i udlandet. Lidt tynd er skildringen af operaen i provinsen 1800-

1947. Schepelern har den fordel, at hvad der er foregået på området siden 1930, har han stort set selv oplevet. Han standser sin fremstilling i 1975, fordi det kan være svært at »fælde dom« så tæt på nutiden. Det afholder ham dog ikke fra et par visne bemærkninger i nogle afsluttende aktuelle betragtninger.

Den, der skal i operaen, kan få et godt perspektiv på den aktuelle opførelse ved at supplere Operabogens oplysninger med opslag i nærværende værk.

Ib Gejl

SLESVIG OG HOLSTEN

Peter Kr. Iversen: *Tre gottorpske jordebøger 1607-13*. 1-2. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 73). (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1995). 637 s., 240 kr.

Det er formentlig Gottorphertugen Johan Adolfs forsøg på at bringe hertugdømmets anstrengte økonomi på fode, der er baggrunden for udarbejdelsen af de tre jordebøger, der her udgives af forhenværende landsarkivar Peter Kr. Iversen. Det gælder oplagt de to ældste jordebøger over henholdsvis Løgumkloster amt 1607 og Aabenraa amt 1609, der ifølge udgiveren må ses som led i forberedelsen af det lån på 100.000 rdl., som svigermoderen, den danske dronning Sophie, i 1609 ydede hertug Johan Adolf mod pant i de to amter, ligesom han også mener, at den lidt senere jordebog over Tønder amt fra 1613 tænkeligt kan sættes i forbindelse med forhandlingen mellem de to parter.

Udgaven består af to bind, af hvilke det store bind 1 (s. 1-479) rummer de tre jordebogstekster, mens bd. 2 (s. 480-637) indeholder ordforklaringer og no-

ter samt dels stedregister, dels et særdeles udførligt personregister. I en kort indledning redegøres der foruden for deres tilblivelse også for overleveringen af de tre jordebøger, deres hovedindhold og anvendelsesmuligheder samt udgivelsesprincipper.

Som udgiveren gør opmærksom på, forstås ved begrebet jordebog i kongeriget normalt en fortegnelse over godsejerens gårde m.v. med oplysning om fæster og landgilde for den enkelte gård, hvorimod de sønderjyske jordebøger oftest er mere omfattende og indeholder flere oplysninger om den enkelte brugsenhed end de kongerigske. Det gælder også de tre her udgivne jordebøger, hvis indhold er baseret på de oplysninger, som de enkelte brugere har afgivet under trussel om strenge straffe. Ud over oplysning om bruger (med angivelse af, om det er en selvejer- eller fæstegård), landgilde og hoveri/hoveriafløsning anføres også gårdenes udsæd og høbjergning.

Disse oplysninger er fælles for de tre jordebøger, hvilket imidlertid ikke betyder, at de er udarbejdet efter et ensartet skema – tværtimod indeholder jorde-

bøgerne derudover hver især yderligere oplysninger af varierende karakter. Således oplyser jordebogen over Løgumkloster amt 1607 indledningsvis for hver by om det antal vange, bymarken er opdelt i, mens den yngste jordebog fra 1613 over Tønder amt, der (bortset fra øerne Sild og Før) har de mest detaljerede oplysninger, angiver de enkelte brugs besætninger eller måske rettere græsningsrettigheder for kreaturer, heste, får og svin samt for fæstegårdenes vedkommende tillige værdifulde oplysninger om indfæstningens størrelse. Endelig bør det nævnes, at jordebogen over Aabenraa amt 1609 indeholder oplysninger af en i jordebogssammenhæng lidt speciel karakter, idet den forholdsvis udførligt redegør for dels kirkernes, dels præsternes og degnenes indtægter.

Udgaven er en bogstavret gengivelse af de tre jordebøger, hvis tekst er affattet på tysk, i reglen højtysk. De vanskeligheder, dette måtte medføre, afhjælpes af udgiverens fortrinlige liste over ordforklaringer, der indleder bd. 2. Der er ikke blot tale om en ordbog, idet ordforklaringlisten indeholder mange udførlige redegørelser for centrale begreber med henvisninger til yderligere litteratur, eksempelvis en hel side om de sønderjyske fribønder og frigårde; ordforklaringerne har derfor ikke kun værdi som nøgle til de tre jordebøger, men vil også være til stor nytte for arbejdet med ældre sønderjysk historie i det hele taget.

I sit forord skriver Peter Kr. Iversen, at med denne udgivelse er en gammel plan blevet til virkelighed. Godt, at det ikke blev ved planen, thi disse tre sønderjyske jordebøger fra 1600-tallets begyndelse rummer væsentlige oplysninger til Sønderjyllands ældre landbrugshistorie, ligesom de vil være særdeles værdifulde for såvel lokalhistorikere som slægtsforskere, der vil have stor glæde af det udførlige personregister.

Jens William Jensen

Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 72). (Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, 1994). 446 s.

I 1988-89 udkom *Det danske landbrugs historie* i fire bind på initiativ af Landbohistorisk Selskab. Anledningen var som bekendt landboreformjubilæet, markeret med 200-året for udstedelsen af forordningen om stavnsbåndsløsningen. Stavnsbåndet gjaldt ikke i hertugdømmerne, og i det store værk indgik det sønderjyske landbrug stort set ikke, begrundet i de sædvanlige problemer med uensartet kildemateriale og forskellige problemstillinger. Det har en gruppe sønderjyske landbohistorikere taget som anledning til at lave et flerbinds værk om sønderjysk landbrugshistorie – et initiativ, som skal hilses yderst velkomment. Nu foreligger det første bind i serien som det sidste, dækkende perioden 1830-1993. Ydermere er anledningen Fælleslandboforeningen for Nordslesvigs 100-års jubilæum i 1993. Alt sammen gode argumenter for at foretage et samarbejde om udgivelsen, hvor netop dette første bind alene i kraft af sit emne givetvis også vil skibe værket godt af sted rent salgsmæssigt.

Forfatteren har grebet det traditionelt og systematisk an. Traditionelt i den forstand, at emnet er opdelt i kronologiske hovedafsnit. Systematisk på den måde, at der i hvert afsnit er behandlet konjunkturmæssige, driftsøkonomiske, landbrugspolitiske, sociale og organisatoriske forhold; ikke nødvendigvis i samme rækkefølge, men læseren er sikker på en gennemgang heraf. Disse hovedprincipper i gennemgangen fordrer enten, at der er foretaget mange og dækkende specialundersøgelser i såvel kro-

nologisk som geografisk henseende, som et sådant oversigtsværk kan skrives på grundlag af, eller at forfatteren selv foretager disse. Det første er langt fra tilfældet – sønderjysk landbrugshistorie i denne periode er ikke det mest velundersøgte forskningsområde –, og det andet er i praksis umuligt. Forfatteren har derfor forsøgt at supplere eksisterende litteratur med oversigter baseret på tilgængelige arkivfunds, herunder godsarkiver, foreningsarkiver (især forhandlingsprotokoller) og dag- og regnskabsbøger, således at den enkelte bonde også kommer til orde i fremstillingen. Det er imponerende, hvorledes forfatteren på den måde får dækket emnet godt ind.

Sønderjylland forstås selvfølgelig som hele hertugdømmet Slesvig (uden enklaverne) – efter 1864 som den nordlige del af provinsen Slesvig-Holsten. Indtil 1920 behandles både Nord- og Sydslesvig med lige stor vægt, men efter 1920 er Sydslesvig skilt ud i et særskilt mindre afsnit til sidst (»Rids af sydslesvigsk landbrug«). Da har den politiske deling af det gamle hertugdømme betydet, at den sydlige del behandles med mindre vægt. Det er egentlig lidt synd og et brud på grundlaget for at iværksætte en sønderjysk landbrugs-historie, men forståeligt, når der er tale om uhomogent kildemateriale og formentlig et vist tidspres i arbejdsprocessen.

Grundlæggende kan det sønderjyske landbrug deles i tre, afhængig af de geologisk betingede forskelle i Sønderjyllands kulturgeografi. Mod øst findes det frugtbare bakkede morænelandskab, velegnet til kornavl, mod vest er de frugtbare marskarealer som skabt til studeopfedning, og i midten ligger den flade hedeslette med bakkeøerne, gee- sten, der var mindre frugtbar, men som kunne indeholde store græsningsarealer. Disse forhold har præget det sønder-

jyske landbrug til vore dage, selv om forskellene er blevet noget udjævnet igennem de seneste hundrede år i takt med den enorme vækst i arealproduktiviteten. Hans Schultz Hansen belyser hele vejen igennem fremstillingen, hvorledes de lokale dyrkningsvariationer har været, samlet i afsnit, hvor de konsekvent gennemgås på grundlag af detaljeret statistisk materiale.

Forskellige fra kongerigets forhold var besiddelsesforholdene. På den ene side var i 1844 78% af samtlige sønderjyske landbrugere under et kongeligt amt eller et landskab; det indebar traditionelt ret løse besiddelsesforhold, selv om de på papiret var arvefæstere. Først i 1850'erne kom der gang i overgangen til selveje for disse landbrugere – noget senere end for mange godsfæstere i kongeriget. På den anden side tilhørte 17% private godser. Det gjaldt godserne Augustenborg-Gråsten, Gram, på Angel, Svansen og Dänischwohld. Især i de sidste områder var der meget strenge fæsteforhold, også med tidsbegrænset fæste blandt gårdmændene, som jo forlængst var forbudt i kongeriget. Fæsteforholdene holdt sig i de sydlige dele af hertugdømmet helt op til 1950'erne. Den betydning, som disse forskelle i besiddelsesforhold havde i hertugdømmet, f.eks. i bebyggelsesmæssig henseende hvordan antallet af gårde og huse udviklede sig, belyses dog stort set ikke i værket.

Perioden 1830-70 går i kongeriget for at være kornsalgperioden, hvor bønderne kunne afsætte en fortsat voksende kornproduktion til udlandet og lægge grunden til en stor velstand i landdistrikterne. I Sønderjylland markerer den handelsmæssige placering sig til gengæld. I stedet kan perioden med rette kaldes kvægsalgperioden, som forfatteren gør. Fra midten af 1840'erne til omkring 1860 tredobledes eksporten af levende kvæg, bl.a. gennem udskibning

til England. Det var især marskegnene og geesten, der holdt og drog nytte af kreaturhold – i marsken bl.a. med opfedning af stude, der kom fra Nørrejylland beregnet på videresalg sydpå. I Østlesvig udvidedes mælkeproduktionen i perioden.

At hertugdømmet i forvejen satsede relativt mere på animalsk produktion end kongeriget (selv om den også gik frem her sammen med kornavlén), er én forklaring på, at landbrugskrisen i 1880'erne ikke ramte så hårdt i Sønderjylland, og at behovet for omlægning af driften ikke var så udtalt. En anden var, at det sønderjyske landbrug efter indlemmelsen i Preussen var beskyttet af toldgrænserne på det tyske hjemmemarked, som oven i købet var voksende. På trods heraf føltes krisen, og der skete også i Sønderjylland en omlægning til større animalsk produktion og lokal forarbejdning af produkterne på først fælles- og siden andelsmejerier. Men fortsat havde malkekvægsproduktionen størst betydning på østkysten.

Hans Schultz Hansen sætter et skel ved 1914 i stedet for som mere traditionelt ved 1920 – det er udtryk for, at han i dette værk lægger større vægt på økonomisk og social historie end politisk-administrativ historie. Perioden 1914-50 var præget af »krige og kriser«, og her viser udviklingen i (Nord)slesvig sig som meget speciel i forhold til »kongeriget«. Eftervirkningen fra 1. Verdenskrig som hørende til en krigsførende part, overgangen til det danske marked med fri konkurrence på eksportmarkederne, valutaproblemer som følge af den faldende markkurs og generelt en meget stor gæld i det sønderjyske landbrug var blandt årsagerne til, at sønderjyske landmænd havde langt værre vilkår i mellemkrigstiden end andre. F.eks. var forrentningsprocenten generelt lidt lavere i Nordslesvig end i Nørrejylland, 1925/26 nærmede den sig nul, og

1931/32 var den endda beregnet til at være klart negativ, mens de nørrejyske landmænds lå lige over nul. Følgen blev et langt større antal tvangsauktioner. Dette forklarer den grobund, som der var for de mange antiparlamentariske selvstyrebevægelser med rod i det sønderjyske landbrug, som så dagens lys i 1920'erne og 30'erne. En af Hans Schultz Hansens spændende teser på det nationalpolitiske område er årsagen til den forskellige grad af radikalisering af den slesvigske bondestand i mellemkrigstiden. I Nordslesvig skildres selvstyrebevægelserne som marginale og nazistpartiets rolle som ubetydelig. Modsat i Sydslesvig, hvor DNSAP blandt bønderne opnåede en absolut højborg i Det tyske Rige med over halvdelen af stemmerne i landkredsene i 1932 og med talrige radikale aktioner blandt bønderne – på trods af at forholdene økonomisk set var værre i Nordslesvig. Dette forklarer Hans Schultz Hansen med, at den nordslesvigske bondebevægelse fra 1880'erne havde udviklet en demokratisk politisk-kulturel tradition. Desværre bliver denne pointe noget nedtonet som følge af den ovenfor nævnte nedprioritering af Sydslesvig efter 1914 i dispositionen.

Lidt kritisk skal omtales et par mindre forhold til sidst. For det første er et lille område hørende til hertugdømmet næsten helt forsømt i behandlingen, nemlig øen Ærø. Selv om den overgik til kongeriget ved udligningen med Preussen i 1864, hørte den dog fuldt ud med til hertugdømmet indtil da, hvorfor der må være tilsvarende kildemateriale om øen. Den er dog medtaget i et kort over kvægholdet i 1861, men overhovedet ikke nævnt i teksten, hvorimod der er gjort noget mere ud af Femern, selv om øen ligger lidt fjernt fra selve hertugdømmet, og selv om den adskiller sig landbrugsmæssigt fra det øvrige Sønderjylland. Når det er så meget mere

ærgeligt med hensyn til Ærø, skyldes det, at øen i denne periode som regel heller ikke behandles sammen med fynsk/kongerigsk landbrugshistorie.

For det andet omtales guano flere steder som kunstgødning – et mere almindelig brugt navn om denne sydamerikanske fuglegødning er handelsgødning. Under fremstillingen af statshusmandsbrugene fremgår det for det tredje ikke tydeligt, at der var tale om jordrentebrug, hvor staten ejede jorden, og husmanden betalte en efter inflationen fastsat jordrente for brugen af jorden. Selve bygningerne ejede husmanden selv og kunne få statslån hertil. Det fremstår som om statshusmændene var selvejere ligesom de husmænd, der etablerede sig med udstykningsforeninger som mellemmand.

Endelig forekommer det, at indledningen i værket er skildret med en lidt for stor grad af bagklogskab, når det hævdes, at hele perioden fra 1830 er præget af modernisering og produktivitetstigning, som dog har været mest betydningsfuld fra 1960'erne. Her i indledningen, men ikke i selve den kronologiske fremstilling, virker det næsten som at frakende udviklingen frem til 1960'erne nogen berettigelse anden end som forstadie til nutiden. Måske er det lidt for meget af et nutidigt landmandssyn. Endvidere er linien vel også trukket lidt langt ud, når det hævdes, at der sker en stadig udvidelse af det dyrkede areal – de seneste år, også i 1993, var man begyndt at diskutere marginalisering af landbrugsjord, herunder ved skov- eller juletræsplantning. Helt lineær og progressiv var udviklingen altså ikke.

Dette skal ikke rokke ved, at værket er en fremragende og helstøbt fremstilling, der belyser langt de fleste forhold ved det sønderjyske landbosamfund (og dermed hele den sønderjyske historie). Det er skrevet i et flydende og klart

sprog, og ikke mindst illustrationerne skal fremhæves for at være fremragende: mange er nye og velvalgte fra de righoldige Historiske Samlinger. Det er med stor forventning, at de næste bind i værket imødeses.

Per Grau Møller

Nils Vollertsen: *Det danske mindretal.*

En række studier om det danske i en tysk stat. (Odense Universitetsforlag, 1994). 166 s., 150 kr.

Nils Vollertsen: *Sydslesvig. En landsdel i nationalt opbrud 1945-1948.*

(Odense Universitetsforlag, 1994). 298 s., 250 kr.

I 1994 udkom to bøger om det danske mindretal i Tyskland. Nils Vollertsen regnes i følge reklamefolderen til Sydslesvigs unge historikere. De to her omtalte bøger er de seneste i Vollertsens forfatterkab. Tidligere har han fået udgivet bogen *SPD, Socialdemokratiet og det danske mindretal* (1983). Tilknytningen til og interessen for lokalhistorien er tydelig og kommer til udtryk i de her omtalte undersøgelser, der blev udgivet i 1994.

Bøgerne er redigerede udgaver af henholdsvis forfatterens speciale (*Det danske mindretal*) og hans licentiatafhandling (*Sydslesvig*) fra Historisk Institut ved Aarhus Universitet. *Det danske mindretal* giver i en række småstudier et overblik over mindretallets historie fra 1920'erne til slutningen af 1980'erne, idet hovedvægten ligger på tiden efter 1945. *Sydslesvig* beskæftiger sig mere dybtgående med emnet i perioden fra 1945 til 1948.

Forfatteren oplyser i sin meget korte indledning til *Sydslesvig*, at han begyndte sit arbejde i 1984, og at han er nået frem til 1948. »Jeg mangler endnu at skrive om tiden 1948-90. Der vil nok gå ti år, inden jeg er færdig med det, da

jeg ikke er knyttet til noget forskningssted«.

Ti års arbejde med emnet resulterede i to akademiske afhandlinger. Det burde i sig selv være en garanti for et minimum af kvalitet. På trods af det har bøgerne været udsat for en del kritiske kommentarer.

Den mest livlige debat blev ført i det danske mindretals avis, *Flensborg Avis*. Her var det først og fremmest folk, som »selv havde oplevet historien«, der kommenterede Vollertsens fremstilling. Der blev blotlagt en række faktuelle fejl i forbindelse med den ellers meget minutiøse fremstilling. Reaktionen i *Flensborg Avis* bar dog ofte præg af overreaktioner fra de involverede. F.eks. kunne man læse følgende: »I respekt for mindet om de omtalte personer, der ikke lever mere, må jeg konkludere, at som seriøs skildring af danskheden i Sydslesvig og dens historie kan Niels Vollertsens bøger ikke bruges. Desværre!« (Hans Ronald Jørgensen, *Flensborg Avis* 8.12.1994)

Mindre dramatisk, men mere tankevækkende var historikeren Lorenz Rerups helsides anmeldelse i *Flensborg Avis*. Rerup fremhævede Vollertsens forsøg på at skildre hele mindretallets liv, som ganske rigtigt ikke kun udspilles i Flensborg, men i hele Sydslesvig. Han giver et overblik over hele mindretallets historie. Disse rosende ord bliver gentaget af flere andre anmeldere.

Anmeldelsen er dog diplomatisk. Samtidig med den positive omtale kommenterer Rerup Vollertsens kildemateriale og hans brug af begrebet »kollektiv bevidsthed«. Forfatteren har i perioden 1985-89 samlet 192 interviews med folk fra mindretallet. Hertil skrev Rerup meget rammende: »Interviews er et omstridt kildemateriale. Det ved Vollertsen som historiker lige så godt som jeg. Naturligvis kan de bruges og det netop til at male med den brede pensel eller for

at komme ind på et spor, som man ellers havde overset. Men når det drejer sig om konkrete begivenheder eller enkelte mennesker, ville jeg som historiker som hovedregel ikke røre disse interviews med en ildtang, når oplevelserne har simret ca. 40 år i den interviewedes bevidsthed, inden hun eller han har genfortalt dem til Vollertsen« (Lorenz Rerup, *Flensborg Avis* 22.9.1994).

Her er vi nået til en af bøgernes fundamentale svagheder. Forfatteren gør ikke ét eneste sted i sine to afhandlinger rede for, hvilke metodiske og kildekritiske overvejelser han har gjort sig i forbindelse med brugen af interviews om begivenheder, der ligger 40 og 50 år tilbage! Denne manglende metodiske bevidsthed kommer tydeligt til udtryk i et indlæg i debatten, hvor Vollertsen skriver: »Det, de mennesker jeg har interviewet bl.a. om tiden før 1945 har sagt, er sandt ud fra det, de har fortalt mig« (Nils Vollertsen, *Flensborg Avis* 28.4.1995).

I forordet til bogen *Sydslesvig* kan man læse om interviewenes betydning for forfatteren: »Jeg behandler historien set nedefra og ud fra det danske mindretals kollektive bevidsthed.... Interviewene... er et vigtigt sydslesvigsk, samtidshistorisk materiale«.

Vollertsens brug af interviews er interessant, især når han begynder at inddrage et begreb som »kollektiv bevidsthed«. Både brugen af interviews og anvendelsen af begrebet kollektiv bevidsthed kræver ganske enkelt metodiske overvejelser. (Jeg har tidligere anmeldt bøgerne og her bl.a. gjort opmærksom på de metodiske svagheder og en række faktuelle fejl i *Grænsen* nr. 1, februar 1995, s. 28-29).

Rerup fremhæver et eksempel fra bogens mange stereotype personkarakteristikker og giver den følgende kommentar: »Jeg ville kvie mig ved at lade det repræsentere mindretallets »kollektive

bevidsthed«. Det er snarere, hvad man på jævnt dansk kalder sladder«.

John T. Lauridsens anmeldelse i *Fortid og Nutid* ser nærmere på de overordnede forhold uden at gå i detaljerne. Han vurderer bl.a. kapitlet om tiden før 1945 i *Det danske mindretal* som bogens bedste. (John T. Lauridsen, *Fortid og Nutid* 3, 1995, s. 274-275). Johan Runge er i sin anmeldelse i *Sønderjyske Årbøger* af den modsatte opfattelse. (Johan Runge, *Sønderjyske Årbøger* 1995, s. 516-522). Runge gennemgår flere kapitler bl.a. det om tiden før 1945 og konkluderer, at »Kapitlet om tiden før 1945 er bogens svageste.... Dog værst er et utal af faktuelle fejl«.

På det overordnede plan virker bøgerne godt gennemarbejdet. Noteapparatet med mere gør, at fremstillingerne virker pålidelige. Men bøgerne er problema-

tiske. Runge sammenfatter kritikken og problematikken på følgende måde: »Man har lov til at beundre NVs flid, men man er nødt til at beklage hans manglende brug af historisk arbejdsmetode og mangel på selvkritik. De to bøgers værdi ligger i deres ophobning af en gevaldig mængde relevant og irrelevant stof. Gider man udsætte sig for dette stof, og er man rede til at slide sig igennem NVs bøger, for at udvinde deres ekstrakt, så kan man danne sig et differentieret billede af det danske mindretal med hensyn til forskellige sociale forhold, politiske holdninger og danske eller mere hjemstavnsorienterede identiteter samt deres geografiske placering i Sydslesvig, især uden for Flensborg.... Et resultatorienteret studium af NVs bøger kræver imidlertid en kæmpeindsats«.

Michael Klos

NORDEN

Sven Tägil (ed.): *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*. (Hurst & Co., 1995). 333 s., 12.95 £.

Bogen indeholder en række analyser af nationsdannelseprocesser og etniske mindretalsforhold i Norden, foretaget af forskere fra alle de nordiske lande. Norden er valgt som undersøgelsesområde, fordi Norden på to afgørende punkter adskiller sig fra de fleste andre regioner i verden: 1) I de nordiske lande i dag er der et sammenfald mellem nation og stat, som man ikke finder tilsvarende ret mange andre steder. 2) I sammenligning med stater og nationer i andre regioner har de nordiske lande i en usædvanlig lang periode (næsten 200 år) frem til i dag levet i fredelig sameksistens.

Fremstillingen er inddelt i fire hoved-

afsnit. Første hovedafsnit består kun af en enkelt artikel. Her diskuterer Sven Tägil forskellige teoretiske og definitionsmæssige spørgsmål i forbindelse med bogens overordnede emne.

Det andet hovedafsnit indeholder tre artikler om nationalismens og nationens fremkomst i tre tidligere og nuværende danske områder i Nordatlanten: Island, Færøerne og Grønland, skrevet af henholdsvis Gunnar Karlsson, Hans Jacob Debes og Axel Kjær Sørensen. Der er tale om tre interessante synteser, hvor der lægges stor vægt på strukturelle forklaringer i drøftelsen af årsagerne til nationalismens opståen.

Gunnar Karlsson sætter 1851 som *terminus ante quem* for nationalismens fremkomst i Island, og han peger på to hovedårsager til fænomenets opdukken:

1) På trods af, at det islandske samfund ikke var et industrisamfund, havde det ét af industrisamfundets karakteristika: Det var præget af en stor geografisk og social mobilitet. Dette medførte, at indbyggerne i meget ringe grad identificerede sig med et bestemt lokalområde eller en bestemt social klasse. I stedet identificerede de sig med hele landet. 2) Gruppen af de mest velhavende islandske bønder frygtede, at enevældens afskaffelse og indførelsen af et borgerligt styre i Danmark ville medføre en reduktion af deres magtposition i Island. Enevældens fald kom således til at betyde en øget interesse hos denne traditionelt magtfulde gruppe for en udvidelse af Islands autonomi.

Den færøske nationalisme viste sig senere end den islandske. Jacob Debes fastsætter dens gennembrud til 1876. Ophævelsen af det kongelige handelsmonopol og væksten i fiskeriet var blandt de faktorer, der gav mulighed for omdannelsen af det færøske samfund til et moderne samfund med en stor geografisk og social mobilitet og dermed for skabelsen af en færøsk nationalisme.

Axel Kjær Sørensen skildrer udviklingen af den grønlandske nationale bevidsthed og af de grønlandske ønsker om autonomi i forhold til Danmark som en meget gradvis proces. Nationalismen slog først for alvor igennem i løbet af dette århundrede. Tilbagegangen for sælfangererhvervet, bl.a. som følge af verdensmarkedets faldende efterspørgsel på animalsk fedt, tillægges stor betydning som forklaringsfaktor i forbindelse med den tiltagende patriotisme fra omkring år 1900. Det gamle fangersamfunds omdannelse til et moderne samfund med fiskeri og industri som de vigtigste næringsveje medførte en skærpet opmærksomhed blandt grønlanderne om deres egne kulturværdier og et tiltagende ønske om at blive opfattet som et folk på lige fod med danskerne.

Bogens tredje hovedafsnit beskæftiger sig med forskellige etniske mindretals forhold inden for de nordiske landes grænser. Helge Salvesen skriver om samerne, Einar Nemi om de finske mindretal i Norge og Sverige og Max Engman om karelerne. Hver af disse tre artikler har karakter af en gennemgang af den givne minoritetsgruppes historie samt en analyse af de etablerede stater Norges og Sveriges (samt Finlands og Ruslands) politik over for gruppen på forskellige tidspunkter.

Der gøres bl.a. rede for, hvordan staternes minoritetspolitik i nogen grad har været bestemt af sikkerhedspolitiske hensyn. Nordmændenes og svenskernes frygt for, at deres landes finske mindretal på grund af slægtskabet med befolkningen i storfyrstendømmet Finland ville fungere som en russisk »femtekolonne« i en evt. norsk-svensk konflikt med Rusland, var således medvirkende til den aktive assimilationspolitik over for dette mindretal fra ca. 1860. Trusselsperceptionen var imidlertid nok fejlagtig. Som der også gøres rede for i Max Engmans artikel om forholdet mellem finner og svenskere i Finland, opbyggedes der i tiden, medens Finland hørte under Rusland, en stærk selvstændig, finsk nation, hvis indbyggere ikke identificerede sig med russerne.

Den sidste af dette hovedafsnits artikler er Lorenz Rerups skildring af nationalismen i Slesvig. I sin analyse af det dansk-tyske spørgsmål i forrige århundrede viser Rerup bl.a., hvordan nationalismen blev brugt som middel i den politiske kamp mellem forskellige sociale klasser. De enkelte nationale bevægelser var således i nogen udstrækning knyttet til bestemte sociale grupper.

Rerup giver også en fyldig redegørelse for udviklingen med hensyn til det danske og det tyske mindretal i henholdsvis Syd- og Nordslesvig i årtierne efter Genforeningen.

Bogen afsluttes med en artikel af Harald Runblom om immigrationen til de skandinaviske lande efter 2. Verdenskrig. Hans artikel indeholder en række præcise oplysninger om indvandringen og dens karakter i forskellige perioder. I sin diskussion af indvandringens kulturelle konsekvenser når han imidlertid kun til at fremsætte nogle meget generelle betragtninger.

Bogen indeholder altså en samling interessante analyser af en række komplekse spørgsmål. De enkelte indlæg må betragtes som særdeles vægtige bidrag til forskningen inden for det område, de hver især omhandler. En del af artiklerne udmærker sig desuden ved af og til at betragte empirien i relation til forskellige etnicitets- og »nation building«-teorier.

I indledningsafsnittet erklærer redaktøren, at bogens undersøgelse af de etnisk-nationale relationer både vil bestå i at analysere »den specifikt nordiske model« og i at placere denne i en større kontekst, såvel teoretisk som empirisk. Denne hensigtserklæring synes imidlertid ikke helt at blive opfyldt. Mange af artiklerne behandler udviklingen med hensyn til en enkelt af de nordiske nationer eller etniske grupper, uden at der foretages ret megen komparation, hverken mellem de nordiske nationer indbyrdes eller mellem den nordiske region som helhed og andre regioner. Der findes heller ikke nogen afrundende artikel, hvor »den specifikt nordiske model« bliver holdt op mod andre »modeller« fra andre dele af verden.

Dette forhold ændrer imidlertid ikke ved, at der er tale om en række undersøgelser af meget høj kvalitet.

Lars Hovbakke Sørensen

Göran Malmstedt: *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500-*

1800. (Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg nr. 8). (Historiska institutionen, 1994). 285 s.

Afhandlingens første del gennemgår kalenderen ved middelalderens slutning. Der var omtrent 100 helligdage pr. år (inkl. søndage). Deres fordeling var meget uregelmæssig; i visse perioder (f.eks. påske og jul) var der mange, i andre kun få. I modsætning til tidligere forskning mener forfatteren, at de fleste af disse helligdage virkelig var arbejdsfrie. Han bygger det på få eksempler fra den udenlandske sekundærlitteratur og på regnskaber fra ét svensk bjergværk fra årene 1533 og 1534.

Kirkeordningen fra 1571 afskaffede omtrent halvdelen af de middelalderlige helligdage. 32 helligdage, der kunne falde på en hverdag, blev opretholdt. I de næste årtier forsøgte kongerne Johan III og Karl IX at øge henholdsvis mindste antallet af helligdage, men for det meste af det 17. århundrede var det kirkeordningens bestemmelser, der gjaldt. Kirkeloven fra 1686 førte til, at aposteldagene blev reduceret til halve helligdage, hvor arbejde var tilladt efter gudstjenesten.

Der fandtes også en trend modsat »helligdagsreduktionen«. Som i andre lutherske lande blev der også i Sverige allerede i reformationstiden anordnet bededage for hele riget. Fra omkring 1620 var det som regel tre dage pr. år, efter 1675 endda fire. På bededagene var alt arbejde strengt forbudt, og manglende deltagelse i gudstjenesten blev straffet.

Efter mange diskussioner og mod bondestandens stemmer vedtog rigsdagen i 1741 at inddrage alle aposteldage, gangdage og tredjedagene i julen, påsken og pinsen samt Mariæ besøgelsesdag og skærtorsdag. Det førte til arbejdsnedlæggelse og oprør forskellige steder i landet. I 1743 blev den to år

gamle forordning ophævet, sandsynligvis på grund af den udbredte modstand.

Debatterne i rigsdagen fortsatte de næste årtier og endte ikke engang i 1772, da kun 10 helligdage blev bibeholdt. Alle andre helligdage flyttedes til en søndag, bortset fra bededagene, som nu fejredes på lørdage (fra 1807 dog på søndage).

Som allerede bogens titel viser, ser forfatteren den behandlede periode præget af en fortløbende reducere af helligdagens antal. Middelalderens farverige kalender, der sluttede sig tæt til naturåret, skulle være blevet erstattet af en nøgtern inddeling af tiden: lutter hverdage med et regelmæssigt islæt af søndage.

Desværre gengiver bogen næppe den efterreformatoriske udvikling korrekt, hverken i Sverige eller i andre lutherske lande. Nogle helligdage skiftede indhold, betydning eller navn. Allehelgensdag udvikle sig til en reformationsfest; langfredag blev genindført og fik tillagt stigende vægt, mens skærtorsdag blev afskaffet. Årstiderne blev markeret tydeligere: Kristi omskærelsesdag blev til nytårsdag, der tilkom gudstjenester på nytårsaften, der fandtes forårsfester for at bede om en god høst og takkefester for høsten om efteråret.

Selv om forfatteren ikke drager denne konklusion, ser det ud, som om omfanget af alvorligt helligholdt tid først nåede sit højdepunkt omkring 1700. Nok var antallet af de middelalderlige helligdage reduceret, men nye helligdage var kommet til, og den styrkede statsmagt kunne sammen med den bedre organiserede kirke gennemtvinge, at helligdage og søndage blev nøje overholdt. Tiden til forlystelser var blevet indskrænket.

Malmstedt benytter i hovedsagen følgende kilder: forordninger og love, rigsdagsprotokoller og en excerptsamling angående Uppsala domkapitels proto-

kol. For kilder som visitatsbøger, Luthers skrifter og alt skrevet på latin stoler forfatteren på referaterne i sekundærlitteraturen. Han har åbenbart ikke anset det for nødvendigt at konsultere almanakker, postiller, samlinger af *exempla*, himmelbreve, kirkelige håndbøger, selvbiografier osv.

Det ser heller ikke bedre ud med sekundærlitteraturen. I 1937 udkom Gustaf Lindbergs grundige afhandling om kirkeåret, *Kyrkans heliga år: En historisk-principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret*. Forfatteren skriver om Lindbergs bog: »Två tredjedelar av boken ägnas ... förhållandena under senantiken och medeltiden ... Det svenska kyrkoårets utveckling under reformationstiden avhandlar han på ett trettio-tal sidor. Då står de svenska reformatorernas inställning till kyrkoåret i fokus för framställningen. Redogörelsen för utvecklingen under 1600- och 1700-talen är mera kortfattad. Debatter, förslag och beslut rörande inskränkningar i helgdagsfirandet under dessa sekel behandlas på ett fåtal sidor« (s. 9f.). Den del af Lindbergs arbejde, der behandler Sverige i tiden fra ca. 1500 til 1800, fylder siderne 291-525 og er dermed omtrent lige så omfattende som Malmstedts fremstilling. Det viser sig også, at Malmstedts arbejde for store deles vedkommende er afhængigt af Lindberg.

I et kapitel sammenligner Malmstedt den svenske udvikling med den europæiske (s. 155-162). Her hviler fremstillingen på få og forældede værker. Den seneste tyske titel er f.eks. fra 1939, to år efter Lindbergs afhandling. Selv hvis det var meningen at begrænse sig til *Stand der Forschung* ved 2. Verdenskrigs udbrud, mangler der i det mindste P. Graffs *Geschichte der Auflösung der alten gottesdienstlichen Formen in der evangelischen Kirche Deutschlands* (2 bd., Göttingen 1937-

39, repr. 1994). Dette er så meget mere forbavsende, som forfatteren roser sig selv meget for at være den første til at se »helligdagsreduktionen« i europæisk sammenhæng. Det er principielt tvivlsomt, om Malmstedts sammenligning med England eller Frankrig kan oplyse noget om, hvorvidt den svenske udvikling var progressiv eller konservativ, når de svenske lutheranere i den behandlede periode plejede at sammenligne sig med deres *trosvänor* i Tyskland. Alt tyder snarere på, at Sverige i antallet af helligdage fulgte det lutherske gennemsnit, mens Danmark var en ret radikal undtagelse. Der mangler desuden en sammenligning af modstanden mod afskaffelsen af helligdage med den samtidige modstand fra lægfolket mod neologiske salmebøger og kirkeritualer i andre lutherske lande. Man savner også en diskussion af den sene svenske omstilling til den gregorianske kalender i 1753, hvor alle mærkedage blev rykket frem med tolv dage. Nu fejrede man f.eks. vintersolhvervet to gange: på den gamle dag (Lucia) og på den nye (jul).

Det viser sig således, at afhandlingen – der i øvrigt trætter læseren med mange gentagelser – gengiver den historiske udvikling af helligdagene forkert og overser kirkeårets dynamik. Den udelader vigtige dele af sekundærlitteraturen og ignorerer mange mulige kilder. Nærværende anmelder ser derfor ingen anledning til at diskutere forfatterens teser om de årsager, der skulle have ledt til »helligdagsreduktionen« eller til modstand imod den.

Jürgen Beyrer

Åsa Karlsson: *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historica Upsaliensia, 175). (Uppsala, 1994). 283 s., 188 SEK.

I 1712 udstedte den svenske kong Karl 12., der da – efter nederlaget ved Poltava i 1709 – opholdt sig i Bender i Tyrkiet, en forordning (med virkning fra 1713) om ny skatteudskrivning i Sverige til at finansiere fortsat krigsførelse. Heri var der i sig selv intet nyt og revolutionerende. Nye og revolutionerende var derimod de principper for udskrivningen og den forudgående ligning, som forordningen opererede med. Der var nemlig tale om en *förmögenhetskat*, hvilket både betyder formueskat og skat efter evne. Princippet var, at alle, der havde formue (både løs og fast ejendom), skulle beskattes med samme procent, uanset hvilken stand de tilhørte. Det gjaldt også adelen. Dette var et radikalt brud på hidtidig praksis, der var kendetegnet ved standsprivilegier og særskilt lovgivning for hver stand. Nu var alle undersåtter uanset stand stillet lige for skatteloven. Motivet var selvfølgelig at skaffe flest mulige midler til veje, men også ønsket om at skåne de svageste for derved at forebygge bondeoprør samt at undgå at ødelægge velstandskilder som handel og manufakturer spillede en rolle.

Denne ligestillethed undersåtterne imellem gjorde sig også gældende med hensyn til skatteligningen. Denne skulle foregå ved distriktvis møder, hvor alle beboere, både adelsmænd og husmænd, skulle møde op og offentligt selvangive deres formue. Og ved disse møder skulle statslige embedsmænd vel at mærke ikke medvirke.

Denne kontributionsforordning af 1713 er emnet for Uppsala-historikeren Åsa Karlssons doktorafhandling.

Indledningsvis sættes emnet i relation til svensk og international forskning i absolutisme og skattehistorie. Dernæst gennemgås baggrunden for forordningen fra flere sider. Der bliver gjort rede for Karl 12. og forholdene i hans feltkancelli i Bender og forholdet til rådet

hjemme i Stockholm. Dernæst bliver kontributionsforordningen sat i relation til de fremherskende økonomiske idéer i samtiden, både alment europæiske og svenske, og kameralismen står her centralt. Så følger et afsnit om tidligere *förmögenhetsskatter* og om principperne i tidligere skattelove generelt. Disse indledende afsnit er alle relevante og vigtige i forhold til problemstillingen, og i mange tilfælde bygger de på primært kildemateriale. Men de fylder i alt små 100 sider, altså over en tredjedel af afhandlingen, og det virker overdimensioneret.

Forordningens indhold (herunder betydningen af de centrale begreber) bliver nøje analyseret, hvorefter selve effektueringen beskrives. Den gav anledning til mange administrative problemer, ikke mindst på grund af en udpræget tilbøjelighed til at selvangive for lavt, hvad der søgtes afbalanceret derved, at den procentats, der beskattedes med, ikke var offentlig kendt ved ligningsmødet. Mange af handelsborgerskabet frygtede for deres kreditværdighed og ønskede derfor ikke at meddele deres formueomstændigheder offentligt. Resultaterne af den nye beskatningsmetode belyses ved stikprøver fra forskellige lokaliteter. Forfatteren sammenligner med skattebetalingen fra 1712 efter de gamle principper og når frem til, at adelen i kraft af 1713-forordningen kom af med betydelig større beløb i skat, borgerskabet derimod fik sine skattebyrder betydeligt reduceret, mens forholdene inden for bondestanden var blandede: gårdmændene måtte betale mere, mens husmænd og tjenestefolk slap billigere. Dette er i sig selv ikke overraskende, men nu er det dokumenteret og præciseret. Forfatteren har undersøgt de forskellige stænders reaktion på *förmögenhetsskatten* på rigsdagen 1713-14, og det viser sig at adelen var stærkt negativ og ønskede tilbageven-

den til det gamle skattesystem, det samme gjaldt borgerstanden, om end meningerne her var delte. Inden for præstestanden var der derimod tilfredshed med det nye system. Også bondestanden stod splittet i spørgsmålet, men et flertal foretrak tilbagevenden til det gamle system. *Förmögenhetsskatten* afskaffedes da også, men genindførtes 1715-16 for påny at blive afskaffet.

Bondebefolkningens modstand mod *förmögenhetsskatten* og andre offentlige byrder er undersøgt nærmere. En klagevej, der stod åben, var at indgive supplikker, men den synes ikke at være benyttet. Bøndernes misfornøjelse kom derimod til udtryk i form af kollektiv udeblivelse fra ligningsmøderne eller fælles aftale om at angive sin formue for lavt. Der er også fundet belæg for bøndernes eget syn på skattebetaling: Når det af bønderne i krigstruede egne blev forlangt, at de skulle deltage i forsvaret, afviste de dette med den begrundelse, at de via skatterne havde betalt for at blive forsvaret af staten. Derfor skulle de i hvert fald ikke betale, så længe de blev beordret til selv at deltage i forsvaret.

Åsa Karlssons værk er et dybdesnit i det svenske samfund i årene omkring 1713 – administrations-, social- og politisk-historisk, og emnet bliver belyst fra mange forskellige vinkler. Foruden kapitelinddelinger er bogen kendetegnet ved afsnitoverskrifter på i alt tre niveauer inden for hvert kapitel, hvilket virker forvirrende. Der er også sammenfatningsafsnit undervejs og til sidst i hvert kapitel. Dette samt bogens disposition i øvrigt bevirker, at der forekommer mange gentagelser.

Förmögenhetsskatten og de tilgrundliggende moderne lighedsprincipper blev som nævnt en kortvarig foreteelse, og efter enevældens fald blev stændersamfundet atter knæsat. Men Åsa Karlssons undersøgelse kan give grund til at

overveje, om det måske var statsmagten og dens finansielle behov snarere end oplyste tanker om lighed og menneskerettigheder, der kan have været medvirkende til at nedbryde standssamfundet til fordel for et moderne samfund kendetegnet ved lighed for loven og almenlydige rettigheder for alle, der fandt sted mange steder fra engang i 1700-tallet. Her ville ligge en nok så interessant forskningsopgave.

Michael Bregnsbo

Göran Hoppe & John Langton: *Peasantry to capitalism. Western Östergötland in the nineteenth century.* (Cambridge Studies in Historical Geography, 22). (Cambridge University Press, 1994). 457 s., 40 £.

Den foreliggende studie om overgangen fra et overvejende selvforsynende bondesamfund til et markedsorienteret kapitalistisk samfund er på mange måder en væsentlig og uomgængelig fremstilling af det svenske samfunds udvikling i 1800-tallet. Den repræsenterer da også summen af et par decenniers teoretisk og praktisk arbejde fra de to forfatters side, hvad der mærkes i den tunge og ofte unødvendigt detaljerede fremstilling.

Først gives i de første to kapitler (s. 7-49) en gennemgang af den teoretiske debat i den internationale forskerverden vedrørende bondesamfund og deres udvikling til sektorer i industrisamfundene samt forfatterens opfattelse og udvikling af den svenske forsker T. Hägerstrands introduktion omkring 1970 af geografiske mikrostudier vedrørende menneskers placering i økonomiske og sociale enheder i området og evt. ændringer i sådanne mønstre over tid.

Dernæst gives først i kapitel 3 en kort koncentreret gennemgang af udviklingen af bøndernes vilkår og placering i det svenske samfund i 1600-, 1700- og

1800-tallet ifølge forskningstraditionen med speciel vægt på ejendomsforholdene samt den svenske udskiftning med en stærkt kritisk holdning til traditionen omkring virkningerne af storskiftelovgivningen fra 1747 og lagaskifteloven af 1827 (s. 50-61).

Dette afsnit følges af en præsentation af det aktuelle undersøgelsesområde, de to herreder Aska og Dahl i Östergötland med til sammen 23 sogne, der dækker såvel sletteland som klippeland. I tilknytning til området ligger købstaden Vadstena, og i løbet af 1800-tallet vokser Motala op i forbindelse med Göta-kanalens sluseanlæg (s. 62-64). Dernæst præsenteres det nye kildemateriale, som skal gøre det muligt at gennemføre den planlagte studie samt at gå bag om de hidtidigt anvendte kilders ufyldstgørende oplysninger.

Det drejer sig om en møjsommeligt udnyttelse af *taxeringslängder*, der fra 1810 lignede den ifølge *mantalslängderne* skyldige skat på den enkelte skatteenhed på de faktiske brugere af jorden (s. 64-68). Forfatterne fremlægger derpå i sidste del af kapitel 3 resultaterne af seks tværsnit af ejendoms- og brugerforholdene i 1810, 1820, 1830, 1840, 1850 og 1860 baseret på henholdsvis *mantalslängder* og *taxeringslängdernes* oplysninger (s. 69-112).

Her virker det noget overflødigt med den første analyse, når man betænker, at forfatterne netop har redegjort overbevisende for kildematerialets utilstrækkelighed; men til gengæld lykkes det med den anden analyse afgørende at gøre op med traditionens tolkning af *lagaskiftets* afgørende betydning for udparcellering og deraf følgende proletarisering af bondestanden. Idet det overbevisende dokumenteres, at udviklingen, specielt i sletteområdet, tværtimod medfører en konsolidering og udvidelse af storgårdene og en formindskelse af det samlede antal gårdbrug.

I kapitel 4 gennemgås først ændringerne i arbejds- og indtjeningsmulighederne for den agrare befolkning i området fra 1810 til 1860 og dernæst gennemgås ændringerne i produktionsstrukturen i perioden (s. 113-206). Dette afsnit er først og fremmest baseret på en imponerende mængde sekundærlitteratur, specielt Christer Winbergs bog om *Folkökning och proletarisering* fra 1975 anvendes flittigt vedrørende befolkningsudviklingen, tilsat nogle få eksemplificeringer fra undersøgelsesområdet. Konklusionen vedrørende undersøgelsesområdet bliver, at mens befolkningen øgedes med 80% i perioden 1810-1860, så mindskedes samtidig antallet af småbrug og husmandssteder med jord, mest markant på sletten, således at der i perioden skete en kraftig proletarisering af hovedparten af landbefolkningen og dermed en stærk udvidelse af den sociale kløft mellem gårdmandsklassen og resten af befolkningen. Det konstateres ligeledes, at det markedsorienterede landbrug først og fremmest vandt frem inden for storlandbruget og her igen hurtigst på sletten.

I kapitel 5 og 6 gennemgås derpå udviklingen i muligheden for at ernære sig uden for landbruget i regionen, specielt set i lyset af industrialiseringens betydning for investeringer og forbrugsmønstre i samfundet, og her igen blandt de store gårdbrugere og bybefolkningen (s. 207-333). Kildematerialet er foruden skifteforretninger og andre boopgørelser for byernes vedkommende de ovennævnte *taxeringslängder*. Konklusionen er, at Götakanalen havde en afgørende rolle for industrialiseringen i området, idet den lettede varetransporten for landbrugets vedkommende, således at godser og større gårdbrug begyndte at producere for markedet, og ud over investering af overskuddet inden for den primære sektor fik disse kapitalister et behov for at placere en del af

indtægten i maskiner og arbejdspladser i den sekundære sektor. Et behov, som kunne tilgodeses, da Götakanalen også gav mulighed for transport til området af råmaterialer samt eksport af de færdige produkter. Det gav sig udslag i en stærk vækst af Vadstena og i skabelsen af et nyt center i Motala. Denne industrialisering ødelagde igen muligheden for opretholdelse af de traditionelle supplerende binæringer i den primære sektor.

Det var en udvikling, der gav sig udslag i yderligere markedsorientering af produktionen i den primære sektor, ligesom hele perioden udviser en uddybning af de sociale kløfter imellem de enkelte samfundsgrupper.

Endelig følger i kapitel 7 en gennemgang af arbejdskraftens bevægelighed og strømninger. Her inddrages foruden de tidligere nævnte kilder *husförhörlängdernes* levnedbeskrivelser af de enkelte borgere, men en stor part af bevisførelsen bygger, som i kapitel 4, på sekundærlitteraturens resultater inden for de sidste decenniers frugtbare svenske migrationsforskning.

Resultatet af gennemgangen er, at der var en ganske stor geografisk bevægelighed og en strømning fra den primære sektor til den sekundære sektor allerede i undersøgelsesperiodens begyndelse, således at den stigende industrialisering frem til periodens slutning alene bevirkede en forstærkning af allerede eksisterende mønstre. Endelig konkluderes det, at de gårdmænd og småbrugere, som måtte opgive deres bedrift i perioden, for størstedelens vedkommende foretrak at forsøge at generobre positionen gennem oversøisk udvandring, mens de yngre ikke-etablerede i højere grad søgte alternativer i den sekundære sektors arbejdspladser.

I konklusionen understreges det, at undersøgelsen tjener til at underbygge, at en agrarøkonomi må analyseres i

sammenhæng med det aktuelle samfund som helhed, og at der ikke gives en generelt gældende forklaring på transformationen fra bondeøkonomi til kapitalisme, men at de enkelte regioners overgang må forklares ud fra disses geografiske betingelser og de særlige samfundsmæssige rammer, som er skabt.

Det er således tale om en yderst gennemarbejdet fremstilling, hvor teori og den gennemførte mikrostudie kobles stærkt sammen. Der kan selvfølgelig og bør rejse sig en bred diskussion om en række af de enkelte påstande, blandt andet kan det diskuteres, om det er rimeligt, som det her sker, at væve et samlet teoretisk mønster om bondesamfund sammen med citater og henvisninger til så forskellige teoretikere som E. Wolf, T. Shanin, A.V. Chayanov og B.H. Slicher van Bath.

Den alvorligste indvending er dog måske, at undersøgelsesperioden er sat til 1810-1860 ud fra et kildestyret princip, da det nye kildemateriale, *taxeringslängderne*, først eksisterer fra 1810. Den generelle gennemgang af svensk forsknings traditioner tyder nemlig på, at udviklingen sættes i gang med strukturforandringer allerede i perioden 1740 til 1810. Er dette rigtigt, var det traditionelle bondesamfund altså allerede i gang med at opløses før undersøgelsesperiodens start med de konsekvenser, dette måtte få for de fundne resultater.

Under alle omstændigheder er der grund til at misunde svensk forskning denne yderst grundige fremstilling, som sætter svensk landbrugshistorie ind i en international teoretisk sammenhæng og præsenterer et bidrag til udviklingen af denne teori. Et bidrag, som udkommer på et internationalt sprog og dermed også giver en generel præsentation af svensk forskning inden for landbrugshistorien.

Finn Stendal Pedersen

Lars Olsson: *På tröskeln till folkhemmet. Baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget.* (Förlaget Morgonrodnad, 1995). 180 s.

Gang på gang kan man undre sig over, hvor groft og brutalt svagt stillede mennesker er blevet behandlet af myndighederne. Den svenske historiker Lars Olssons bog giver med de baltiske flygtninge som eksempel en illustration af, hvordan de svenske myndigheder behandlede flygtninge ved slutningen af 2. Verdenskrig. Regeringen havde holdt Sverige uden for krigen, men ved at åbne landet for flygtningene kunne de svenske myndigheder dulme en kollektiv dårlig samvittighed og forbedre det svenske image. Men så enkelt var det ikke, hævder Lars Olsson. Flygtningene måtte nemlig opfylde deres forpligtelser og gennem arbejde bidrage til såvel deres egen som befolkningens forsørgelse. Myndighederne fik øje på dem som en mulig – og billig – arbejdskraftreserve i frem for alt det svenske landbrug. Flygtningepolitikken blev derved til en del af arbejdskraftpolitikken. Bogens analyse er således en udfordring til svenskernes opfattelse af sig selv som et generøst indvandrerland.

Sigtet med bogen er at analysere de baltiske og polske flygtninges møde med den svenske virkelighed. Problemet studeres både ud fra de økonomiske og politiske magthaveres perspektiv og ud fra flygtningenes perspektiv. Efter at have givet en oversigt over sammensætningen af flygtningegruppen med hensyn til nationalitet, køn, alder, klasse- og erhvervsstruktur gør Olsson rede for deres modtagelse i Sverige.

En del af de flygtninge, som ankom til Sverige i 1945, var forpinte og udarmede mennesker, som havde overlevet

de nazistiske arbejds- og koncentrationslejre. De kom fra det nazistiske helvede til den påbegyndte opbygning af det svenske velfærdssamfund. Efter at være kommet til Sverige blev flygtningene indkvarteret i forskellige lejre. Men ankomsten var ofte tumultagtig, og familier risikerede at opsplittes, da der var adskilte lejre for kvinder og mænd. Bl.a. ved aflusningen i de forlægninger, der blev oprettet rundt om i landet, blev de overlevende fanger udsat for oplevelser, som gav associationer til den tilværelse, de netop havde forladt.

I sommeren 1945 husede Sverige op mod 200.000 flygtninge, som i realiteten befandt sig i et skæringspunkt mellem filantropisk flygtningepolitik og et arbejdsmarked, hvor kapitalen og statsmagten søgte arbejdskraft på flere forskellige områder. Flygtningene var en »velkommen arbejdskraftreserve«, som blev dirigeret til de områder, hvor landet havde størst behov for arbejdskraft, dvs. især jord- og skovbrug samt andre lavtlønsområder. Det var flugten fra de lave lønninger og dårlige arbejdsforhold i landbruget, der skabte arbejdsmuligheder for flygtningene. Mange af de baltiske flygtninge, som blev landbrugsarbejdere, vantrivedes imidlertid hos de svenske bønder, idet de tidligere havde været vant til at være selvstændige bønder og fiskere. Udplaceringen synes at have ført til social degradering eller ligefrem proletarisering.

Allerede i 1944 havde man fået den idé, at de baltiske flygtninge skulle på landbrugskurser og derefter blive permanente landbrugsarbejdere. De arbejdsformidlende myndigheder så, at flygtningene kunne løse de skånske roeproprietærers arbejdskraftproblemer. De handlede derfor resolut og arbejdede ihærdigt for at få flygtningene ud på

roemarkerne. Da man sporede vanskeligheder med at få flygtninge til landbrugskurserne, blev tonen mod de flygtninge, som var tilbage i lejrene, skærpet. De skulle ikke forsøge at unddrage sig deres pligt mod »værtlandet« ved f.eks. at henvise til deres svage kræfter. Devisen »Den, som ikke vil arbejde, skal heller ikke spise«, blev hentet frem. Da anstrengelserne ikke var særlig fremgangsrige, blev trykket mod flygtningene skærpet, og man gik ikke af vejen for at anvende tvang for at få dem ud i arbejde. Omkring 1300 polske kvinder fra 37 forskellige arbejdslejre var villige til at arbejde på de skånske roemarker. Det var hårdt arbejde for en lille løn, men den pris, de måtte betale for at komme ud i det svenske samfund.

Flygtningene var ikke bare en arbejdskraftreserve i det svenske samfund, men også lønsomme i opbygningen af velfærdssamfundet. I visse kredse blev de betragtet som dovne og mødt med beskyldninger for at være »arbejdsu villige«. Når jødiske kvinder stillede krav om anstændige arbejdsforhold, blev de mødt med fremmedfjendtlighed. I begyndelsen blev flygtningene set som et stort samfundsproblem, men snart kom de til at udgøre en nationaløkonomisk ressource. Og i 1946 var den mere eller mindre påtvungne flygtningepolitik på vej til at gå over i en offensiv arbejdsmarkedspolitik.

I afslutningskapitlet drøftes flygtningenes muligheder for at blive integreret i opbygningen af velfærdssamfundet efter krigen og deres betydning for denne opbygning.

Lars Olssons bog er en dygtigt gennemført og meget velskrevet analyse af et overset kapitel i historien om de svenske landarbejdere.

Svend Aage Andersen

Bidragydere til Historie 1996

Svend Aage Andersen, lic.phil., Rugbjergvej 32, Stautrup, 8260 Viby J.
Carsten Bach-Nielsen, biblioteksleder, ph.d., Det teologiske Fakultet,
Aarhus Universitet.

Ole Bay, adjunkt, cand.mag., Fyensgade 17, 3., 8000 Århus C.

Jürgen Beyer, cand.mag., Institut for Folkloristik, Københavns Universitet.

Michael Bregnsbo, adjunkt, ph.d., Institut for Historie, Odense Universi-
tet.

Anders Bøgh, lektor, cand.mag., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Jørgen Grønnegård Christensen, professor, Institut for Statskundskab,
Aarhus Universitet.

Søren Bitsch Christensen, arkivarvikar, cand.mag., Erhvervsarkivet.

Erik Christiansen, docent, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Nanna Damsholt, docent, dr.phil., Center for Kvinde- og Kønsforskning,
Københavns Universitet.

Vagn Dybdahl, fhv. rigsarkivar, dr.phil., Herluf Trolles Gade 25, 1052 Kø-
benhavn K.

Klaus Ebbesen, lektor, mag.art., Institut for Arkæologi og Etnologi,
Københavns Universitet.

Poul Enemark, dr.phil., Poul Slothsvej 36, 8270 Højbjerg.

Claus Friisberg, studiektor, cand. mag., Varde Gymnasium og HF-kur-
sus.

Ib Gejl, arkivar, cand.mag., Erhvervsarkivet.

Per H. Hansen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

Søren Toft Hansen, cand.phil., Vestre Ringgade 64, 1.tv., 8000 Århus C.

Jens Villiam Jensen, lektor, cand.mag., Amtsgymnasiet i Odder.

Johan Jensen, ph.d.-studerende, cand. mag., Institut for Historie, Køben-
havns Universitet.

Knud J.V. Jespersen, professor, dr.phil., Institut for Historie, Odense Uni-
versitet.

Leon Jespersen, forskningsstipendiat, lic.phil., Ørbækvej 746, 5220
Odense SØ.

Claus Møller Jørgensen, ph.d.-studerende, cand.mag., Historisk Institut,
Aarhus Universitet.

Michael Klos, adjunkt, cand.mag., Musvågevej 10, 8210 Århus V.

Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør, cand.mag., Museet for Frø-
slevlejren.

Ole Lange, lektor, dr.phil., Handelshøjskolen i København.

Kåre Lauring, museumsinspektør, cand.phil., Handels- og Søfartsmuseet, Kronborg.

Thorkild C. Lyby, lektor, dr.theol., Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet.

Carsten Madsen, cand.mag., Skt. Knuds kirkestræde 2 A, 1D, 5000 Odense C.

Rikke Malmros, cand.phil., Langelandsgade 52, 3.th., 8000 Århus C.

Wivan Munk-Jørgensen, mag.art., Ladbyvej 23, 8270 Højbjerg.

Gert Müntzberg, stud.mag., Otto Rudsgade 40, 4.th., 8000 Århus C.

Per Grau Møller, lektor, lic.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

Niels Wium Olesen, arkivleder, cand.phil., Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, Esbjerg.

Finn Stendal Pedersen, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Odense Universitet.

E. Ladewig Petersen, professor, dr.phil., Løkkevej 82, 5250 Odense SV.

Bjørn Poulsen, arkivar, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland.

Henning Poulsen, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Karsten Ronit, forskningsstipendiat, lic.scient.adm., Center for offentlig Organisation og Styring, Handelshøjskolen i København.

Peter Simonsen, stud.mag., Finsensgade 61, 8200 Århus N.

Jens Skriver, lic.phil., Gudrunsvej 18, 8220 Brabrand.

Lars Hovbakke Sørensen, cand.phil., Spøbjergvej 113, 8220 Brabrand.

Kenn Tarbensen, ph.d.-studerende, Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Erik Ulsig, professor, dr.phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet.

Poul Villaume, lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Vagn Wåhlin, docent, mag.art., Center for Nordatlantiske Studier, Aarhus Universitet.

Vejledning for bidragydere

1. Bidrag til tidsskriftet bedes så vidt muligt leveret på diskette, ledsaget af en udskrift. Redaktionen benytter WordPerfect, men kan bruge tekster udarbejdet i andre tekstbehandlingsprogrammer, såfremt de foreligger som ASCII-filer. Orddelingen skal altid slås fra, inden indskrivningen af teksten påbegyndes. Hvis der skrives i WordPerfect, udformes eventuelle noter som *slutnoter* i dette programs system; i alle andre tilfælde indskrives noter særskilt efter selve hovedteksten.

2. Henvisningsmåden i noter kan enten være en forkortelse af værkets titel eller forfatterens navn efterfulgt af værkets udgivelsesår, idet forfatterens navn, værkets titel, trykkestedet og udgivelsesåret dog skal angives fuldt ud første gang, der henvises dertil. Forfatternavne angives med almindelig skrift, bogtitler og navne på tidsskrifter med understregning (kursiv). Titler på artikler sættes i anførselstegn (f.eks.: Bent Jensen: *Danmark og det russiske spørgsmål 1917-1924*, Århus 1979; Grethe Jacobsen: »Dansk købstadlovgivning i middelalderen«, *Historie*, ny rk. 19,3, 1992, s. 393-439).

3. Alle tabeller, kort og illustrationer skal indleveres på særskilte ark, kort og tegninger i sort på hvidt papir, fotos i form af blanke kopier eller dias. Billedtekster skal medfølge på et selvstændigt ark.

4. Artikler bedes ledsaget af et udkast til manchete på ca. 10 linier.

5. Anmeldelser indledes med oplysninger om den anmeldte bog opstillet på følgende måde: Forfatterens navn efterfulgt af kolon. Titlen i kursiv efterfulgt af punktum. En eventuel serietitel med almindelig skrift efterfulgt af punktum. I parentes forlag og udgivelsesår, adskilt af et komma og med et punktum efter parentes. Sidetal og pris i udgivelseslandets valuta, adskilt af et komma og med punktum til slut.

6. Deadline for majheftet er 15. december for artikler og 15. januar for anmeldelser. For novemberheftet er deadline 15. juni for artikler og 15. juli for anmeldelser.

Artikler

Knud Rasmussen og handelsstationen Thule
1910-37

Af Gert Müntzberg og Peter Simonsen

Arkæologi og sagn

Af Klaus Ebbesen

Den parlamentariske statsskik og Orla Lehmann

Af Claus Friisberg

Historisk essay

Den danske vej

Om traditionen for den danske konsensuskultur

Af Michael Bregnsbo

Disputatsopposition

Jylland, København og Danmark

Provins, region og national enhed i 19. århundrede

Af Vagn Wåhlin

Debat

Walter Bagehot og Centralbankens rolle som

»lender of last resort«

Af Per H. Hansen

Større anmeldelser

Liø, leding og landeværn

Af Rikke Malmros

Skandinavien i verdensøkonomien

1570-1625

Af E. Ladewig Petersen

Danmarks økonomiske historie 1500-

1840

Af Søren Bitsch Christensen

Forvaltningshistorie og forvaltnings-

kultur

Af Jørgen Grønnegård Christensen

Romantikeren Christian Flor

Af Carsten Madsen

Flugten til Sverige

Af Niels Wium Olesen

Litteraturnyt

Bidragydere til Historie 1996